

SOMMAIRE

COLLOQUES EN MÉMOIRE DE GEDEON BORSA

Avant-propos au colloque Borsa (<i>Varga, Bernadett</i>)	165
<i>Csapó, Fanni</i> : Contributions au discours anti-ottoman de Ferenc Frangepán	166
<i>Garadnai, Erika</i> : Le texte apologétique de János Zilahy écrit à la 'décennie tragique'	175
<i>Tóth, Anna Judit</i> : La Description de Constantinople et l'imprimerie de Quirin Heyl à Bude	186
<i>Bakonyi, Zsuzsanna</i> : Le voyage de Henry Blount dans le miroir de la littérature de voyage anglaise de Proche Orient des 16e–17e siècles	202
<i>Kovács, Eszter</i> : Les transformations des poèmes bibliques en langue tchèque jusqu'à 1801	217
<i>Farkas, Gábor Farkas–Káldos, János–Király, Péter</i> : La 'matière noire' des anciens éditions de Hongrie	226

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kőrösi, Ferenc</i> : 'Comédie sur le mariage des prêtres' – Compte-rendu de l'exemplaire complet de la <i>Comoedia de matrimonio</i> (RMNy 88.), jusqu'ici connu seulement en version fragmentaire	267
<i>Borda, Lajos</i> : Les versions du <i>Stellarium</i> (1586) de Pelbart de Temesvár, édité à Venise	274

REVUE

<i>Anciens Imprimés de Hongrie, V. 1671–1685</i> , Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit, V. Ecsedy Judit, réd. par P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Budapest, OSZK, 2023 (<i>Zvara, Edina</i>)	279
Tóth Zsombor, <i>Sous le signe de la Longue Réforme – Persécution religieuse et témoignage dans la tradition littéraire réformée</i> , Budapest, ELKH BTK ITI, 2023 (Humanizmus és Reformáció, 41.) (<i>Monok, István</i>)	281

AUTEURS	289
---------------	-----

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2025. 2. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-, KÖNYVTÁR-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Ára: 1300 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Nemzeti
Kulturális
Alap

141. ÉVFOLYAM

2025

ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA ÉS AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV-,
KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES ET DE LA PRESSE DU CENTRE
DE RECHERCHE EN SCIENCES HUMAINES
DE L'UNIVERSITÉ EÖTVÖS LORÁND (ELTE)
ET BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

141. ÉVFOLYAM 2025. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca),
VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Bp., Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Bp., Magyar u. 40.), az Írók Boltjában (1061 Bp., Andrássy út 45.) és az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontjában (1097 Bp., Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

BORSA GEDEON-MŰHELYKONFERENCIA	
A Borsa Gedeon-műhelykonferenciáról (<i>Varga Bernadett</i>)	165
<i>Csapó Fanni</i> : Adalékok Frangepán Ferenc törökellenes beszédéhez	166
<i>Garadnai Erika</i> : Zilahy János hitvédelmi irata a gyászévtized időszakából	175
<i>Tóth Anna Judit</i> : A <i>Constantinapoly le írása</i> és Quirin Heyl budai nyomdája	186
<i>Bakonyi Zsuzsanna</i> : Henry Blount utazása a 16–17. századi közel-keleti angol utazási irodalom tükrében	202
<i>Kovács Eszter</i> : A régi magyarországi nyomtatványok biblikus cseh nyelvű verseinek változásai 1801-ig	217
<i>Farkas Gábor Farkas–Káldos János–Király Péter</i> : A régi magyarországi kiadványok „sötét anyaga”	226

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kőrösi Ferenc</i> : „A papok házasságáról való komédia” – Beszámoló az eddig töredékesen ismert <i>Comoedia de matrimonio</i> (RMNy 88.) teljes példányáról	267
<i>Borda Lajos</i> : Temesvári Pelbárt velencei kiadású <i>Stellarium</i> ának (1586) változatai	274

SZEMLE

<i>Régi Magyarországi Nyomtatványok, V. 1671–1685</i> , Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit, V. Ecsedy Judit munkája, szerk. P. Vásárhelyi Kudit, Perger Péter, Budapest, OSZK, 2023 (<i>Zvara Edina</i>)	279
Tóth Zsombor, <i>A hosszú reformáció jegyében – Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig</i> , Budapest, ELKH BTK ITI, 2023 (Humanizmus és Reformáció, 41.) (<i>Monok István</i>)	281

SZÁMUNK SZERZŐI	289
-----------------------	-----

ELTE

HUMAN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Kiadja

az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja és az Országos Széchényi Könyvtár.

A Borsa Gedeon-műhelykonferenciáról

Alább az MNMKK OSZK-ban első ízben, hagyományteremtő jelleggel megrendezett Borsa Gedeon-műhelykonferencia előadásainak szerkesztett változatát olvashatja az érdeklődő. A nemzeti könyvtár legrégebbi nyomtatott könyvanyagát őrző – a Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatócsoport beolvasásával egyben a retrospektív bibliográfiakészítés feladatát is ellátó – Régi Nyomtatványok Tára által kezdeményezett konferenciasorozat könyvtárunk mindenkor fontos feladatának tesz eleget, hogy a munka során feltárt új eredményeket bemutassa, ezzel aktívan részt vegyen a hazai tudományosságban.

A sorozat névadója a nemrégiben elhunyt Borsa Gedeon, a hazai tudós-bibliográfusok talán legkiemelkedőbb, nemzetközileg is elismert alakja, akinek széles spektrumot felölelő régi könyves munkássága az OSZK-hoz kötődött. A későbbiekben évente megrendezendő szimpózium – a névadó szerteágazó érdeklődésének is megfelelően – többsíkú dialógust kezdeményez:

- megvitatásra a szakmai közönség elé terjeszti a feldolgozás vagy az RMNy-tételírás közben felmerülő tudományos, módszertani stb. kérdéseket, problémákat;
- kifejezetten a nemzeti könyvtár gyűjteményéhez kapcsolódó anyagokat, kutatási eredményeket ismertet tágabb értelemben vett könyv-, nyomdászati-, művelődés- és irodalomtörténeti kontextusban;
- alkalmat ad az újonnan beszerezett dokumentumok bemutatására;
- fórumot teremt a gyűjteményi anyag kiállítása/bemutatása elméleti és gyakorlati kérdéseinek ismertetésére, a tapasztalatok és lehetőségek megosztására más gyűjteményekkel.

Ennek a sokrétű küldetésnek a jegyében szerveztük meg 2024. október 11-én, Borsa Gedeon 101. születésnapján a *Bibliográfia, irodalom, fordítás* című konferenciát. Az elsőre tudatosan változatos tematikát megengedő címhez kapcsolódó előadások, amelyeket most csokorban nyújtunk át, jól tükrözik a tári anyag, valamint az ezzel járó munka sokszínűségét.

Varga Bernadett

Csapó Fanni

Adalékok Frangepán Ferenc törökellenes beszédéhez

Frangepán Ferenc kalocsai érsek egyetlen ismert műve az 1541-ben, a regensburgi birodalmi gyűlésen elmondott beszéde. Azonban jelentősége mégsem ebben áll, hanem abban, hogy a beszéd elhangzásának évében már nyomtatásban is megjelent, sőt rövid időn belül német és olasz nyelvű fordításban is olvasható volt. A 16. század végén kiadott oratio-gyűjtemények állandó darabjává vált Frangepán beszéde. Jelen írás azt mutatja be, hogyan viszonyul egymáshoz az 1541-ben nyomtatott és az újra kiadott szöveg, valamint az időközben lezajló események milyen módon befolyásolhatták a beszéd recepcióját.

Az 1541. évi regensburgi birodalmi gyűlés kínálkozott Habsburg Ferdinánd számára a legideálisabb alkalomnak, hogy a törökellenes hadjárat ügyét, amit utoljára 1532. évi birodalmi gyűlésen tárgyaltak az összes rendek jelenlétében, felelevenítse és akár meg is valósítsa. Ferdinánd követei Frangepán Ferenc kalocsai érsek, az ifjabb Niklas Salm, Batthyány Ferenc, Nádasdy Tamás, Kamarjai Tamás és Brodarics Mátyás voltak. A küldöttség célja az volt, hogy egy törökellenes hadjáráthoz pénzbeli támogatást és/vagy katonai segítséget szerezzenek I. Ferdinánd magyar király számára.

A birodalmi gyűlés április 5-én nyílt meg, s nem sokkal ezután, április 13-án érkezett meg Regensburgba Frangepán Ferenc és Nádasdy Tamás. Frangepán és Nádasdy három nappal később Nicolas Perrenot de Granvelle birodalmi kancellárral való megbeszélésen, majd az V. Károly német-római császár (1519–1556) előtti audiencián értésükre adták a feleknek, hogy addig nem tárgyalják a rendek a magyar ügyeket, amíg a vallás dolgában nem jön létre megállapodás. A magyar küldöttség az osztrák örökös tartományok követteivel tárgyalva abban állapodott meg, hogy a legcélszerűbb, hogyha Ferdinándot megsürgetik, menjen Regensburgba és személyesen igyekezzen a gyűlésre hatni a magyar ügyek tárgyalását illetően.

Thurzó Elek június 4-i levelének hatására – amelyben arról számolt be, hogy a Habsburg-had Buda alatti rohama sikertelen volt, nagy veszteségeket szenvedett, a várat új sereg nélkül nem fogja tudni bevenni, miközben a török had is egyre közeledik – megelégnült az érdeklődés a magyar ügyek iránt. Időközben néhány vitás pontban egyezsége jutottak V. Károly és a rendek is, így a török segítség ügye a birodalmi gyűlés elé kerülhetett, június 9-én Frangepán Ferenc elmondta buzdító beszédét, mellyel igyekezett a rendeket megnyerni ügyének. Előadása olyan hathatósan bizonyult, hogy a birodalmi gyűlésen végül kétezer lovas és

tízezer gyalogos zsoldjára elegendő pénzt szavaztak meg. Adhortatióját *Oratio reverendissimi in Christo patri D. Francisci comitis de Frangepanibus, archiepiscopus Colocensis et episcopi Agriensis, oratoris regni Hungariae ad caesarem, electores et principes Germaniae* címmel még az évben nyomtatásban is megjelentették, majd többször újra kiadták.¹

A latin nyelvű beszéd népszerűségét jól mutatja, hogy még 1541-ben nyomtatásban megjelent két német és két itáliai népnyelvi (a továbbiakban egyszerűen olasz) fordítása is.² Míg 1541-ben önálló nyomtatványként jelent meg Frangepán adhortatiója, addig az 1590-es években humanista szerzők törökellenes oratiói vagy törökökről értekező történeti munkái mellett kapott helyet, az 1616-os kiadásban pedig Thury Farkas Pál politikai röpiratával, egyéb törökellenes írásokkal, valamint hitvitázó művekkel együtt adta ki Szenci Molnár Albert.³ A továbbiakban a latin nyelvű beszéd 1541-es és a gyűjteményes kötet kiadásai közti eltérésekre, azok jellegére szeretném felhívni a figyelmet. Talán a legszembetűnőbb változás, hogy az 1541-es nyomtatványok témajelölő margináliái eltűntek a gyűjteményes kötetekből, kivételt képez ez alól Szenci kiadása.⁴ Ezenkívül eltérő címváltozatokat olvashatunk, valamint a szöveg felütése is más (a „quamvis” kötőszó helyett az „etsi” kötőszó olvasható), továbbá egyéb szövegbéli különbségek, változtatások is mutatkoznak, amelyeket két nagyobb csoportra oszthatunk: az egyikbe tartoznak a nyelvtani, stilisztikai javítások, míg a másik csoportba a szöveg átdolgozásával történt változtatások.

¹ KÁROLYI 1880, 285–293; SÖRÖS 1917, 564–566. A beszéd felépítését és tartalmát bővebben ld.: CSAPÓ 2016, 199–205. – A latin nyelvű beszéd mindegyik kiadása 7 levélnyi terjedelmű, a wittenbergi (RMK III. 336, VD16 F 2261) nyolcadrét nagyságú, míg a hely nélküli (RMK III. 337, Apponyi 276, VD16 F 2260) és az augsburgi kiadás (RMK III. 330, VD16 F 2259) negyedrért.

² A német nyelvű nyomtatványok negyedrért méretűek, a nürnbergi kiadás (RMK III. 335 [Szabó tévesen regensburgi kiadasként azonosította], Apponyi 277, VD16 F 2265) 6 levélnyi, míg az ingolstadti (RMK III. 333, Apponyi 278, VD16 F 2264) 10 levélnyi terjedelemben olvasható. Az olasz nyelvű nyomtatványok egyike (RMK III. 340, Apponyi 279) negyedrért és mindössze 2 levél, míg a másik (EDIT16 CNCE 46331) nyolcadrét és 8 levél.

³ Az ifj. Joachim Camerarius szerkesztette gyűjteményes kötet (VD 16 F 2244) 1593-ban, Nürnbergben jelent meg, a David Chyrtaeus által összeállított munka (VD16 F 1754) 1595-ben, Lipcsében látott napvilágot, majd 1599-ben ismét kinyomtatták, míg Nicolaus Reusner gyűjteményes kötete (VD16 R 1486) 1596-ban, Lipcsében jelent meg. A Szenci Molnár Albert által kiadott *Idea Christianorum* (RMK III. 1174, VD17 14:002460B) pedig 1616-ban, Oppenheimben adták ki (a példánál a továbbiakban: OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld.). A példánál az augsburgi kiadásra fogok hivatkozni (továbbiakban: OSZK RNYT RMK III. 330.), mivel a beszéd 1590-es évekbeli kiadásainak szövege ugyanaz, így az ekkori gyűjteményes kötetekből származó példánál a legkorábbi, 1593-as kiadás szolgált hivatkozási alapul (továbbiak: OSZK RNYT App. H. 535). – A tanulmány főszövegében nem térek ki külön rá, így itt hívom fel a figyelmet arra, hogy a hely nélküli 1541-es kiadásban a „plurimum gentibus” szókapcsolat olvasható, míg többiben a helyesen „plurimum gentium” alak.

⁴ A német és latin nyelvű szövegkiadásoknál sem szerepelnek a témajelölő margináliák.

A stilisztikai javítások közé sorolható az eltérő kötőszóhasználat, szavak vagy szókapcsolatok átírása. Azonos jelentésű, de eltérő alakú szavak használatával találkozhatunk a beszédben a török nép szokásairól és jelleméről értekező résznél, ahol arról olvashatunk, hogy a törökök törvényhozójának tanításaiban az szerepel, hogy hitüket fegyverrel védjék. A törvényhozóra Frangepánnál és a Szenci-féle kiadásban „legumlator”, míg az 1590-es évekbeli kiadásokban a „legislator” szó használatos. Szintén jó példa a stilisztikai jellegű átírásra a beszéd bevezetője, ahol Frangepán mentegetőzik, hogy a veszedelmes körülmények készítetik arra, hogy követőitársaival együtt a császárt és a rendeket fegyvert ragadni ösztökéljék. Frangepánnál és a Szenci-féle kiadásban „... calamitosa conditio cogit me una cum his dominis collegis meis...”⁵ szerepel, míg az 1590-es évekbeliekben már csak „... calamitosa conditio cogit me una cum his collegis meis...”⁶.

Az előbb bemutatott változtatások a szöveg értelmét még nem befolyásolják, azonban vannak olyan stilisztikai jellegű módosítások, amelyek célja bár a szöveg könnyebb értelmezhetőségének az elősegítése lehetett, mégis, már az eredeti beszéd értelmét befolyásoló változtatás irányába mutatnak, ahogyan azt a következő példa (Frangepán harcra buzdítja a rendeket) is szemlélteti. „Multum refert, vel ad victoriam vel ad calamitatem in alieno solo congregiamini cum hoste incolumi Hungaria, an amissa, praeferoces beluas intra vestros penates accipiat.”⁷ A későbbi kiadások szerkesztői úgy vélték, hogy ez a mondat kiegészítésre szorul, így náluk már ebben a formában olvasható: „Multum refert, vel ad victoriam obtinendam vel ad calamitatem depellendam si in alieno solo congregiamini cum hoste incolumi Hungaria, an ea amissa, praeferoces beluas intra vestros penates accipiat.”⁸

Végezetül a szövegmódosítások első csoportjába tartoznak a soron következő példák is, ahol azokat a nyelvtani javításokat igyekeztem megmutatni, amelyekkel a gyűjteményes kötetek szerkesztői az eredeti szöveg vélt vagy valós hibáit akarták helyreigazítani. Például az 1541-es szövegben az „ex” praepositio helyett „et” kötőszó szerepel, ami a későbbi kiadásokban már helyesen „ex”-ként szerepel,⁹ vagy amikor a szerkesztők Frangepánnak az eger és a béka állatmesére tett utalását félreolvasva és -értve a héját (miluus) tévesen átjavították egy római családnévre, Milviusra.¹⁰ Ez utóbbi példa arra is rávilágít, hogy míg az 1593-ban meg-

⁵ OSZK RNYT RMK III. 330, A2a; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 12.

⁶ OSZK RNYT App. H. 535, D7b

⁷ OSZK RNYT RMK III. 330, B2a; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 16.

⁸ OSZK RNYT App. H. 535, E4b

⁹ Az 1541-es szövegben „et” kötőszó szerepel: „Ipsam Hungariam partim magnis copiis, partim excursionibus quotidianis adeo iam vastarunt, ut magna et parte omni humano cultu deserta videatur.” (OSZK RNYT RMK III. 330, A3a) A későbbi kiadásokban már a helyes praepositio: „Ipsam Hungariam partim magnis copiis, partim excursionibus quotidianis adeo iam vastarunt, ut magna ex parte omni humano cultu deserta videatur.” (OSZK RNYT App. H. 535, D8b; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 13.)

¹⁰ Az 1541-es és a Szenci-féle, az állatmesében is szereplő héja („miluus”) szerepel: „Nostis, opinamur, apologum, quo pacto Miluus dum certant inter se Mus et Rana, utrumque arripuerit.”

jelentetett Frangepán-beszéd kiadásának alapjául az 1541-es változat szolgált, addig az 1595. évi és az 1596. évi kiadások az 1593-as kiadás szövegét vették át mindenféle ellenőrzés nélkül, szemben Szencivel, aki nem a korábbi gyűjteményes kötetekben közreadott beszédet adta ki újra, hanem szövegkiadását az 1541-ben megjelentre alapozta.¹¹

A kalocsai érsek a bevezetője után egy rövid országleírásba fogott, amelyben kitért a törökök hódításaira is. A Dráva és a Száva kapcsán megemlítette, hogy a „Dráva és a Száva közt a török annyira behatolt Szlavóniába, hogy már-már Stájerország kapujában áll, Krajnát büntetlenül támadja, Magyarországon ott rabol, pusztít, a hol neki tetszik...”.¹² A latin szövegben a „transmittunt” (‘támad’) és „debacchantur” (‘pusztít’) kijelentő módú igealakok szerepelnek, amelyeket az 1590-es évek kiadásaiban az ún. consecutio temporum szabályainak megfelelően „transmittant” és „debacchentur” kötőmódban álló igealakokra javítottak.¹³ Meglátásom szerint ezek a változtatások már a szöveg átdolgozását érintő korrekciók irányába mutatnak. Úgy vélem, hogy Frangepán itt a kötőmód helyett nem tévesen használt jelen idejű és kijelentő módú igealakokat, hanem ezzel is érzékeltetni akarta a török csapatok térbeli és időbeli közelségét. Így az igealakok gondos megválasztásával implicit módon azt is kifejezhette, hogy a török elleni fellépés mennyire sürgető és halasztást nem tűrő kérdéskör. Az 1590-es évekbeli szöveg-változatok kötőmódban álló igéivel a beszédnek ez a jelentéstartalma elveszett, egyszerű kijelentéssé, tényközléssé változott.

A továbbiakban még két olyan példát mutatok be, ahol a későbbi kiadások szövegkorrekciójával, átdolgozásával a beszéd tartalmának jelentése is módosul. Míg Frangepán arra hívja fel a rendek figyelmét, hogy Szulejmán szultán egész Európára akar zablát tenni, hacsak nem ragadnak fegyvert („... nisi conciliati Deo pietate, atque innocentia confugiamus ad praesidia armorum, ...”)¹⁴, addig az 1590-es években már a felfegyverkezésnek a jogos és szükségszerű voltára

(OSZK RNYT RMK III. 330, B3a; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 17.) Az 1590-es évek kiadásainak romlott szövege Milvius nevével: „Nostis, opinamur, apologum, quo pacto Milvius dum certant inter se Mus et Rana, utrumque arripuerit.” (OSZK RNYT App. H. 535, E4b)

¹¹ Itt szeretném megjegyezni, hogy Sörös Pongrác, a Frangepánról írott életrajzában közölte magyarul, azonban nem az „eredeti” beszédet fordította, hanem a gyűjteményes kötet egy darabját. Sörös Pongrácétól korábbi Budai Ferenc magyar fordítása, ami feltehetően nem a latin, hanem a német nyelvű beszéd alapján készült.

¹² Sörös, 1917, 567.

¹³ „Inter Savum et Dravum adeo progressi sunt in initima Sclavoniae, ut propemodum vestibulo Stiriae sint, et Carniolae iam impune constratis pontibus exercitum transmittunt, ac in partem, quam lubuerit Hungariae praedabundi debacchantur.” (OSZK RNYT RMK III. 330, A2b–A3a; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 13.)

„Inter Savum et Dravum adeo progressi sunt in initima Sclavoniae, ut propemodum vestibulo Stiriae sint, et Carniolae iam impune constratis pontibus exercitum transmittant, ac in partem, quam lubuerit Hungariae praedabundi debacchentur.” (OSZK RNYT App. H. 535, D8b)

¹⁴ OSZK RNYT RMK III. 330, A2a; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 12.

helyeződik a hangsúly („... nisi conciliati Deo pietate, atque innocentia confugiamus ad iusta ac necessaria armorum praesidia, ...”)¹⁵.

Miért érezte úgy a gyűjteményes kötet szerkesztője, hogy ki kell hangsúlyoznia a törökellenes harcok jogszerűségét? II. Miksa német-római császár (1564–1576) és II. Szelim oszmán szultán (1566–1574) 1568-ban kötötték meg a drinápolyi békét, amelyet később háromszor is meghosszabbítottak (1575, 1583, 1590), és amely megtiltotta a további területszerző hadjáratokat mindkét fél számára. Bár a végvárak mentén továbbra is voltak portyák és rajtaütések, az egyezmény mégis biztosított egy „békés”, hadjáratoktól mentes status quo-t. Ezt az állapotot rúgta fel a tizenöt éves háború (1591/1593–1606) kirobbanása Sziszek várának török ostromával, majd III. Murád szultán (1574–1595) hadüzenetével és az újabb török területszerzésekkel.¹⁶ A „iusta” és a „necessaria” melléknevekkel tehát a gyűjteményes kötetek a kortárs eseményekre reflektáltak, azt kívánták hangsúlyozni, hogy nem a Habsburg-udvar volt békeszegő.

Természetesen nemcsak a 16. századi történeti események hatottak a szöveg átdolgozásában, hanem a reformáció eszmeisége is, amelyet a soron következő példákon keresztül kívánok szemléltetni. Frangepán szerint Isten is velük lesz, ha éberek, bölcsék lesznek és kitartóan küzdenek, ellenben, ha a tétlenségnek és a gyávaságnak megadják magukat, akkor dühösen hasztalanul könyörögnek az istenekhez, azok ellenségesek lesznek velük szemben.¹⁷ A 16. század végi gyűjteményes kötetek olvasója már azzal a megfogalmazással találkozott, hogyha a gyávaságnak és a tétlenségnek adják meg magukat a rendek, akkor hasztalanul fognak könyörögni a dühös Istenhez.¹⁸ A „haragos Isten” kifejezésben Luthernek és a reformációnak az az elgondolása jelenik meg, miszerint „a nép vétkei mellett a római egyház és az igaz ige híveinek üldözése idézte fel Isten haragját a keresz-

¹⁵ OSZK RNYT App. H. 535, D8a

¹⁶ Török csapatok Haszán boszniai pasa vezetésével már 1591-ben megostromolták Sziszeket, majd a következő évben újra támadást indított, de ekkor már nem csak Sziszek ellen, Bihács és Petrijna várát sikerrel el is foglalta. Ezeket a cselekedeteket a Habsburg-udvar békeszegésként értelmezte, és az elfoglalt várak visszaadását követelte, minthogy ezekre nem került sor, így megtagadták az adófizetését a Portának. 1593 elején a törökök már háborút helyeztek kilátásba, amennyiben az évi adó továbbra is elmarad. Még a diplomáciai tárgyalások alatt a boszniai pasa ismét megtámadta Sziszek várát, az ostrom sikertelen volt, ráadásul a pasa is elesett. A tizenöt éves háború során olyan fontos erősségek kerültek török uralom alá mint Székesfehérvár (1593), Győr (1594), Eger (1596), Kanizsa (1600).

¹⁷ „Ita et nobis Deus procul dubio aderit, sed vigilantibus, sed bene consulentibus, sed strenue pugnantis; ubi socordiae atque ignaviae nos tradiderimus, nequicquam deos imploremus irati, infestique erunt.” (OSZK RNYT RMK III. 330, B1b; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 16.)

¹⁸ „Ita et nobis Deus procul dubio aderit, sed vigilantibus, sed bene consulentibus, sed strenue pugnantis; ubi socordiae atque ignaviae nos tradiderimus, nequicquam Deum imploremus iratum.” (OSZK RNYT App. H. 535, E3a)

ténység ellen”,¹⁹ tehát a török veszedelem voltaképpen Isten ostora, annak büntetése. „Amikor a kereszténység megszabadul a vétkeitől, Isten elveszi a büntetést.”²⁰

A másik nagyobb mértékű szövegátalakítás során az „Unio Christiana” fogalmát igyekeznek még inkább hangsúlyozni a beszéd 1590-es évekbeli kiadásai, ugyanis a bibliai párhuzamok felvonultatásakor Józafát kapcsán azt említik, hogy nem akarta, hogy a zsidó nép megpihenjen, hanem hogy felfegyverkezve csatarendben álljon a háborúra felkészülten.²¹ Ezzel szemben Józafát kapcsán Frangepán nem a népről, hanem a király „kötelezettségéről” beszél – ne otthon bujkáljon vagy a templomokban imádkozzon, hanem felfegyverkezve készüljön a hadakozásra.²² Itt érdemes külön kitérni Szenci Molnár Albert által szerkesztett gyűjteményes kötetre, amelyben a „Concordia-gondolat vezet át a kötet többi írásához, s rendezi azokat szerkezetbe egy következetesen kibontakozó szemlélet szerint. [...] Két körön mozogva bontakozik ki az alapgondolat:

1. a protestantizmus egysége – teológiai, politikai egysége – a katolicizmussal szembe,
2. az egységes kereszténység – az Unio Christiana – összefogása az oszmán hódítás ellen.”²³

Utóbbi gondolatkörhöz kapcsolódik Mátyás király (*Literae serenissimi Matthiae I. regis Hungariae, ad R. Dn. Henricum episcopum Ratisponensem...*) vagy Aeneas Silvius Piccolomini levele (*Epistola Aeneae Sylvii, Friderici III. imperatoris secretarii, post papae II: Pii ad Dionysium archiepiscopum Strigoniensem. De statu Hungariae*), valamint Frangepán oratioja is. Utóbbiról Imre Mihály meg is jegyzi, hogy „az egész kötet alapgondolatának második körét – »Unio Christiana« a török ellen – legerőteljesebben a második írás, Frangepán Ferenc kalocsai érsek 1541-es beszéde fejezi ki.”²⁴ Fontos ismételten hangsúlyoznom, hogy Szenci az „eredeti”, 1541-es szöveget tette közzé, nem a 16. század végi átdolgozott beszédváltozatot. Bár a fenti módosult, Józafáttal példálózó szövegrész mellett is számtalan olyan szöveghely és fogalmazásmód szerepel Frangepánnál, amelyek a török elleni egységes (keresztény) fellépésre buzdítanak.²⁵ Abban, hogy Szenci az 1541-ben kiadott

¹⁹ ŐZE 1991, 68.

²⁰ ŐZE 1991, 69.

²¹ „Regnante Iosaphat rege Iuda, licet Deus pugnasset pro populo suo contra Moabitas, Amunitas et alios hostes, noluit tamen, ut tunc Iudeaei quiscerent, sed instructi armis starent in acie parati ad praelium.” (OSZK RNYT App. H. 535, E3a)

²² „Regnante Iosaphat rege Iuda, licet Deus pugnasset pro populo suo contra Moabitas, Amunitas et alios hostes, noluit tamen, ut rex tunc cum suis vel in domibus delitesceret, vel in templo oraret, sed ut instructus armis staret in acie paratus ad praelium.” (OSZK RNYT RMK III. 330, B1b; OSZK RNYT RMK III. 1174/4. péld., 16.)

²³ IMRE 1987, 235.

²⁴ IMRE, 1987, 243.

²⁵ Néhány olyan gondolat (Sörös Pongrác fordításában) Frangepán beszédében, ahol a kalocsai érsek az egységes török elleni fellépésre ösztökélte hallgatóságát: „Egész Európát meg akarja zabolázni Szulejmán, hacsak Istennel kiengesztelődve fegyverhez nem nyúlunk s a keresztény világot bátor harczzal meg nem mentjük a veszedelemtől. ... Nagyon is jól tudja, hogy Magyarországról

szöveget tette közzé és nem a gyűjteményes kötetben szereplő oratiót, valószínűleg a filológusi szemléletnek volt szerepe, ő egy nyelvileg javított, de az eredetihez képest szöveghű és annak tartalmához a leginkább közelítő beszédet akart az olvasó elé tárni, így ő nem az 1590-es években, hanem az 1541-ben kiadott beszédet vette át.

A szövegváltoztatásokra hozott példák bemutatásakor már részben érintettem, hogy bizonyos esetekben hogyan módosult a beszéd értelmezése, recepciója. A továbbiakban ezt a kérdéskört járom körül.

Nemcsak a fentebb említett, *consecutio temporum* szabályainak megfelelő igeidő módosítás esetében változott a szöveg rejtett jelentése, hanem az utolsónak leírt példa esetében is. Meglátásom szerint az 1541-ben elhangzott beszédnél Frangepán nem véletlenül Jos aphant királyt és nem a zsidó népet említi, ugyanis feltételezhetően beszédével nemcsak a rendek segítségét igyekezett megnyerni, hanem a gyűlésen jelenlévő V. Károlyra és I. Ferdinándra is nyomást kívánt helyezni a törökellenes hadjáratot és Buda felmentését illetően. Hasonlóképpen még az ugyanebben az évben latin, német és olasz nyelven megjelentett beszéd is a két uralkodó felé irányuló nyomásgyakorlás eszköze lehetett, hiszen propagandaanyagként az 1542-es hadivállalkozás támogatására jól felhasználhatók voltak.²⁶ Nemcsak a rendek ösztönzése miatt, hanem az előbbihez hasonló célból mondta beszéde végén Frangepán, hogy „a ti s a mi vezérünk, V. Károly és Ferdinánd, oly lélekkel vannak, hogy ezen hadi vállalatban mindenüket, önmagukat is hajlandók lelkünkért feláldozni”.²⁷

A későbbi kiadásokból értelemszerűen ez az aktuálpolitikai áthallás kiveszett, ugyanakkor került a helyére másik, hiszen a 16. század végének történései is erősen befolyásolják a beszéd értelmezését. Ahogyan azt fentebb is írtam, az 1590-es évekbeli gyűjteményes kötetekben szereplő „ad iusta ac necessaria armorum praesidia” kifejezés melléknevei – amelyek az eredeti beszédben nem szerepelnek – aktuálpolitikai eseményekre utalnak, azaz a török szultán rúgta fel a drinápolyi békét, a Habsburg-csapatok nem jogtalan területszerző hadjáratot folytatnak, hanem épp ellenkezőleg, jogosan védik határaikat.

Továbbá a történeti események az oratio ellenségképének értelmezésére is hatással voltak. Noha Frangepán a beszédében expliciten a törököket nevezte meg mint ellenséget, ha végiggondoljuk, hogy célja segítséget szerezni Buda német ostromá-

kényelmes út nyílik neki Németországba, Francia országba, az olasz földre, ... S az ország elfoglalására nagyon ösztönzik őt a ti belső viszályaitok, idétlen civódások s hogy lelketek a hadi dicsőségtől, a közös jó munkálástól teljesen elfordult. ... Fontosabb azonban s egy keresztény sem tűrheti, hogy a barbár vadság a katolikus hitet, a Krisztustól megváltott lelkeket kiirtsa. ... Esedezünk tehát nektek, az Istenre kérünk benneteket, ... Legyen tornyaitokban béke a ti bátorságotokkal! ... Vessetek véget az idétlen vitáknak s a haszontalan, céltalan széthúzást hagyjátok abba, vagy legalább halaszszátok más időkre: legalább e veszedelmes időkben nemuljanak el vitáitok ... Ha most nem véditek egyetértő szívvel, bátorsággal a magatok s a kereszténység üdvösségét, tartunk tőle, hogy nem marad helyetek a viszálykodásra. Azt hiszszük, ismeritek az agg példaszót, hogy ragadja el a héja, míg az egér s a béka egymással verseng, mindkettőt?!” (Sörös 1917, 567–570.)

²⁶ CSAPÓ 2016, 204.

²⁷ Fordítás Sörös Pongráctól: Sörös 1917, 570.

hoz, amely erősség 1529 óta Szapolyai János magyar király kezén volt, és halálával sem adták át I. Ferdinánd magyar királynak, akkor az elhangzott beszéd török ellenségképébe, még ha burkolt formában is, a törökbarát politikát folytató Szapolyai-pártot is beleérthetjük.²⁸ Buda elestével és az 1541-es év eseményeitől időben eltávolodva már valóban csak a törökökre asszociálhattak a nyomtatott szöveg olvasói.²⁹

Végezetül a beszéd recepciója kapcsán érdemes áttekinteni, hogyan változott meg annak célja. Mire Frangepán a birodalmi gyűlésen előadta adhortatióját, már javában zajlott Buda német ostroma, már érkeztek hírek arról, hogy Szulejmán serege egyre közelít Budához, valamint arról, hogy május 26-án a királyi kerteknél egy sikertelen rohammal próbálta bevenni a várat Roggendorff, amely során a Habsburg-sereg jelentős veszteségeket szenvedett. Így bár a kalocsai érsek explicite törökellenes hadjáratához kért támogatást, valójában azonban a Budát ostromló német sereg megsegítésére. Az 1541-ben kinyomtatott latin, német és olasz nyelvű szöveg már az 1542-es hadjárat ügyére, a török kézre került Buda visszafoglalására akarta felhívni a figyelmet. Minden valószínűség szerint az 1590-es években azért jelentették meg újra Frangepán művét, mert a tizenöt éves háború kitörésével ismételten a török veszély közelségére terelődött a figyelem, s egyúttal ismét előtérbe került az európai összefogás törökellenes harcok érdekében. A török elleni keresztény összefogás és egységes fellépés még a 17. század elején is sürgető probléma, valamint Szencit saját tapasztalata – az 1610-es években a családjával együtt járt Magyarországon és Erdélyben – is arra ösztönözte, hogy az európai közvélemény érdeklődését ráirányítsa a magyar viszonyokra és az egységes kereszténység („unio Christiana”) oszmán hódítás elleni fellépésére, ezért válogathatta bele Frangepán beszédét a megjelentetni kívánt kötetébe.

Összegezve a fenti gondolatokat, megállapítható, ahogy az 1541-ben megjelent szöveghez legközelebb a Szenci Molnár Albert által 1616-ban újra kiadott beszéd áll, hiszen filológusi szemléletének köszönhetően a nyelvtani helyreigazításokkal javított, „eredeti” szöveget kívánta közre adni. Ezzel szemben az 1590-es évek gyűjteményes kötetében közzétett beszéd átdolgozására a történelmi események (tizenöt éves háború) és a reformáció szellemisége nagyban rányomták a bélyegüket. A „miluus” – „Milvius” szó javítása kapcsán pedig arra is rávilágítottam, hogy az ifj. Joachim Camerarius szerkesztette 1593-as kiadás szövegét vették át a későbbi gyűjteményes kötetek, majd Szenci volt az, aki az „eredeti”, 1541-es latin változatot vette alapul a kiadásnál. Arra nem találtam adatokat, hogy mikor és hogyan jutott a birtokába Frangepán 1541-es kiadású latin beszéde, de elképzelhető, hogy magyarországi tartózkodása alatt figyelt fel arra.

Arra is rámutattam, hogy a Frangepánnál meglévő burkolt utalások, aktuálpolitikai áthallások (például a török veszély térbeli és időbeli közelségére, nyomásgyakorlás V. Károlyra és I. Ferdinándra, a török ellenség arcai) hogyan vál-

²⁸ A 2016-ban megjelent *Oratio Francisci Frangepani, 1541. Egy törökellenes beszéd értelmezési lehetőségei* című tanulmányomban egyéb példát is hoztam arra, ahol a Szapolyai-párti magyarokra tett utalást Frangepán.

²⁹ CSAPÓ 2016, 204–205.

toznak meg részben az eredeti szöveg nyelvtani, stilisztikai javítása és egyéb szövegbéli módosítások miatt, részben a történeti események hatására.

Hivatkozott irodalom

- CSAPÓ Fanni, *Oratio Francisci Frangepani, 1541, Egy törökellenes beszéd értelmezési lehetőségei = Szöveg, hordozó, közösség, Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban, Fiatalok Konferenciája 2015*, szerk. Gesztelyi Hanna, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Bp., Reciti, 2016, 199–205.
- IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert „Idea christianorum”-a = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1987.
- KÁROLYI Árpád, *A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon, 1542: első közlemény = Századok*, 14(1880), 285–293.
- ŐZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
- SÖRÖS Pongrác, *Frangepán Ferencz, kalocsai érsek, egri püspök = Századok*, 51(1917), 564–566.

Csapó, Fanni

Addenda to the Anti-Ottoman Oration of Franciscus de Frangepanibus

In 1541, King Ferdinand I of Hungary, being unable to raise a force capable of withstanding the army of Suleiman the Magnificent on his own, sought military assistance from his brother, Emperor Charles V of the Holy Roman Empire, as well as from the Imperial Estates. As his envoys to the Imperial Diet convened at Regensburg, he dispatched Ferenc Frangepán, Archbishop of Kalocsa, together with Tamás Nádasdy, Ferenc Batthyány, Tamás Kamarjai, and Mátyás Brodaries, with the mission of securing support for the struggle against the Ottomans. At the session held on June 9, Franciscus de Frangepanibus presented the matter of Ottoman aggression before the German Estates. The Archbishop of Kalocsa delivered a speech of such rhetorical power and conviction that the assembly ultimately voted to allocate funds to pay two thousand cavalry and ten thousand infantry in aid of King Ferdinand I. Franciscus de Frangepanibus's speech is noteworthy not only for its immediate political effect but also for its broader circulation: it was published in the same year in both Latin and German, and subsequently appeared in Italian in 1542. Interest in his oration was rekindled in the 1590s, leading to its republication; another edition appeared as late as 1616.

In this study, I examine two primary questions: how the 1541 printed version of the speech compares with its later editions, and in what ways the intervening historical developments may have shaped the reception and interpretation of the oration.

Keywords: 16th century, oratio turcica, Franciscus de Frangepanibus, Imperial Diet of Regensburg (1541), Szenci Molnár Albert.

Zilahi János hitvédelmi irata a gyászévtized időszakából

A gyászévtized 1671 és 1681 közötti időszaka kapcsán, amikor is a Wesselényi-összeesküvésben való részvételük ürügyén a magyarországi protestáns lelkészek üldöztetést szenvedtek, rengeteg történeti és irodalomtörténeti munka született.

A következőkben egy 1672-ben megjelent, vélhetően 1671-ben szövegezett református hitvédelmi iratot szeretnék elsősorban irodalom-, egyház- és eszmétörténeti vizsgálódás fókuszába állítva bemutatni.¹ Ez a kánonba soha be nem került munka pontosan azért vonhatja magára figyelmünket, mert szoros szöveg-olvasással (close reading) megnyitja előttünk a gyászévtized eseményeit megelőző időszakból fakadó kortárs olvasatot, amelyet azonban háttérbe szorítottak a protestáns lelkészek szenvedéseit plasztikusan megragadó mártírium-elbeszélések.²

Zilahi Jánosról annyi biztosan tudható, hogy idős kort élt meg, 1590 körül született, Somlyón volt lelkész, majd ismert szolgálati helyei: 1647 őszén Zilah, 1666-ban Hadad,³ 1672-től Zsibó. 1667-től a szilágyi református egyházmegye esperese volt, s feltehetően 1677/1679-ben hunyt el.⁴ Tehát a vitairat megjelenésének idején mintegy 82 éves lehetett, s mindennek csak abból a szempontból van jelentősége, hogy maga a szerző és a vitairathoz köszöntő költeményeket író, a korszak református értelmiségi, szellemi köréből kikerülő fiatalabb nemzedék

¹ ZILAHY 1672.

² *Protestáns mártírológia a kora újkorban* = *Studia Litteraria*, 2012/3–4, szerk. Csorba Dávid, Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Tóth Zsombor. *Mártírium és emlékezet, Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.

³ Ld.: ZSIGMOND 2024, 187, 195.

⁴ Zilahi János 1590 (?) és 1677(1679?) között élt, Zilahon született. Legújabbban Zsigmond Attila tanulmánya foglalkozott a személyével, rámutatva, hogy a 16–18. században összesen hat Zilahi János nevű lelkész szolgált a Szilágyságban, s nem minden esetben végezhető el pontos azonosításuk. Adatai szerint a zsibói lelkész azonos nevű fia, Zilahi János szolgálhatott sarmasági lelkészként. Ezek az életrajzi adatok azonban gyakran (tévesen) megjelennek az idős Zilahi életrajzában is. Ami id. Zilahi Jánosról tudható, hogy Somlyón volt korábban lelkész, ismert szolgálati helyei: 1647 őszén Zilah, 1672-től Zsibó. 1667-től a szilágyi református egyházmegye esperese volt. ZSIGMOND 2014, 3, 6–13.

tagjai is fontosnak tarották megemlíteni Zilahi élemedett korát és ebből fakadó bölcsességét.⁵

Jelen tanulmányomban azonban igyekszem csak Zilahi, mondjuk úgy, saját szövegére koncentrálni. A köszöntő költemények kapcsán elég csak azt hangsúlyozni, hogy azok árnyalt metaforikával beemelik Zilahit mint idős prédikátort az akkori protestáns közhangulatot uraló mártírium narratívába.⁶ Ez azonban csak egy külső olvasat – és sokkal inkább gyökerezett az általuk megtapasztalt korszak viszonyaiból, sem mint a vitairat szövegéből.

Éppen ezért a következőkben azt igyekszem bemutatni, hogy Zilahi miként építi fel a szöveg teológiai érvrendszerét, milyen egyházi-, felekezeti-, teológiai hagyományba illeszti művét, és hogyan alkalmazza a személyes élettörténet és emlékezet elbeszélői hangját a vallási tanítás megerősítéséhez. Mindehhez először szeretném röviden bemutatni magát a teológiai munkát.

A könyv címe: *Az igaz vallásnak világos tüköre, melyben az calvinista vallásnak tökéletes tiszta igassága és igaz fundamentomos régisége minden jo lelki-isméretű embereknek szemek eleiben tétettetik, melyet mind a` Szent Írásból rendesen, s` mind a` páterek értelméből bőségesen, s` mind a` szem-látomásból tapasztalhatóképpen mutat, és czáfolthatatlanul bizonyít idős Zilahi Janos.*

Zilahi a könyv megírásának egyik fő okaként jelöli meg az 1660-as évek felekezeti polémiáit elindító jezsuita munkát, az 1661-ben, 1665-ben, majd Zilahi munkájával egyidőben, jelentős átdolgozásokkal 1672-ben is megjelentetett Sámbar Mátyás által írt *Három üdvösséges kérdés* című⁷ traktátust, amelyre, mint az előszóban írja, már korábban szeretett volna válaszolni.⁸ A könyv, ahogy a cím tagolásából is kitűnik, három részből áll, hasonlóan Sámbar említett vitairatához. Az első részt két alkérdésre bontja a szerző. Először a hitágazati kérdéseket tárgyalja: „mi a kálvinista vallás”, „mi az Isten előtti megigazulás”, „mit kell tudni élet után következő állapotunkról”. Igaz, ezeket csak röviden foglalja össze. A hitelvek tárgyalásakor a szöveg tekintélyét – és erre már Oláh Róbert is felhívta a figyelmet – többször is Kálvin *Institutió*jából vett szöveghelyekkel erősíti.⁹ Könyvének első részében hamar rátér a második hitágazati kérdésre: „az Isten előtt való megigazulás” problematikájára. Zilahi megállapítja, hogy ez a legvitatottabb kérdés.¹⁰ A hitelvet a Szentírásból bizonyítja, amelyre hat indokot is ad. Szöveg-

⁵ Név szerint: Porcsalmi P. András, Kézdi-Vásárhelyi Matkó István, Felsőbányai István, Sám-sodi Márton, Orozi Péter, Miskolczi Márton, Tolnai György írtak köszöntő verseket Zilahi munkája elé. Verseik szerepelnek az RMKT XVII. sz. 11. kötetében. Életrajzi adataik a vonatkozó jegyzetekben.

⁶ GARADNAI 2025, 95–100.

⁷ SÁMBÁR Nagyszombat, 1661, RMNy 2997; Kassa, 1665, RMNy 3205; Kassa 1672, RMNy 3786.

⁸ „Másodszor, tud-meg, Istenes Olvaso, hogy én e’ munkát, nem csak most; hanem az előtt valo időkben-is volt igyekezetem hogy cselekedgyem, kiváltképpen miúlta Sámbar Mátyás Uramnak, három Kérdések felöl valo írása ki-bocsátva vagyon.” ZILAHÍ 1672, *6a.

⁹ OLÁH 2020, 68–69.

¹⁰ ZILAHÍ 1672, 7.

tekintélyként Chrysostomust (Aranyaszájú Szent Jánost) és Justinus martírt idézi annak igazolásaként, hogy a vallás igazságát és régiségét a Szentírásból bizonyítja. E bizonyítás pedig visszavezet az apostolokra, az Evangélistákra, a szent pátriárkákra, és „végezetre a Patriárchákról szintén az élő Isten előtt áll-meg: Es a’ teremő Istentől vészi eredetit, és onnan kezdi folyamattját.”¹¹ Majd Ádámig és Éváig vezeti vissza a református vallást.¹²

Ezt követően Ábel hitbéli áldozata kapcsán jelenik meg az első jelölt szövegforrása: David Pareus *Genesis kommentárja*.¹³ A forrásmű hosszasan, több fejezetben keresztül tárgyalta Káin és Ábel bibliai történetét. Ezek alapozhatták meg Zilahi exegézisét is, és Pareus nyomán alapvetően Szent Pál zsidókhöz írt levelét magyarázva mutatja be Ábel hitét. Ezután tér át Enoch bibliai alakjára, aki szintén az igaz hit példája.¹⁴

A következőkben *Locusokba* szedve mutatja be a református vallásnak a hit üdvözítő erejére vonatkozó tételeit.¹⁵ Szent Páltól vett idézet vezeti be a részt, és további bibliai szöveghelyekkel támasztja alá a hittételt. Itt tünteti fel jegyzetben szövegének másik fő forrását: „*Par. ad. Hebr. cap. 11. fol. 533.*”¹⁶ azaz: David Pareusnak a *Zsidókhöz írt levél* kommentárját. A magyar szöveg nagy része a forrás további megjelölése nélkül itt is Pareus szövegére megy vissza, gyakorlatilag azt használja fel, illetve azt kompilálja Zilahi.¹⁷ Nem is csoda, mondhatnánk, hiszen teoretikus kifejtését találja Pareus munkáiban az általa legfontosabbnak ítélt, fő vitakérdésnek a hit üdvözítő voltáról, illetve a hit általi megigazulásról.

Zilahi a továbbiakban is ószövetségi példákkal: Enoch, Noé, és Ábrahám hitének bemutatásával folytatja szövegét, akiknek igaz hite kétség nélkül való volt, s akik – Zilahi szerint – abban az igaz hitben voltak, mint most a kálvinisták. Mindezeket Szent Pál, illetve Pareus kommentárjai nyomán mutatja be. Annak, hogy nem vesz át hosszabb jelölt idézetet magától Pareustól, vélhetően az az oka, hogy a hatalmas terjedelmű munkáknak csak nagyon szolid kivonatát adja Zilahi viszonylag rövid könyvecskéjének első fejezete.

A „hit általi megigazulás” tételének bizonyítása során tehát fő forrása David Pareus volt. A hazai szakirodalomban Pareus munkássága, s az irénizmus eszméinek recepciója régóta vizsgálat tárgyát képezik. Heltai János tárta fel alaposan Pareus hatását a magyarországi protestáns értelmiségre a 17. század első felében.¹⁸

¹¹ *Uo.*, 11.

¹² *Uo.*, 12.

¹³ *Uo.*, 13. A hivatkozott mű: PAREUS 1609 (több kiadása is ismert).

¹⁴ ZILAHY 1672, 16. Enoch alakja az igaz hitben lévő, üdvözülést nyert ószövetségi példák között szerepel. A korszakban több református szövegben is előfordul. Czeglédi István 1669-ben elmondott halotti prédikációjában Enoch alakjával érzékeltette az elhunyt Rhédey Ferenc erős hitét is. Vö. CZEGLÉDI 1669. RMNY 3588.

¹⁵ *Uo.*, 19.

¹⁶ *Uo.*, 20.

¹⁷ Szvorényi Róbert kollégám hívta fel a figyelmemet a szövegek jelentős tartalmi egyezésére, ezúton is köszönöm szépen észrevételeit, tanácsait.

¹⁸ HELTAI 1994. Újabb: LUKÁCS 2018, 105–119.

De, mint látjuk, Zilahi is nagyban támaszkodik munkájában Pareus bibliakommentárjaira, éppen a református felekezet számára nagyon kielezett időszakban, hiszen a meginduló vallási üldözések előestéjén szövegezhette könyvét. Arra már Heltai is rámutatott, hogy a kálvinisták irénikus törekvései sokszor pont akkor erősödtek meg, amikor a világi hatóságokkal folytatott konfliktushelyzet volt. Ennek oka, hogy a protestáns felekezetek megbékélése a közös megmaradás záloga lehetett a katolicizmussal szemben.¹⁹

A könyv második fejezetében a „bizonyítás az régi páterek értelmes írásokból bőségesen” című rész következik.²⁰ Itt a reformáció talán legfontosabb tanítását tárja az olvasók elé: azaz a „sola fide” hitigazságát. Szövegtekintélyként az ortodox reformáció egyik meghatározó szerzőjének, Amandus Polanusnak (1561–1610) a *Symphonia Catholica* című munkáját használja.²¹ A „sola fide” hitelvért három alponthban magyarázza, majd ezt követően Polanus ramista retorikai elvek szerinti enciklopédikus munkáját mintegy hét oldalon keresztül idézi. Ezen keresztül pedig többek között Szent Ágoston, Jeromos, Ambrus, Justinus szövegek bizonyítják az református tanítást az „egyedül üdvözítő hitről”.

Amandus Polanus (1561–1610), híres bázeli teológus professzor, a kálvinista orthodoxia híve.²² A hazai irodalomtörténetben elsősorban Szenci Molnár Alberttel való kapcsolata miatt jelentős. 1596-ban, a Bázelen átutazó Molnárt támogatásban részesítette, és később is kapcsolatban állt vele, leveleztek egymással.²³ Rendkívül termékeny szerző volt, hazai recepcióját eddig még alaposan nem tárta fel irodalomtörténetünk. Annyi ismeretes az RMNY második kötete alapján, hogy Milotai Nyilas István is, közvetve ugyan, de szövegforrásának tekintette *Az mennyei tudomány szerint való irtóvány* (Debrecen 1617 RMNY 1132) című munkájában.²⁴ Legutóbb Bene Sándor Kecskeméti Alexis János Dániel próféta kommentárja kapcsán mutatott rá arra, hogy a szöveg megírásakor Kecskeméti forrása Polanus volt.²⁵ Mindebből kitűnik, hogy Zilahi munkája már csak azért is felkeltheti figyelmünket, mert Polanus munkájára támaszkodik, sőt, azt hosszasan idézi. Igaz ennek elsősorban szövegtekintélyt teremtő funkciója van.

De vajon hogyan kerülhetett Amandus Polanus műve Zilahi kezébe? Nyilván ezt pontosan nem tudjuk megválaszolni. A szerzőről az életrajzi adatok azt igazolják, hogy külföldi peregrináción nem vett részt, tehát hazai kapcsolatrendszere

¹⁹ HELTAI 1994, 60–65, 64.

²⁰ ZILAHY 1672, 63.

²¹ Uo., 63–70. A hivatkozott mű: POLANUS 1607 (több kiadása is ismert).

²² Életművéről és a *Symphonia Catholica* teológiai jelentőségéről, a könyv kortárs és patrisztikus forrásairól a közelmúltban készült monográfia: HAN 2015; TIPTON 2022.

²³ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, 1976, 478. Vö: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, 1989, 8.

²⁴ MILOTAI NYILAS 1617, (RMNY 1132). Az RMNY Milotai előszava alapján tisztázza, hogy a református lelkész által használt forrásmunka: JOHANN GEORG GROSS, *Theatrum Biblicum ac scriptis theologorum veterum atque recentium, maximam vero partem a Polani concinnatum*, (Basel, 1614) című, Polanus könyveiből készült összegző munka volt.

²⁵ BENE 2014, 87–116.

segíthette hozzá a fontosabb teológiai munkákhoz.²⁶ A partiumi könyvesház adat-tárában is többször előkerül Polanus neve.²⁷ A Heidelbergben megalapozott műveltségű református lelkészek könyvtárában gyakran felbukkannak a művei, Miskolci Csulyak István zempléni esperes liszcai dolgozósobájában például bibliamagyarázatos, dogmatikai, homiletikai és polemikus munkáját is forgathatta.²⁸ Aki azonban bizonyíthatóan rendelkezett ezzel a könyvvel, és feltételezhetően kapcsolatban is állt Zilahival, az a személy Szathmárnémethi Mihály volt, akinek könyvtárkatalógusát Csorba Dávid tette közzé a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, és a lista szerint Polanus 1612-es munkája a *Symphonia Catholica* is könyvtára részét képezte.²⁹

Ez több dolog miatt is érdekes. Mint említettem, Zilahi jelölten Sámbar Mátyás jezsuita 1661-ben írt könyvével polemizált. Sámbar hitvitázó tevékenysége azonban több szálon futott. Az egyik ilyen szála volt a polémiáinak a Szathmárnémethi Mihállyal vívott csatározása.³⁰ Szathmárnémethi 1669-es *Igazság próba kövének nyert peri* címmel megjelent polemikus munkája felelt Sámbar irataira.³¹ A vita negyedik elemeként fennmaradt nyomtatványok arról is árulkodnak, hogy a vitázók immáron sokadik szövegváltásának egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy miért is érvel a katolikus hit régisége mellett Sámbar Székely István gönczi prédikátor a *Magyarok Krónikája* című történeti munkájával.³² Itt meg kell említenem, hogy Sámbar a *Krónika* mellett még történeti érvelésébe Szent István törvényeit is belevonta.³³ Azaz a vita egyre hangsúlyosabb témája éppen az volt – és erre legélesebben Szathmárnémethi válaszolt, hogy a térség rekatolizációja során a missziós miért is hivatkozik történeti munkákra a hittételek bizonyítása közben. Szathmárnémethi vehemensen reflektál erre a problémakörre (amit alapvetően a 17. század folyamán a katolikus fél tematizál és irányít), s a vita hevében „Krónikás Doctornak” nevezi jezsuita ellenfelét³⁴ – éppen amiatt, hogy Sámbar a *Magyarok Krónikájára* támaszkodik a vallás régiségének bizonyítása során.

²⁶ Monok István mutatott rá, hogy a korszakban mintegy „közös könyvtárként” használták a könyveket az egy szellemi körhöz tartozó egyházi, világi értelmiségiek. MONOK 2009, 266–276.

²⁷ Vö. *Partiumi Könyvesházak (1623–1730)*, 1988, 532.

²⁸ Ld.: OLÁH 2022, 55, 60, 63, 71.

²⁹ CSORBA 2015, 165–183, 179. Uő 2020, 55–70.

³⁰ A példány alapján már nem ismeretes 1672-ben megjelent Szathmárnémethi által írt *Igazság próbaköve* (Kolozsvár, 1672, RMNY 3801) című munka leírása kapcsán az RMNY tisztázza: „Szathmárnémethi Mihály 1668-ban feltehetően Patakon nyomtatta ki *Igazság próbaköve* című munkáját (3483). Sámbar Mátyás, Kassán működő jezsuita hamarosan válaszolt rá: A régi római keresztyén hitnek igaz próbaköve (Kassa 1669, 3525). Pélány egyik kiadványból sem maradt fenn, de kinyomtatásukat kétségtelenül igazolja Szathmárnémethi viszontválasza az *Igazság próbakövének nyert peri* (Patak 1669, 3592).” RMNY 3801.

³¹ SZATHMÁRNÉMETHI 1669, RMNY 3592.

³² SZATHMÁRNÉMETHI 1669, 31–57.

³³ GARADNAI 2018, 40–42.

³⁴ „Hiddel azt *Chronicás Doctor*, hogy mind próba kövestül, belé taszitalak a’ Gödörben, melyet nekem akartál ázni a’ Gönczi Chrónicából...” SZATHMÁRNÉMETHI 1669, 38.

Itt pedig egy újabb, szerteágazó kérdéskörhöz jutunk. Legutóbb Tóth Gergely monográfiája tárgyalta mélyrehatóan, hogy a Szent István-kultusz milyen fontos szerepet töltött be a 17 századi katolikus propagandában.³⁵ Az egyház történeti érvekkel felvértezve igyekezett jogot formálni a magyarországi területekre. Ennek egyik fontos irata volt az Inchofer Menyhért egyháztörténeti évkönyvében 1644-ben kiadott Szilveszter-bulla.³⁶ Az oklevél eszmetörténeti jelentőségéről Bene Sándor is írt.³⁷ Megállapítása szerint Pázmány térítési koncepciójából fakadóan jöhetett létre a szöveg. A Szilveszter-bulla célja az volt, hogy a korona megküldésével és a Szent István-i keresztényi hitre való téréssel a katolikus egyház igazolni tudja, hogy történelmileg jogosan tart igényt a magyarországi egyházi területekre. Mindennek alátámasztására aztán számos egyéb fronton megindult ennek az eszmének a hívekhez való közvetítése. Gondolhatunk itt pl. a Mária-kongregációk szervezésére.

A Szilveszter-bulla – mint történelmi oklevél – ismételten fontos szerephez jutott a Wesselényi-összeesküvést követő időszakban, hiszen 1671-ben Bársony György, akkori címzetes váradi püspök adta ki újra Kassán.³⁸ Az oklevél elég jól sikerült hamisítvány volt, hiszen a kortársak számára ez egy hiteles iratnak tűnt.

Tehát Bársony György 1671-ben újra kiadta az oklevelet latinul (*Speculum Hungariae*)³⁹ és magyarul is. Az oklevélhez ő maga csupán a címet tűzte hozzá: *Magyar ország tüköre, kiben tekintvén meg-ismérje magát, mitsodás volt hajdan? Mitsodás most? Es ho(n)nét vötte a` keresztyén országát és kiralyit? Honnét az angyali koronáját? Cassan 1671.*⁴⁰ Tette mindezt egy röpirat kíséretében: ez volt a *Veritas toti mundo declarata*,⁴¹ amely szintén 1671-ben hagyta el a kassai nyomdát. A röpirat célja pedig az volt, hogy az összes 17. századi, a reformátusok vallásszabadságára, jogaira vonatkozó törvényt érvénytelenítse, s a bullában közvetített történeti jogot propagálja.

Ilyen előzmények után, illetve ilyen körülmények között írt hitvédelmi szöveget Zilahy János. Könyvének első két kérdésben a hit üdvözítő volta és a hit megtartása kerül középpontba a Szentírás és a reformáció elismert tekintélyeinek szövegahagyományába ágyazva. Talán ezek azok a fejezetek, amelyek kapcsán maga Zilahy is megjegyzi műve előszavában: már régóta tervezte Sámbar elleni munkája megjelentetését. A katolikus ekkléziológiai érveléssel ugyanis azonos súllyal esik latba a legfontosabb református hitelvek bizonyítása, a bibliai szöveghelyek exegézise, felvértezve a felsorolt teológiai szövegtekintélyekkel.

³⁵ TÓTH 2022, 13–43.

³⁶ *Annales ecclesiastici Regni Hungariae*. Hamisító: Marnavics Tomkó János vagy Levakovics Rafael.

³⁷ BENE 2006, 89–124.

³⁸ BÁRSONY, *Magyar ország tüköre*..., 1671, Kassa, RMNY 3710.

³⁹ BÁRSONY, *Specvlvm Hvngariae*..., 1671, Kassa, RMNY 3711.

⁴⁰ RMNY 3710.

⁴¹ BÁRSONY, *Veritas toti mundo declarata*..., 1671, Kassa, RMNY 3704.

Ezekhez képest Zilahi munkájának harmadik fejezete másfajta síkra tereli a vitát. Illetve kénytelen másfajta megközelítéssel megszólalni. A Harmadik rész a Szemlátomásból vagy *experientiákból* való bizonyítást tartalmazza. Szinte maga a szerző is zavarban van, hogy a vallás igazsága kapcsán a Szentírás és a régi páterek tekintélye után a megtapasztalás, vagy ahogy ő fordítja, a szemlátomás eszközeihez fordul a bizonyításért. Mindennek eredetét is felfedi: mint írja, „A’ Szemlátomásból, avagy *Experientiából* talam nem-is bizonyítanék, mivel az *Experientiát* az Tudosok némellyek, *Stultorum magistranak* mondgyák, az az, Gorombák avagy bolondok tanitojának.”⁴²

A bizonyítás itt tehát egy latin bölcsességre utal, a Liviusnak tulajdonított szólás szerint: *eventus stultorum magister* – balgákat kitanít majd a tapasztalatuk. Zilahi megfogalmazása szerint: „mivel ő Kegyelmekek-is az Romai Tanito Uraim nem adnak vallások bizonyítására nagyobb esrösséget a’ deáktalan kösségnek kezében, mint az *Experientiát*: Ugy mint: [elsőként] Valamig egész Magyar ország mind Papistaságban volt, jobban volt dolga az országnak. De miulta Calvinus vallása támada azólta kezdének romlani. Azért meg-tetzik abbol, hogy az Papistá vallás volt az igaz vallás, s’ most-is az.”⁴³

Tehát a szokásos érvek hangzanak itt el: egész Magyarország pápistaságban volt, s csak a hitújítás hozta az országra a romlást. Válaszában Zilahi is a már jól ismert toposzhoz nyúl: „1. Nem helyes, hogy Calvinus idejetől fogva kezdet Magyar ország romlani az pogányság miatt. Mert sok esztendővel születet Calvinus az után hogy Várna alatt az Magyaroknak akkori Királyok el-veszett (a’ mint az Magyar Cronikák bizonyittyák).”⁴⁴

A történeti érvelés tehát az „*experientiák*” között szerepel, akár csak a katolikus vallási szokások, ceremóniák. Ami most kiemelendő még a szövegből az az, hogy Zilahi írásában itt olvashatóak a felekezetek együttélése során általa tapasztalt történések, amelyeket mintegy példázatként, anekdotikusan mesél el. S itt lehet jelentősége az egész irat szövegét átszövő, idős, bölcs Zilahi János prédikatori elbeszélői alakját megeremtő narratívának. Hiszen maga Zilahi is elég öreg ahhoz, hogy élete, mintegy történelmi tanúságtételként bizonyító erővel bírjon. Így személyes elbeszélése és tapasztalata – assmanni értelemben a kommunikatív emlékezet alakzataként⁴⁵ – a történeti elbeszéléssel versenyre kelve, azokkal párhuzamba állítva jelenik meg. Saját tapasztalata alapján úgy mutatja be a katolikusokat, mintha alapvetően nyitottak lennének a református vallásra, ám félelemből, álnokságból vagy gyermeki tudatlanságból elzárkóznak tőle: „Mind ezekhez mondhatok immár ilyen nyilván valo dolgokat-is, hogy egy-néhány Pápista embertől hallottam, hogy a mi vallásunkat dicsérte, és a Pápista vallásnál fellyebb magasztalta. Avagy penig némely a Pápista vallással egy-aránt valonak mondotta. Példák: ugyan a Somlyai két becsületes Páterekkel, ugy-mint Huszti Pál Pater, és

⁴² ZILAHY 1672, 81.

⁴³ *Uo.*, 81.

⁴⁴ *Uo.*, 82.

⁴⁵ ASSMANN 2013, 51–53.

Kozma Péter Uramékkal, valék Kevő faluban egy becsületes Catholicus Nemes Pátronusnak, Bányai Sigmondnak asztalánál. A tisztesseges vacsora közben a meg-említett fő ember így szolla énnekem: *El az Isten Zilahi Uram, hogy én a Kegyelmetek vallásában semmi csak egy mákszemni ki-vetöt sem talállok*. Elsőben vévé hirtelen, hogy az Patereknek nem kedvek szerént találá esni mondása hirtelenséggel így fordítá szavát: de még-is én nem szerethetem. En erre a szora könnyen azt mondhatom vala: *Pilátus sem találá vétet a Christusban de ugyan halálra sententiázá: A Phariseusok is magok mondgyák vala Christus Urunknak: Mester, tudgyuk, hogy te igaz vagy; De ugyan nem hívének néki*. De mivel asztalánál valék az emberséges embernek, nem akarék szollani.”⁴⁶

Összegzéséként elmondható, hogy Zilahi vitairatának első két fejezetében teológiai párbajt vív: nem szövegről szövegre felel Sámbar könyvére – sokkal inkább az ekkleziológiai érvelést kívánja ellensúlyozni a református hitigazságok lefektetésével. A harmadik fejezet a „szem látomásból tapasztalható-képpen megmutatott dolgok”, mintha válaszolnának Bársony György Szilveszter-bulla kiadásának címére: *Magyar ország tüköre, kiben tekintven meg-ismérje magát*. Hiszen éppen ez a mindenki számára jól látható, megtekinthető, szemmel látható bizonyíték, oklevél az, ami Zilahi gondolatmenete szerint csak experientia. Olyan tapasztalás, amely nem játszik döntő szerepet az üdvösség kérdésében. S csak a katolikus ceremóniák, külsőségek, babonások, szokások közé sorolandóvá válik az ún. történeti érvelés, amelyben a Szent István-kultusz megjelenik.

Márpedig ez azért lehet érdekes, mert Zilahi – saját prédikátortársaihoz képest is – merőben újfajta választ ad a kérdésre. Nem ragad bele a katolikusok által tematizált kérdéskörbe, nem küzd azon, hogy bizonyítsa, milyen kereszténységet is vett fel István. Helyette a hit általi megigazulás és a hit megtartása jelenik meg. Személyes történetei, a felekezetek közötti tényleges együttélés pillanatait villantják fel. Mintha azt sugallaná, lásd ez az én tapasztalatom. A történelmi érvek, krónikák, vagy akár bullák ellenében így vagyunk, élünk mi egymás mellett, s ebben a közegben kell tanúságot tennie a híveknek mindennapi küzdelmeik vagy akár az üldöztetés során is igaz kálvinista hitükről.

Hivatkozott irodalom

ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 2013.

BÁRSONY György, *Veritas toti mundo declarata...*, 1671, Kassa, RMNY 3704.

BÁRSONY György, *Magyar ország tüköre...*, 1671, Kassa, RMNY 3710.

BÁRSONY György, *Specvlvm Hvngariae...*, 1671, Kassa, RMNY 3711.

BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában, Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja* = „Hol vagy, István király?”, *A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. Bene Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 89–124.

⁴⁶ ZILAHY 1672, 101–102.

- BENE Sándor, „*Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás*” = *Clio inter arma, Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 87–116.
- CZEGLÉDI István, *Enochnak Istennel való minden-nap-ijarasa...*, Sárospatak, 1669. RMNY 3588.
- CSORBA Dávid, *Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára* = *Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 2, 165–183. <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2015.2.165>
- CSORBA Dávid, *Szathmárnémethi Mihály kolozsvári esperes könyves műveltsége* = *Hagyomány, identitás, történelem*, szerk. Kiss Réka; Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Reformáció Öröksége Műhely, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet 2020, 55–70.
- GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672), Sámbar Mátyás, Pósa-házi János, Matkó István és Czeplédi István polémiája*, Bp., Universitas–OSZK, 2018.
- GARADNAI Erika, *Zilahi János hitvédelmi irata a prelimináriában szereplő szövegek tükrében* = *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében*, szerk. Papp Ingrid, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, 2025, 95–100.
- HAN, Byung Soo, *Symphonia Catholica: The Merger of Patristic and Contemporary Sources in the Theological Method of Amandus Polanus (1561–1610)* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Reformed Historical Theology, 30).
- HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).
- Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja Szabó András, Szeged, JATE, 1989 (Adattár, 22).
- LUKÁCS Olga, *David Pareus irénikus hatása a magyar protestáns egyházakra* = *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, 63(2018), 2, 105–119. <https://doi.org/10.24193/subbtref.63.2.07>
- Mártírium és emlékezet, Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- MILOTAI NYILAS István, *Az mennyei tudomány szerint való irtovány...*, Debrecen, 1617, (RMNY 1132).
- MONOK István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”, *Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról* = *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 266–276.
- OLÁH Róbert, *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2020 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 9).
- OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeusz Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra, 7).

- PAREUS, David, *In Genesin Mosis Commentarius [...] cum Indice gemino: uno Quaestionum et Dubiorum: altero Verborum et rerum locupletissimo*, Frankfurt-am-Main, 1609. *Partiumi Könyvesházak (1623–1730)*, s. a. r. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp. – Szeged, MTA Könyvtár, 1988.
- POLANUS, Amandus, *Symphonia Catholica seu Consensus Catholici et Orthodoxus: Dogmatum hodiernae Ecclesiae ex praescripti Verbi Dei reformatae, & veteris Apostolicae Catholicae, maxime illius quae primis aliquot seculis floruit, Distinctionum Thesis inter Reformatos [et] alios ipsis [...]* Bázél, 1607.
- Protestáns mártírológia a kora újkorban* = *Studia Litteraria*, 51(2012), 3–4, szerk. Csorba Dávid, Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Tóth Zsombor.
- SÁMBÁR Mátyás, *Három idvösséges kérdés. Első: A lutheránosok és calvinisták igaz hitben vadnake? Masodik: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A' pápisták ellenkézneké a' Sz. Irással, avagy inkább a' lutterek és calvinisták?* Nagyszombat, 1661, RMNy 2997; Kassa, 1665, RMNy 3205; Kassa 1672, RMNy 3786.
- SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *Igasság próba kövének nyert peri...*, 1669, Sárospatak. RMNY 3592.
- Szenci Molnár Albert válogatott művei, szerk. Vásárhelyi Judit, Bp., Magvető, 1976.
- TIPTON, Stephen B., *The ground, method, and goal of Amandus Polanus' (1561–1610) Doctrine of God : a historical and contextual analysis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2022 (Reformed Historical Theology, 73). <https://doi.org/10.13109/9783666501876>
- TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2022.
- ZILAHÍ János, *Az igaz vallásnak világos tüköre, mellyben az calvinista vallásnak tökéletes tiszta igassága és igaz fundamentomos régisége minden jo lelki-isméretű embereknek szemek eleiben tétettetik, mellyet mind a` Szent Írásból rendesen, s` mind a` páterek értelméből bőségesen, s` mind a` szem-látomásból tapasztalható-képpen mutat, és czáfölhatatlanul bizonyít idős Zilahi Janos, sibaí ecclesiának egy-gyűgyű [!] lelki-pásztorá és a` Szilágyságban lévő lelki-tanítóknak méltatlan seniora. Colosvarat 1672 [typ. gener. ecclesiae] Veres-egy-házi Sz. Mihaly. Kolozsvár, 1672. RMNy 3806.*
- ZSIGMOND Attila, *Barangolás a nevek útvesztőjében avagy hány Zilahi János szolgált a szilági traktusban?* = *Hepehupa*, 2014, 3, 6–13.
- ZSIGMOND Attila, *Akadémia lelkipásztorok a szilági traktusban (16. század–1821)*, Szeged–Debrecen, SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék TTRE Levéltára, 2024. <https://doi.org/10.14232/karuzel.2024.2>

Garadnai, Erika

János Zilahi's defence of the faith from the period of the decade of mourning

János Zilahi (1590-1677), a Reformed pastor of Zsibó, published his document of faith protection, entitled *The Mirror of the True Religion* (RMNY 3806), in 1672 in Cluj. In this book, the author responded to the violent denominational disputes in the towns of Upper Hungary in the 1660s. From the preface to the publication, we learn that Mátyás Sámbar's treatise on the *Three Questions of Salvation* (RMNY 2997), which had triggered the controversy, was the text that prompted the Jesuit to write it.

Zilahi's work has recently come to the attention of scholars of the period. In my study, I show how the author constructs the theological argumentation of the text and situates his work within the ecclesiastical, denominational, and theological traditions. In doing so, the paper demonstrates that the works of David Pareus and Amandus Polanus have had the greatest influence on the text of the treatise. The paper also examines how the author employs the narrative voice of personal life history and memory to reinforce religious doctrine in the final chapter of his book.

Keywords: 17th century, János Zilahi, theology, church history, religious disputation, decade of mourning.

Tóth Anna Judit

A *Constantinapoly le írása* és Quirin Heyl budai nyomdája

1688-ban lőcsei impresszummal megjelent egy történeti–földrajzi tárgyú könyvecske *Constantinapoly várossának ... le írása* címmel. A következő esztendőben egy bizonyos Quirin Heyl, würzburgi könyvkiadó kérvényt nyújtott be a császári udvarnál anyagi támogatást kérve nyomdaalapítási projektjéhez a török uralom alól éppen csak felszabadult Budán. Tanulmányom célja annak bizonyítása, hogy ez a két esemény nem egymástól függetlenül történt.

A lőcsei könyv teljes címe: *Constantinapoly várossának, és ahoz tartozando részeinek az ő veszedelmének az görög birodalommal együtt rövid le írása* (RMK I. 1368, a továbbiakban *Konstantinápoly leírása* formában hivatkozom), nyolcadrét formátumú, mindössze 16 főlió terjedelmű, magyar nyelvű könyvecske, sem a szerző, sem a kiadó nevét nem tartalmazza, azonban a betűtípusok vizsgálata alapján kimondható, hogy a Brewer-nyomdában készült. Összesen három példánya ismert, ezek közül kettőt az Országos Széchényi Könyvtár őriz, egyet az ELTE Egyetemi Könyvtár, a Széchényi Könyvtár második példányának utolsó levele hiányzik.

Tartalom szempontjából a könyv a város földrajzi fekvésének és alapításának bemutatásával, valamint statisztikai adatokkal kezdődik (A₂r–A₄r). Egy hosszabb történeti részben beszéli el Konstantinápoly török általi bevételét 1453-ban (A₄v–B₄v), majd pedig a város nevezetességeinek korabeli, tehát már török kori leírását adja: a szeráj (B₄v–B₅v), a Héttorony (B₅v–B₇r), a Hagia Sophia (B₇r–B₈r) bemutatása követik egymást, a végén pedig röviden felsorolja az antik és a modern Görögország tájegységeit (B₈r–B₈v). A város ostromát és elestét bemutató történeti rész a művet a magyar irodalom első bizantinológiai tárgyú munkájává teszi.¹

Mind a téma, mind a mód, ahogy a tárgyalta anyagot bemutatja, merőben szokatlan a korabeli magyar könyvkiadásban, így természetesen a kiadvány nem került el a kutatás figyelmét, azonban egy triviális hiba miatt a vizsgálat már a legelső lépésnél félrecsúszott. A szöveget Szamota István adta ki először 1892-ben a *Régi magyar utazók Európában* című gyűjteményes kötetében.² Az anonim

¹ A művet nem ismeri MORAVCSIK Gyula (1989², 155–156) sem DARKÓ Jenő (1902, 710). A hazai bizantinológia korai története kevésbé feldolgozott, az a kérdés, hogy a latin szaknyelv dominanciája mellett mikor jelennek meg magyar nyelven is szakmunkák, nem vetődött fel.

² *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*, 1892, 306–314. Szamota valamilyen okból Sándor Pál konstantinápolyi követ útibeszámolójához illetve közli a *Konstantinápoly leírását*, bár nem feltételez kapcsolatot a két szöveg és szerzőik között.

szöveg beválogatása e gyűjteménybe azért történhetett meg, mert Szamota eredeti, magyar nyelven született műnek tartotta; mint írja: „Ide csatolom még Konstantinápoly leírását, melyet egy névtelen 1688-ban könyvalakban adott ki, a benne foglalt adatok kétségtelenné teszik, hogy az illető névtelen eredeti tapasztalatok után írt, azaz szemtanú volt.”³ Valószínűleg ezt a véleményt elfogadva és Szamota szövegének átvételével kerül be a Tarnóczy Márton szerkesztette *Magyar gondolkodók*, 17. sz. című kötetbe is.⁴

Szamota kiadása azonban részleges szövegkiadás volt, és anélkül vágta meg a szöveget, hogy ezt bármilyen módon jelezte volna. Csak az úti leírásnak minősíthető fejezeteket adta ki, a történeti részeket – a szöveg több, mint felét – elhagyta, csakúgy, mint a szöveget lezáró rövid fejezetet, amely Görögország régióit sorolja fel, így összességében 16 levélből 9 hiányzik. Érthető, hogy Szamota a maga chresthomathiájába tartalmilag odaillő részleteket válogatott, azonban ez azt is jelentette, hogy a *Konstantinápoly leírásából* csak olyan szövegeket emelt be, amelyek erősíthették tézisé, miszerint ez egy magyar nyelven született, eredeti mű. A teljes szöveg birtokában ez sokkal kevésbé lett volna egyértelmű. A későbbiekben pedig a tudományos kutatás a Szamota-féle kiadásra alapozta következtetéseit. A lexikonszócikkeket kivéve egyetlen tanulmány vizsgálta a szöveget, Papp Sándoré, aki a Konstantinápoly elestére vonatkozó korai magyar forrásokat gyűjtötte össze, és bár említi a lőcsei kötetet, de nem tud róla, hogy abban szóba kerülne a város elestének története.⁵

Mind a mű magyar voltát, mind élményszerűségét illetően már első olvasásra gyanú ébredhet. Természetesen több magyar szerző élt a korban, aki járt Konstantinápolyban és képes lett volna megírni e szöveg városleíró részeit,⁶ és talán érdeklődő közönséget is talált volna, azonban a szövegben valójában semmi sem utal magyar szerzőre. A könyvecske egyetlen magyar vonatkozású adatot sem tartalmaz, noha erre nemcsak az útleírásban, hanem a történeti részekben is lett volna ok.⁷ Bár a leírások tagadhatatlanul szemléletesek és képszerűek, azonban nem tartalmaznak első személyű igéket vagy olyan adatokat, amelyekből következtetni lehetne a szerző által bejárt útvonalra. Ez különösen furcsa a Jedikule, vagyis a Héttorony leírásánál, ahol ékes szavakkal ecseteli a szerző a foglyok

³ *Régi magyar utazók*, 1892, 303.

⁴ *Magyar gondolkodók. 17. század*, 1979, 1161–1170.

⁵ PAPP 2018, 53.

⁶ Elsősorban Erdély török követei és tolmácsaik jöhetnének szóba, akik közül többen publikáltak is, vagy készítettek, rendszerint kéziratban maradt útinaplókat. A teljesség igénye nélkül például Komáromi János vagy a már említett Sándor Pál török útinaplója, szóba jöhetne Rozsnyai Dávid török tolmács vagy Harsányi Nagy Jakab, aki török nyelvkönyvet is publikált (KÁRMÁN 2013; MOLNÁR 1909; Dr. BÍRÓ 1921).

⁷ Az ugyancsak Szamotánál publikált más leírásokban például szó esik a magyar temető sírjairól: SZAMOTA 1892, 304. Sándor Pálnál, illetve ugyanott: 334. Komáromi János tollából. Adná magát a Héttorony magyar rabjainak felemlegetése. Konstantinápoly elestének kapcsán nemcsak az ágyúöntő Orbán, hanem Hunyadi neve is megemlíthető lett volna, vagy akár csak egy általános allúzió a Magyarországot is a korban érintő török fenyegetésre.

sanyarú körülményeit, de egyetlen szót sem ejt arról, hogy honnan szerezte tapasztalatait. Nagyon sok a számadat: a város méreteire és az egyes épületek, közigazgatási intézmények számára vonatkozóan, és a történeti részek is, bár nem túl megbízhatók, azonban rendkívül adatgazdagok, számokkal és statisztikákkal zsúfolva. Ezek elkészítéséhez egy jól felszerelt könyvtárban kellett kutatni.

Nemcsak a szöveg tartalma, hanem a kiadvány egésze is kérdéseket vet fel. Téma szempontjából semmi hasonlót nem találunk a korabeli hazai könyvkiadásban. Amikor valaki ennyire újszerű vállalkozásra adja magát, legalábbis furcsa, hogy nem tesz közzé előszót vagy ajánlást, bármit, ami kontextusba helyezné vállalkozását és céljait. Pedig az erősen magyarázatra szorulna. A közölt anyag nem alkalmas oktatási vagy tudományos célra, és bár a szöveg tudományosnak és megbízhatónak igyekszik mutatkozni, van egy határozottan bulváros karaktere is, a szerző igyekszik minél több szenzációs hírányaggal szolgálni.

Emellett van néhány nyelvi furcsaság a szövegben, ezek közül most csak egyet emelnék ki. A szöveg az olaszokat hol olasznak, hol oláhnak nevezi.⁸ Az, hogy valaki azt hiszi, hogy a török ostrom alatt álló Bizánc a kikötőben horgonyzó oláh flottába helyezi végső reményét – ez arra látszik utalni, hogy az amúgy gördülékeny szöveg alkotója nem igazán látta át az eseményeket, amelyekről írt.

Ahhoz tehát, hogy a könyvet magyarországi szerzőnek tulajdoníthassuk, elvárható követelmény volna egy megalapozott hipotézist megfogalmazni a magyar szerző kilétéről, és alaposabb kutatással kizárni, hogy a szöveg idegen nyelvből készült fordítás. Meglepő, de a kutatásban ez utóbbi lehetőség fel sem merült: Szamota csak azt hangsúlyozza, hogy a szerző szerinte szemtanú volt, tehát nem könyvekből szerzett tudást foglalt össze, és Papp Sándor is hasonlóan érvel, amikor az anyag élményszerűségére hivatkozik.⁹ Pedig az élményszerűségből nem következik, hogy ez egy magyarul író személy élménye lett volna.

A *Konstantinápoly leírása* azonban nem magyar nyelven született, hanem bizonyosan németből készült műfordítás. A modern technikai lehetőségek mellett a szövegben szereplő számos adat, latin idézet, ritkán használatos név könnyítette meg a keresést, és több olyan könyvet sikerült találni, amelyek tartalmazták a lőcsei kiadvány hosszabb vagy rövidebb részleteit német és francia nyelven. Volt közöttük magyar témájú történelmi regény, önálló kutatómunkán alapuló országleírás, szerző nevével vagy anélkül megjelent kompilációk, javarészt az 1680-as években sűrűsödő kiadásokkal, de némely vonatkozó munka még a 18. században is többször megjelent. A korszak nem ismerte a szerzői jogok fogalmát, és Bécs második török ostroma, majd Magyarország felszabadítása Európa-szerte fokozta az érdeklődést a téma iránt: futószalagon készültek a témába vágó munkák, gyakran szemérmetlenül hosszú részeket emelve át egymás műveiből.

Ezzel együtt sem volt nehéz megtalálni azt a kötetet, amely a lőcsei kiadvány minden szövegét tartalmazza németül, folyamatosan és változtatások nélkül, azonos megszövegezésben, ez pedig a *Descriptio novissima imperii Turcici: das ist*

⁸ A használt népnév általában olasz, de oláh olvasható például itt: A₄b, A₅b.

⁹ PAPP 2018, 53.

eine ganz neue Außführliche und Grundrichtige Beschreib-Vorstell-und Entwerffung deß heutigen Türckischen Reichs... in drei Theil eingetheilet, benanntlich in die Asiatische, Africanische, und Europäische Türckey... Würzburg, In Verlegung Quirini Heyls, Hof und Academischen Buchhändlers im Jahr 1687. (VD17 23:239174S). A könyv újrakezdődő lapszámozással, 154, 72, illetve 162 lap terjedelemben, számos rézmetszetes illusztrációval mutatja be az ázsiai, afrikai s végül az európai Törökországot. Tehát a megjelenés időben nagyon közel esik a lőcsei kötetéhez, és a harmadik, európai Törökországról szóló rész 71–90. lapjain találjuk meg a lőcsei szöveg párját, illetve a 105–106. lapokon a Görögország régióról szóló fejezetet.

A magyar szöveg aránylag hűen követi a német eredetit, a fejezetbeosztás azonos, a fordítás általában pontos, de a fordító rövidsége törekedett, ezért kihagyott rövidebb, nélkülözhető részeket, például az ókori Byzantium 72. lap 3–10. sorában olvasható alapítási mítoszt, és különösen a hosszabb leíró részeket erősen¹⁰ lerövidítette. A rövidítések helyenként már az érthetőség rovására mennek.¹¹ Komolyabb, nyilvánvalóan figyelmetlenségből adódó hibákat is találunk.¹² A magyar szöveg utolsó lapján az antik Hellász legfontosabb városállamai „Athenabéliek, Lacedaemoniak, Thebanusok” voltak, az „aláb való Respublicák” pedig a „Baeotinusok, Phocinusok, Corynthianusok”, de kihagyja a jelentősebbek közül az aitólokot és az acháiokat, a kisebb államok közül pedig Megarát, Sikyónt, Argost, Mykénét, Élist, Arkadiát és Messénét.¹³ Nyilvánvaló, hogy nem egy észszerű tartalmi összefoglalás volt a cél, hanem egyszerűen a rövidítés, amely mögött a legfontosabb motiváció az lehetett, hogy a fordító a német, és gyakran hibás¹⁴ névalakok alapján nem tudta megállapítani a latinos névformát, amire szüksége lett volna. Az összességében kis jelentőségű változtatások ellenére a szöveg egyértelműen fordításnak tekinthető, amelynek forrása bizonyosan ez a *Descriptio nova* című német kiadvány.

¹⁰ Így például a p. 72–73. hosszú leírását a város körülhajózásának időtartamáról töredékére rövidíti.

¹¹ Amikor leírja, hogy milyen látványt nyújtanak a lakónegyedek a tenger felől nézve, a német változat ez: „die Dächer haben schöne bund-gefärbte und trefflich ausgezierte Rinnen, welche angenehme Vermischung sampt dem weissen Glantz der Gebäue, über die massen lustig fernet, bey solcher weissen und grünen Farbe sticht sich auch trefflich wohl ab die Schattirung, welche manche Gewölber, so mit Bley gedecket, und den Moscheen oder Türckischen Tempeln gleich macht von sich werffen...” (p. 73.) Ebből magyarul ennyi marad: „Az Házak hejazattjai meg ékessítették sok féle színű mesterséges csatornákkal, mely ékes külömb külömb féle épületekkel és zöld árnyékozással.” (A₃b)

¹² A németben a város természetesen hét „hegyre” épült, amelyből a magyarban (A₃a, alulról 2. sor) „hét partok” lesznek.

¹³ *Descriptio* 1687, 106.

¹⁴ Acháj helyett a németben is „Dacheenser” olvasható, ami teljesen értelmetlen. Wagnernek a szöveg alapjául szolgáló *Delineatió*jában (ld. lentebb, 18. jegyzet) p. 44. természetesen még „Acheenser” áll.

Ez utóbbi tényt azért fontos leszögeznünk, mert a német nyelvű eredeti munka alapvetően egy sebtében összeollózott kompiláció, amely változtatás nélkül emelt át hosszú részleteket más könyvekből, és amelyet kiadója számos rézmetszettel és sok ellenőrizetlen információval kívánt eladhatóvá tenni.

Itt most nincs idő rá, hogy akár csak a magyarul is megjelent rész forrásait teljes mélységében tisztázzam, csak a főbb forrásokat emelném ki. A *Leírás/ Descriptio* történeti része, Konstantinápoly elestének leírása egy az egyben megtalálható Eberhard Werner Happel történelmi regényében: *Ungarischer Kriegs-Roman, Dritter Theil*, Ulm 1686, 698–712. (VD17 23:233662W).¹⁵ Ám ugyanez a szöveg éppen egy évvel korábban megjelent nyomtatásban is, Paul Conrad Balthasar Han nürnbergi író és naptárkészítő könyvében: *Die jetzt-lebende Türcken oder Schau-Platz der ottomanischen Pforten das ist.: kurtz-verfaßte Chronologische Beschreibung aller und jeder Türcken Käyser...* Nürnberg, Hoffmann 1685, 530–534. (VD17 23:315492K), ennek első kiadása 1678-ból: VD17 23:315435T). A *Descriptio* közvetlen forrása bármelyik lehetett.

A városleíró részek fő forrása Alain Manneson Mallet kartográfus világleírása, amelynek az első német kiadása 1685-ben jelent meg. A *Descriptio novissima* összeállítója követte Mallet fejezetbeosztását és címeit,¹⁶ de Mallet szövegét kiegészítette máshonnan vett anyaggal, így főleg a már említett Eberhard Happel *Relationes curiosae* című folyóiratából vett adatokkal¹⁷ – ezt láthatjuk például a Héttorony leírásánál is, ahol Mallet száraz, tényszerű anyagát a foglyok szenvedéseit jobban kidomborító szöveggel egészítették ki. Az ok, amiért a magyar nyelvű lőcsei szöveg élményszerűen hangzik, hogy az eredeti szöveg egy zsurnaliszta regényírótól származik. Emellett a város általános leírása, Görögország földrajzi egységeinek bemutatása és a statisztikai adatok közvetlen forrása Johann Christoph Wagner (1640–1701) teológus, matematikus, kalendáriumszerző könyve volt.¹⁸

A *Descriptio* német szövege magyarázatot ad az Aranysszarv öbölben horgonyzó „oláh flotta” eredetére is: ahol a német szöveg Italienert használt, a fordításba olasz került, ahol a német eredeti a Welsch szót használta, ott oláhot kapunk magyarul.

Ezek után még inkább magyarázatra szorul, hogy ki és miért gondolta úgy Lőcsén 1688-ban, hogy e frissen megjelent és terjedelmes német nyelvű kötetből kiválaszt egy minden magyar vonatkozást nélkülöző hosszabb szemelvényt és

¹⁵ Happel regényéhez ld.: SCHOLZ-WILLIAMS 2021, 97–104, valamint LÉNÁRT 2016 és TAMÁSSY-LÉNÁRT 2021, 77–98. E kompilációs módszer elemzése a *Descriptio* szempontjából is tanulságos, bár utóbbi, Happel munkáival ellentétben, nem tartalmaz saját anyagot, hanem valóban szintisztán kompiláció.

¹⁶ Első német kiadása: MANNESON MALLET 1685. A *Descriptio*ba átvett részek: 82–83: Vom Schloß der sieben Thürne, 83–84., Vom Serrail, Von der heiligen Sophia 86–88.

¹⁷ HAPPEL 1685, 367–369.

¹⁸ WAGNER 1684, 44, 60–64.

megjelenteti magyar nyelven, meglehetősen igénytelen formátumban és minden magyarázat nélkül. Miféle üzleti vagy egyéb hasznot remélhettek e kiadványtól?

Az, hogy a könyvecske valóban Lőcsén és a Brewer-nyomdából került ki, a betűtípusok vizsgálata alapján bizonyos: Pavercsik Ilona felvette a könyvet a lőcsei kiadványok közé, mind a könyvdíszek, mind a betűk egyértelműen azonosíthatók lőcsei típusokkal.¹⁹

Az 1688-as évben a lőcsei Brewer-nyomdából alig került ki valami. Egyetlen teljes könyvet ismerünk, V. Károly császár életéről (RMK II. 1635), fennmaradt még egy 8 leveles vers (RMK I. 1369) amely a kiadó megnevezése nélkül jelent meg, egy színlap (Čaplovič 1488 = *Magyar Könyvszemle*, 82[1966], 170) és egy gyászbeszéd (Čaplovič 1492a téves dátummal). Az, hogy e patinás protestáns kiadótól miért csak ennyi a termés 1688-ban, nem nagyon igényel magyarázatot, az azonban annál inkább, hogy miért adnak ki egy magyar nyelvű történelmi könyvecskét, amely oktatási vagy tudományos célra alkalmatlan, igazából csak szórakoztatásra lehetett jó, azonban az ilyen típusú tudományos-ismeretterjesztő bulvárra a 17. századi Magyarországon nincs párhuzam.

A kulcs a magyarázathoz a német eredetiben rejlik. Annak sincs ugyan megnevezett szerzője, viszont van kiadója: egy bizonyos Quirin Heyl könyvárus, és alighanem őt magát kell a munka kompilátorának is tartanunk. Heyl egész tágabb rokonsága könyvekkel dolgozott,²⁰ ő maga a forrásokban könyvkereskedőként és kiadóként is felbukkan.²¹ Sok helyen megfordult, mozgása kiadványainak impresszumai alapján rekonstruálható: Würzburg (1685–1687), Mergentheim (1691–1695), Augsburg (1695), Regensburg (1700–1703), Stadtamhof (1700–1703).²²

Quirin Heyl pályafutásának vannak magyar vonatkozásai is. 1689-ben ugyanis kérvénnyel járult a császári udvarhoz, amelyben évi 200 tallér támogatást kért arra, hogy nyomdát állíthasson fel a frissen visszafoglalt Budán. A vonatkozó kérvényt és a hozzá kapcsolódó iratanyagot Takáts Sándor fedezte fel 1905-ben,

¹⁹ BÁNFLI, PAVERCSIK, PERGER, V. ECSÉDY, 2014, 203. A *Konstantinápoly leírásában* lőcseiként azonosított betűk és díszek: IX/33 A 9 mm antikva címbetű, IX/30 K 122 kurzív címbetű, IV/25 dísz a címlapon, VIII/ 20, 23, 26, 27, 60, 61, 63 nyomdai cifrák, VI/1 sorozat iniciálé E betűje. Köszönet Vizkeletyné Ecsedy Juditnak a betűtípusok vizsgálatáért.

²⁰ Quirin Heyl (1664–1714) szülei Johann Sibert Heyl ellwangeni nyomdász és Maria Katharina Eberheins, egy würzburgi könyvkiadó, Nikolaus Bencard özvegye. A rokonság szinte minden tagja könyvkiadás, -nyomatás, -kötészet területén tevékenykedett, egymással szoros kapcsolatot tartva. Nikolaus Bencard két házasságából három fia, Johann, Johann Kaspar és Johann Melchior működött könyvkiadóként. Az özvegy második férje, Quirin apja is nyomdász volt. Az ő házasságukból született gyerekek közül Quirin mellett Arnold nevű fiúk is könyvkiadással és könyvkereskedelemmel foglalkozott, ld.: HEITJAN 1960, 618; HOFMANN 2010, 79. A név helyesírásában nem követem a VD-ban használt Heil változatot, mivel az összes idézni kívánt nyomtatott és kéziratot szöveg a Heyl vagy ritkábban a Heyll változatot használja.

²¹ BENZING 1977, 1162–1163. Quirin Heyl 1692-ben nősül meg, 1694-től mainzi polgár. Halálának időpontja: Mainz 1714 (RESKE 2015, 666).

²² <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01038800> (letöltve: 2025. február 15.)

a bécsi Finanzarchiv levéltárban.²³ Takáts nem publikálta az anyagot, de magyarul és parafrázálva hosszabb részeket idéz belőle. A kérvény lényegét a következőképpen foglalja össze:

„Ő kegyelme – mint maga írja – sokat hallott a hatalmas Magyarországról, sógora, a ki Budán tüzérhadnagy²⁴ volt, szintén sok szépet írt neki ez országról. Igen sok világi és egyházi férfiú is melegen ajánlotta neki a török iga alól felszabadult magyar földet, a hová oly sok derék német család vándorolt, és vándorol naponkint. Mindezen körülmények arra ösztökélték őt, hogy nagy és teljesen újonnan berendezett könyvnyomdájával és annak egész személyzetével Budára költözzék. A királyhoz intézett folyamodásában elmondja, hogy az ő célja Magyarországon a tudományoknak és a művészeteknek előmozdítása. A legelső munka, a mit Budán ki akar adni: Magyarország teljes leírása magyar, német és latin nyelven. Arra kéri tehát Ő felségét, támogassa e nagy vállalatát évi 200 tallérral, s adjon neki privilégiumot, hogy ő és utódai békében űzhessék mesterségüket, a mely valóságos szellemi kincse lesz e szép országnak!”

Takáts leírja még, hogy Heyl jelezte, hogy olyan könyvkötő, illetve papírmalommal rendelkező német családokat is ismer, akik szívesen költöznének Budára. Azonban a bécsi udvar nem mutatott fogékonyságot Heyl terveire, a végső döntés az volt, hogy minden egyéb módon szívesen támogatják, azonban pénzt nem fog kapni. Takáts a maga rövid tanulmányát meglehetősen maliciózus konklúzióval zárja: „A kamarai inspectio országos érdekű vállalatra nem akart 200 tallért adni akkor, amikor tisztviselői, a hivatalos iratok szerint, ezeket és ezeket sikasztottak és loptak.”

Quirin Heyl terveit egy budai nyomda alapítására a későbbi szakirodalom is tárgyalta, alapvetően átértékelve Takáts véleményét. A következő kutatógeneráció sokkal szkeptikusabban értékelte a terv realitását s ezzel együtt a bécsi döntés megalapozottságát, hiszen Buda ezekben az években még romokban hevert, egy nyomda odahozatala, nyereséges működtetésre reménytelen vállalkozás volt.

Valószínűleg Takástól függetlenül Gárdonyi Albert is felfedezte az iratokat, és vonatkozó rövid tanulmányában arra jutott, hogy a kérvény elutasítása nem jelentett óriási veszteséget a magyar művelődésnek, de a nyomdaipar fejlődését talán elősegíthette volna.²⁵ Az eredeti iratokat Takáts és Gárdonyi után senki nem vette kézbe, hanem az általuk összefoglalt, parafrázált, illetve néhány mondattörredék erejéig magyarra fordított, s csak pár szó erejéig németül is közölt szöveg alapján értékelték Heyl folyamodványát.

Ballagi Aladár²⁶ fölvetette, hogy azok a nyomtatványok, mindenekelőtt a *Ma-hometischen Klag-schrift* című röplap, amely 1688-ban és utána budai impresz-

²³ TAKÁTS 1905, 350–353.

²⁴ Az eredeti kérvényben egyszerűen hadnagy.

²⁵ GÁRDONYI 2014. május, 145–146.

²⁶ BALLAGI 1925, 352.

szummal jelentek meg,²⁷ esetleg valóban Budán készültek, és esetleg Heyl mégis lejött Budára egy kisebb kézisaajtóval.

Kelényi Ottó tanulmányban vizsgálta a négy hamis budai impresszumos kiadványt, amelyek a 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben jelentek meg,²⁸ s így Ballagi feltételezését is, amelyet kategorikusan elutasít. Egyrészt mivel a röpirat, ha nincs is impresszuma, de az 1688. év szerepel benne, egy évvel a kérvény beadása előtt. Kelényi a korabeli lehetőségek között igyekezett utánajárni Quirin Heyl kilétének Würzburgban, és arra jutott, hogy ott Heyl könyvkereskedő volt, és semmi jele, hogy nyomdája lett volna, legfeljebb szándék szintjén. A budai impresszumokat alapvetően azzal magyarázza, hogy a Buda felszabadítását követő években egy hamis budai nyomdahely feltüntetése növelhette egy nyomtatvány piaci értékét Nyugat-Európában.

Gulyás Pál volt a legszigorúbb hősünkkel:²⁹ „Nagyhangu felterjesztésében meglepő tájékoztatlanságról tesz tanubizonyosságot, mert úgy tünteti fel a dolgot, mintha ebben az időben nyomda, könyvkötőműhely és papírmalom egyáltalán nem lett volna Magyarországon, s kizárólag Heyll letelepülésétől függene, hogy a budai ifjuság ne nőjön fel tanulatlanul s a derék magyarok könyvekért ne vigyék ki külföldre a pénzüket. Hogy ajánlatát minél kedvezőbb színben tüntesse fel, egyúttal arra is kötelezi magát, hogy nyomdáját propagandisztikus célok szolgálatába állítván, a szubvenció fejében metszetekkel diszitett latin, német és magyar nyelvű föliánsban fogja ismertetni Magyarországot.” Tanulságos, hogy milyen nehéz megfelelni az utókor különféle politikai diskurzusainak: Takátsnak az volt a baja Béccsel, hogy a magyar országleírás helyett az örökös tartományok bemutatását finanszírozták, Gulyás Pál szerint az egész ötlet merő propaganda.

Gulyás szerint Heyl nem csupán a magyarországi viszonyokkal nem volt tisztában, hanem saját lehetőségeire vonatkozóan is hazudott, Kelényi kutatásaira hivatkozik, amely szerint Heylnek nem volt nyomdája, sőt olyan kategorikusan fogalmaz, ahogy Kelényi nem: „Heyll Quirinus sohasem volt nyomdász, hanem könyvkereskedő, aki 1684-ben telepedett le Würzburgban, a különös fejedelmi kegy folytán három évi adómentességben részesült.” S végül szerencselovagnak nevezi Heylt.

Borsa Gedeon megértőbb, mikor a vállalkozásra így hivatkozik: „romantikus tervei a még szinte teljesen romokban heverő Budával kapcsolatban.”³⁰ Ő valószínűleg azzal is tisztában volt, vagy csak ráérezett, hogy Quirin Heyl kérvénye benyújtásakor mindösszesen 25 esztendő volt.

²⁷ *im Jahr 1688. Gedruckt zu Ofen in der Teutschen Druckerey.* A röpirat egyetlen ismert példánya máig az ulmi városi könyvtárban van.

²⁸ KELÉNYI B. 1933, 35. Kelényivel szemben érvelt TRÓCSÁNYI 1937, 153–157. Ő úgy gondolta, hogy ha nem is Heyl, de más vándornomdász nyomtathatta akár Budán is a szóban forgó kiadványokat, és a betűk eredetének vizsgálata önmagában nem perdöntő, mert ha Budán történt is a nyomtatás, mi mással, mint Németországból származó betűkkel?

²⁹ GULYÁS 1961, 150–154.

³⁰ BORSA 1996, 393. A Heyl-nyomdatervhez ld. még V. ECSÉDY 1999, 147.

A vonatkozó iratanyag túlélte a 20. század viharait, máig megtalálható a bécsi Finanz- und Hofkammerarchivban,³¹ mikrofilmmásolata a Magyar Országos Levéltárban is hozzáférhető.³² Az iratanyagot Heyl eredeteti kérvénye alkotja, amelyhez csatlakozik egy *Sonderbare Motiva...* című függelék, ahol Heyl pontokba szedve magyarázza, hogy miért lenne az ország számára hasznos e budai nyomda felállítása, és Heyl maga mi mindennel tudna hozzájárulni a sikerhez. Az officina éves működési költségét 3-4000 tallerra becsüli, amelyhez képest az évi 200 tallér szubvenció csekély összeg volna. Az udvari kamara 1689. november 2-i dátummal véleményezteteti a kérvényt a budai kamarai igazgatósággal, itt már a központi kérdés az a bizonyos 200 tallér, tudniillik, hogy ezt határidő nélkül, tulajdonképpen „in perpetuum” kellene fizetni. A budai kamarai inspector, Werlein válasza 1689. november 22-i, és jelzi, hogy korainak találja a nyomda felállítását, bár elismeri, hogy igen hasznos lenne. Végül 1690. január 5-én tudatják Heylrel a hivatalos elutasító választ: a nyomda felállítása, bár a közjóra nézve üdvös volna, mégis túl korai, azonban, ha Heyl a saját költségén felállítja a nyomdát, nem pénzbeli támogatásra számíthat.

A kérvény eredeti szövegének és a válaszoknak az ismerete önmagukban nem változtatják meg azt a képet, amit a kutatás 120 év alatt kialakított a második budai nyomda felállításának kísérletéről. Sokkal alapvetőbben befolyásolja az összképet a *Konstantinápoly leírásának* 1688. évi megjelenése.

Mi az, amit bizonyosan és adatszerűen tudunk? Quirin Heyl würzburgi könyvtáros összeállít és kiad³³ egy kompilált Törökország leírást 1687-ben – ez a tény önmagában bizonyítja, hogy Heyl nemcsak könyvtáros volt. E könyvből egy rövid részlet megjelenik Lőcsén 1688-ban, magyar nyelvre fordítva. Ez a kiadvány teljesen idegen a kor hazai könyvkiadásától, és nemcsak eladhatatlannak tűnik az akkori Magyarországon, hanem annak sincs jele, hogy bármivel piacképessé próbálták volna tenni. 1689-ben Heyl egy kérvényt nyújt be Bécsben, amelyben anyagi támogatást kér egy budai nyomda felállításához, és megígéri, hogy magyar-német-latin nyelvű országleírást fog kiadni. Teljesen valószínűtlen, hogy ezek az események egymástól függetlenül történtek, biztosra vehetjük, hogy a lőcsei kiadvány valamiképpen kapcsolódik Heyl magyarországi terveihez. Valójában mit is tervezhetett, mi volt a célja a lőcsei kiadvánnyal, és mi volt a kapcsolat közte és a Brewer-nyomda között?

Heyl kérvényének magabiztos érvei és ígéretei csupán annak eredményei, hogy szerzőjük minden lehetséges gazdaság- és kultúrpolitikai érvet összeszedett, amelyek a bécsi hatóságot meggyőzhették a támogatásról. Kérvényének komolysága nem ítéltető meg annak alapján, hogy mi most alkalmas állapotban véljük-e az

³¹ Bécsi jelzet: Hofkammerarch. Wien Hoffinanz Ungarn Fasz. 333. Anfang Vm=11. A köteten: Hoffinanz Ungarn Jän. Feb. 1690. fol.68–fol.74. Allgemeines Verwaltungsarchiv - Finanz- und Hofkammerarchiv - Contact

³² A mikrofilm jelzete: HU_MNL_OL_MF_W2247_B_0010, 0011, 0065, 0066, 0067, 0068, 0069, 0070 számú felvételek.

³³ A *Descriptio novissima* impresszumában „In Verlegung Quirini Heyls” olvasható.

ostrom utáni évek Budáját egy könyvnyomda fenntartására, ennél lényegesebb, hogy Heylt addigi pályája, mesterségbeli gyakorlata és eszköztára alkalmassá tette-e egy ilyen vállalkozás beindítására.

Würzburgban több nagy terjedelmű kiadványt megjelentetett latin és német nyelven, főleg lelkeségi témákban, de földrajzi és természettudományos kérdésekben is, utóbbiakat általában gazdagon illusztráltatta. Az impresszumban saját szerepére „Verlegt von Quirin Heyl”, illetve az egyértelműbb „Sumptibus Quirin Heyl” formában hivatkozik.³⁴ Tehát valóban úgy tűnik, hogy Heyl Würzburgban árult és kiadóként finanszírozott is könyveket, de saját nyomda tulajdonlásának nincs jele. Ezután 1688 és 1690 között, vagyis pontosan azokban az években, amikor megjelenik a lőcsei kiadvány, és amikor az udvarral való levelezés zajlik, Heyl holléte nem ismert. 1691-ben tűnik csak újra fel a neve impresszumokban, viszont ekkor már Mergentheim városában, és megváltozik a saját személyére tett utalás is: „typis et sumptibus Quirini Heyl”, illetve „In Verlag und Truckerey Quirini Heyl” lesz a szokásos forma, teljesen egyértelművé téve, hogy Heyl már nemcsak kiadója, hanem nyomdája is a köteteknek.³⁵ Bár ez az állapot, úgy tűnik, csak rövid ideig állt fent: 1692-ben nem jelentetett meg semmit, a későbbi kiadványokban pedig újra a „Sumptibus/In Verlegung” forma tért vissza. Azonban bizonyos, hogy legalább egy rövid ideig Heyl nyomdászként hivatkozott magára, méghozzá pont azon időperiódus után, amikor a bécsi eljárás zajlott. A dátumok tehát megengedik a feltételezést, hogy valóban betűk és a nyomdagépek birtokában kért támogatást az udvarnál, és semmi okunk azt feltételezni, hogy a szükséges technikai és anyagi háttér teljes hiányában, valóban afféle szerencselovagként pályázott volna állami támogatásra. Kérvényében emellett további, nem megnevezett hazájabeli könyvkötők és iparosok áttelepedésére is célóz – vele együtt öt fivér tevékenykedett könyvész szakmákban, akik több nemzedékre visszamenő tapasztalattal és kapcsolatrendszerrel bírtak, tehát ezek az állításai is megalapozottak lehettek.

Ígérete, hogy egy német–magyar–latin országleírást ad ki sok szép metszettel, képtelenségnek hangzik, ha a szemünk előtt Bél Mátyás később megvalósuló projektje lebeg, de Heyl nézőpontja egészen más volt. Ő 1687-ben egy Törökország leírást adott közre, amely ráadásul – nem tartva lépést a viharos hadszin-

³⁴ VD17 4620:756260Q: CASPARI, Johann, *Devotæ Considerationes Mysteriorum sanctissimæ vitæ Jesu Christi, Filii Dei Vivî, Redemptoris Mundi*, Herbipoli, 1687: „Sumptibus Quirini Heyl, Bibliop. Aulico-Academici.”; VD17 547:673050P: LEMMER, Lorenz, *Lauretanum Mariale*, Würzburg, 1687: „Verlegt von Quirin Heyl. Academ. Buchhändlern”; VD17 12:182387R: ZAHN, Johann, *Pro prectice construendo et elaborando oculo artificiali teledioptrico sive telescopio fundamentum III.*, Herbipoli, 1686. [1687]: „Sumptibus Quirini Heyl, bibliopol. aulico-academici. Összesen 17 db. VD17 tételről van szó.

³⁵ VD17 12:627786T: *Geistliches Zeughauß Das ist Allzeitfertiger Prediger Bestehend in underschidlichen Kirchwey-Predigen neue Jahrs-Predigen schöne Lob- und Fest-Predigen*, Mergentheim, 1691: „In Verlag und Truckerey Quirini Heyl.”; VD17 547:673147R: BLÖCHINGER, Petrus, *Thesaurus Eucharisticus Absconditus et indeficiens*, Mergentheim, 1691.: „Typis et sumptibus Quirini Heyl.” Összesen nyolc tétel található a VD17-ben ezzel a kiadó megjelöléssel.

téri eseményekkel – a hódoltsági Magyarország és Erdély bemutatását is tartalmazta (pp. 29–59) harminc oldalon, számos metszettel. Ez önmagában, három nyelvre fordítva már kilencven lapot tenne ki, további anyagot kompilálva a Habsburg-uralom alatt álló Magyar Királyság leírásával volna kibővíthető, s így aránylag rövid idő alatt, nem túl nagy befektetéssel teljes Magyarország leírása fejleszthetőnek látszik – igaz nem az ígért fólió, hanem negyedréti formátumban számolva. Heyl ígérete tehát egyáltalán nem volt képtelenség, és az így születő mű propagandacélokra tényleg használható lett volna, mint a felszabadított területek reklámja, még akkor is, ha önálló és új szellemi terméket egyáltalán nem tartalmazott volna.

Ezen a ponton ideje visszatérnünk a *Konstantinápoly leírásához*. A kötetben az eddigiek alapján egy technikai kísérletet kell látnunk, amelynek semmilyen más gazdasági célja nem volt, csak annak megvizsgálása, hogy a gyakorlatban megoldható-e a Magyar Királyságban Heyl *Descriptio novájának* magyar nyelvre fordítása, szedése és nyomtatása. A *Leírás* 1688-ban jelent meg, tehát még a kérvény beadása előtt. Heyl ezen tapasztalat birtokában merte megígérni, hogy elkészíti a háromnyelvű országleírását, tehát ígéretét bizonyára teljesen komolyan gondolta.

Az utolsó kérdés: hogyan jönnek a képbe a lőcsei Brewerek? Egyáltalán miért volt rájuk szükség, ha Heylnek volt nyomdája? Bár az üzleti kapcsolat pontos természete és mélysége a Heyl és a Brewer család között új levéltári anyag felbukkanása nélkül nem tisztázható, a pusztán kapcsolat is Heyl szándékának a komolyságát mutatja: a jelentős anyagi kockázat vállalása előtt nem csak sógorától, a főhadnagytól tudakozódott, hanem magyarországi nyomdászoknál is igyekezett tájékozódni. A Brewer családnak kiterjedt német kapcsolatrendszere volt, amelyen keresztül a magyarországi ismeretséget kereső Heyl rájuk találhatott.³⁶ Nem tudjuk, hogy Heyl pontosan mikor és milyen körülmények között lett nyomdatulajdonos, talán már 1688-ban, talán csak később. A *Konstantinápoly leírásával* a cél nem a technikai lehetőségek, inkább az emberi erőforrások tesztelése volt a cél. Ne felejtjük el: egy Heyl számára tökéletesen ismeretlen kelet-közép-európai nyelvről van szó, nemcsak az jelenthetett volna nehézséget, hogy alkalmas műfordítót találjon, számára az is kérdéses lehetett, hogy a választott nyelv irodalmi fejlettsége egyáltalán elégséges-e ahhoz, hogy az általa megjelentetni kívánt komplex szövegek visszaadhatók legyenek rajta.

Heyl, noha kérvényében főleg a német olvasói igények kielégítéséről beszélt, de nyomdájának az „Ungarische und Deutsche Königliche Hofbuchdruckerei” nevet szánta, és a kérvényben egyértelműen jelezte, hogy magyar nyelven is kíván nyomtatni, a *Konstantinápoly leírása* szintén ezt a szándékot bizonyítja. E kérdésben, hogy Magyarországon milyen nyelven érdemes és milyen mennyiségben könyveket árulni, szintén nem támaszkodhatott más információforrásra, mint a Brewer-házra. Nem tudhatjuk, hogy Heyl a kérvények sikere esetén milyen együttműködést képzeltek el a két cég között. Lehet, hogy a *Konstantinápoly leírása*

³⁶ PAVERCSIK 1979, 353–408; 1980, 349–473.

megjelentetése a lőcsei nyomda számára csupán egy volt a fizetett megbízások közül. De az is lehet, hogy elképzelhetőnek láttak valamilyen hosszabb távú, kölcsönösen előnyös együttműködést: Heyl katolikus volt, és családja révén jó beágyazottsággal rendelkezett a német könyvkészítésbe és -kereskedelembbe. E kérdésekre alighanem soha nem kaphatunk választ.

Jelen tanulmánynak nem képezi tárgyát, de biztosabban remélhetünk eredményt egy másik kérdésben: a Heyltre vonatkozó új adatok szükségessé teszik a '80-as évek hamis budai impresszumos kiadványainak felülvizsgálatát, különösen az 1688-as, „Teutsche Truckerey in Ofen” impresszummal megjelent *Mahometische Klag-schrift...* című röpiratot, s ennek betűinek eredetét. A röpirat budai volta ellen Kelényi egyik fő érve az volt, hogy Heyl kérvényénél korábbi keltezésű, azonban jelenleg úgy látszik, hogy Heyl Magyarországhoz kapcsolódó tevékenységében a kérvényének beadása nem a kezdő, hanem a végpontot jelentette, és egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy személyesen is megfordult Magyarországon.

Zárásként a következőkben foglalhatjuk össze a vizsgálat eredményeit: Quirin Heyl budai nyomdaalapítási terve nem volt előkészítetlen, a fiatal könyvkereskedő teljesen komolyan gondolhatta a magyarországi vállalkozást, és eljutott addig, hogy ténylegesen felvegye a kapcsolatot magyarországi szakemberekkel. Több évet szánt a helyzet felmérésére, és jóllehet, kérvényében negligálta a magyar papír- és könyv-ipar egészét, de a valóságban, saját józan érdekének megfelelően, igenis tájékozódott. A német–latin–magyar nyelvű, képes országleírás, amelynek megjelentetését felajánlotta az állami szubvencióért cserébe, a Würzburgban 1688-ban általa megjelentetett Törökország leíráshoz hasonló, annak anyagát is felhasználó, reprezentatív, de önálló szellemi terméket nem tartalmazó kötet lett volna. Vállalkozása megindításában azonban komoly szerepet szánhatott a remélt kormányzati támogatásnak. Mivel ezt nem kapta meg, 1691-ben már Mergentheimben találjuk.

Függelék

Quirin Heyl kérvényének szövege, valamint az ahhoz csatolt *Sonderbare Motiva* című irat.³⁷

Aller Durchleüchtigster Großmächtigster und vnüberwindtlichster Röm. Käy. auch zu Hungarn vnd Bohaimb. könig. Ertzhertzog zu Österreich etc. etc.

Aller Gnädigster Käyser. König. vnd Herr Herr.

Demnach Eüer Kay. May. nechst beystandt Göttlicher Hülfe, daß große und mächtige Königreich Hungarn sampt deme vom Erbfeind Geiſtlichen Nahmens von mehr dann hundert Jahren Tyrannisch beſetzten fürſtenthumen, ſtätt[e] und Plätze glorwürdigst überwunden, und unter dero gehorsamb gebracht, auch ernante orth schon wiederumb uon allerhand Nationen absonderlich aber uon denen teütschen bezogen, erbauet, und bewohnet worden ist, wie uon unterschiedlichen

³⁷ Köszönöm Deák Eszter szíves segítségét az átirat elkészítésében.

geißt. und weltlichen gelehrten Männer sonderbahr auch uon meinem Schwag. Frantz Bernhardin uon Buching Eüre Kay. May. alleruntertänigsten Heüptleüth. zu Offen gerathen worden meine gantz neü erkauffte, in vielerey schprach und schrifften bestehende buchdruckerey (Sub titulo hungarische und teutsche königliche hofbuchdruckerey) in Offen aufzurichten, beuorab weil alldorten bey ermanglung deßen die Jugend erwachst, ein volichlich unwiederbringlicher Schaden darauf entstehet: hingegen aber bey Stiffung eines so großen wercks ein unbeschreiblicher geist. und weltlicher schatz verschaffen, auch frembde Nationen solches, schöne land zu bewohnen mit größerem Eyfer veranlast werden.

Von nun allergnädigster Kayser der gleichen buchtruckereyen uon anderen potentanten, Churfürsten und herrn mit Privilegien und sonst mittlen begnadet werden, aus ursach weil solche zu größerer Ehr Gotteß gebraucht zu fortsetzung der Studien höchst nöthig, und entlich aller Kunst wißenschafften zum Nutz beförderlich kommen.

Daß gelangt an Eüer Kay. May. mein allerunterthänigst bitten, sie gerufen zu unterhaltung dieser neü offerirenten buchtruckerey ein gnad jährlich nur uon Zweyhundert reichsthaler (jedoch ohne allerunterthänigste masgebung allergnädigst zu resolviren. So würd ich unuerhinglich mehr gedachte buchtruckerey auff Offen verschaffen, und zum anfang die beschreibung des gantzen Köngreichs Hungarn, in lateinisch, hungarisch und teutscher Sprach sampt aller stätte und Festungen mit Kupffer in fol. truchen, und Verlegen, so dann schuldigster maßen solche hohe Kay. gnad lebenslang in stetter Devotion mit allemunterthänigstem respect haab, guth, und blut zu demeriren bestens befließen seyn, alß der ich lebe und sterbe.

Euer Kay. und König.May.
Allerunterthänigst-gehorsambster
Quirinus Heyll

Sonderbare Motiva daß alleruntenth.st angebettenen Stipenij ad 200 Taller zu unterhaltung der neu offerierende Buchtruckerey in Offen auf zu richten

1.

Weilen Ich auß meinen mittlen die Buchdruckerey umb ein zimbliches Capital erkaufft, und Jähr. unter wenigsten 3 biß 4000 Taller unmöglich kan fortgeführt werden, dahero nur ein kleine gnad von 200 taller Jährl. allerunterthänigst. gebetten wird.

2.

Daß bey ermanglung deßen, absonderlich die teütsche Jugent erwachst, einfolglich ohne geißt und weltliche lehr auferzogen wird, auß Vrsach, weil die Bücher zu theüer, od[er] gahr nicht zu haben.

3.

Daß bey so bewanten mangel der höchstnöthigen bücher, daß geld vom königreich Hungarn entzogen, und in andere länder mit großen schaden vor [=von] dergleichen wahren geführt wird.

4. Daß etliche Buchbinder im Röm. Reich ihr Heüßer zu verkauffen resolvirt, und mit Weib, Kinder, Haab und guth daß Königreich Hungarn bezihen wollen, auß ursachen, wan alda die bücher getruckht, und sie mit allem Verlag versehen werden, welche alle ihre Kay. May. Steuer, und anlag geben müßen.

5.

Daß auch schon ein Papier macher vorhanden, welcher mit erbauung einer Papier Mühl das Königreich Hungarn zu zihe von der Schrifft, und dem gantzen Königreich zum großen Nutzen kombt, oder ich selbstn will erbauen laßen.

6.

Daß ich zu Ihre Kay. König. May. unsterblichen Ehr, und Triumph die beschreibung Hungarisch: Lateinisch: und Teütsch aller Stätt und Plätze, des gantzen Königreichs Hungarn in fol. mit Kupffen Trucken, und Verlegen will, ein opus von Viel 1000 Thaller gleich wie and(er)e Königreich, und Topographien des gantzen Kön[ig]reichs, sambt denen könig[lichen] Erbländern schon in Truck ausgangen.

Hivatkozott irodalom

BALLAGI Aladár, *Császári kormányzat Budán és Pesten 1686–1711 = Akadémiai Értesítő*, 36(1925) 12, 348–357.

BÁNFI Szilvia, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai, XVII. század. 2. kötet, Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák: Lőcse, Kassa. Tanulmányok és katalógus, Bp., Balassi – OSZK, 2014 (Hungaria Typographica, II).*

BENZING, Josef, *Die Buchhändler des 16. und 17. Jahrhunderts. Eine Neubearbeitung = Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 18(1977), 1077–1322.

DR. BÍRÓ Vencel, *Erdély követei a portán*, Kolozsvár, Minerva rt., 1921.

BORSA Gedeon, *Német nyomdászok a 17. századi Magyarországon = BORSA Gedeon, Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat, 15–17. század, Bp., OSZK, 1996, 389–395.*

DARKÓ Jenő, *A byzantiumi philologia fejlődése, mai állása és feladatai = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 26(1902), 700–715.

Descriptio novissima imperii Turcici: das ist eine gantz neue Außführliche und Grundrichtige Beschreib-Vorstell-und Entwerffung deß heutigen Türckischen Reichs... in drei Theil eingetheilet, benanntlich in die Asiatische, Africanische, und Europäische Turkey... Würzburg, In Verlegung Quirini Heyls, Hof und Academischen Buchhändlers im Jahr 1687. (VD17 23:239174S)

- GÁRDONYI Albert, *Az első budai nyomda terve az 1686. évi visszafoglalás után* = *Könyvtári Szemle*, 2014. május, 145–146.
- GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon II.*, Bp., OSZK, 1961.
- HAPPEL, Eberhard, *Grössester Denkwürdigkeiten der Welt oder so genannte relationes curiosae*, Hamburg, Wiering, 1685.
- HEITJAN, Isabel, *Die Buchhändler, Verleger und Drucker Bencard* = *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 3(1960), 613–979.
- HOFMANN, Veronika, *Frommes Feindbild Frau. Die Idee der Närrin bei Albert Joseph Conlin*, München, Herbert Utz Verlag, 2010.
- KÁRMÁN Gábor, *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században*, Harsányi Nagy Jakab élete, Bp., L'Harmattan, 2013.
- KELENYI B. Ottó, *Budai impresszumok nyomtatványok 1688–1708.* = *A fővárosi könyvtár évkönyve*, 3(1933), 31–45.
- LÉNÁRT, Orsolya, *Ungarische Kriegs-Roman. Medien, Wissen und Fremdwahrnehmung bei Eberhard Werner Happel*. Wien, NAP, 2016.
- Magyar gondolkodók. 17. század*, szerk. Tarnóczy Márton, Bp., Szépirodalmi, 1979.
- MANNESON MALLET, Alain, *Beschreibung der gantzen Welt-Kreises Vierter Theil*, Frankfurt am Main, J. D. Zunner, 1685.
- MOLNÁR István, *Rozsnyai Dávid török deák*, Bp., Stephaneum, 1909.
- MORAVCSIK Gyula, *Bevezetés a bizantinológiába*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989².
- PAPP Sándor, *Konstantinápoly eleste a magyar forrásokban és a történetírásban* = *Acta Historica* (Szeged), 143(2018), 43–63.
- PAVERCSIK Ilona, *A löcsei Brewer-nyomda a 17–18. században* = *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1979, 353–408; 1980, 349–473.
- Régi magyar utazók Európában 1532–1770*, Eredeti kútfőkből összeállította és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA István, Nagybecskerek, Pleitz, 1892.
- RESKE, Christoph, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage. Wiesbaden, Harrasowitz, 2015. <https://doi.org/10.1093/library/17.2.188>
- SCHOLZ-WILLIAMS, Gerhild, *Ottoman Eurasia in Early Modern German Literature: Cultural Translations (Francisci, Happel, Speer)*. Ann Arbor, 2021. <https://doi.org/10.3998/mpub.11784447>
- TAKÁTS Sándor, *Egy budai könyvnyomda felállításának terve az 1689-ik évben* = *Magyar Könyvszemle*, 13(1905), 350–353.
- TAMÁSSY-LÉNÁRT Orsolya, *Eberhard Werner Happel kompilációs írói módszere, forrásai és magyarságképe a Der Ungarische Kriegs-Roman című regényfolyam alapján* = *Keletkutatás: tanulmányok az orientalisztika köréből* 32(2021), 77–98. <https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2021.1.77>
- TRÓCSÁNYI Zoltán, *A régi magyar budai nyomtatványok kérdése* = *Magyar Könyvszemle*, 61(1937), 153–157.
- V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp., Balassi, 1999.

WAGNER, Johann Christof, *Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente : eine grundrichtige Beschreibung dess ganzen Aufgangs...dess...Königreichs Ungarn und der ganzen Türkei...* Augspurg, Koppmayer 1684.

Tóth, Anna Judit

The Description of Constantinople and Quirin Heyl's printing house in Buda

In 1688, a small book was printed in the city of Lőcse, Hungary (present-day Levoča, Slovakia), under the title *Constantinapoly várossának... le írása* (Description of the City of Constantinople). In the 19th century, only a portion of this book was republished, with its historical chapters omitted. At the time, the text was regarded as an original work written in Hungarian. However, the Hungarian book is in fact a translation of a section from a German work: *Descriptio novissima imperii Turcici* (Würzburg: Quirinus Heyl, 1687), a compilation on the Ottoman Empire. The identification of this source text has made it possible to clarify the circumstances surrounding the Hungarian publication. It has long been known in scholarly research that Quirinus Heyl, a bookseller from Würzburg, submitted a petition to the imperial court in 1689, requesting financial support to establish a printing press in Buda, which had recently been liberated from Ottoman rule. The publication of the *Description of Constantinople* can be definitively linked to Heyl's activities, indicating that he genuinely intended to set up a press in Buda and was exploring the feasibility of producing and printing Hungarian-language publications.

Keywords: 17th century, Quirin Heyl, Heil, Brewer printing house, fall of Constantinople, Ottoman Empire in European press, book printing in Buda after the Ottoman rule.

Bakonyi Zsuzsanna

Henry Blount utazása a 16–17. századi közel-keleti angol utazási irodalom tükrében

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése Konstantinápoly 1453-as elfoglalása óta az európai államok figyelmének középpontjában állt. A kereskedőállamok – köztük Anglia – fokozott érdeklődését gazdasági és politikai érdekek táplálták, minél több információ megszerzésére, az új hatalom alapos megismerésére és jó viszony kiépítésére törekedtek a minél nagyobb nyereség és a stratégiai előnyök megszerzése érdekében. Az angol kereskedők figyelmét már I. Erzsébet uralkodása (1558–1603) előtt felkeltették az Oszmán Birodalomban rejlő lehetőségek, mivel nagy volt az igény a Közel-Keleten az angol szövet és egyéb feldolgozott termékek iránt, és ugyanilyen jelentős kereslet mutatkozott Angliában a keleti fűszerekre és a selyemre. Az angol–török diplomáciai és gazdasági kapcsolatok kiépítése a 16. század elején kezdődött és a század végére szilárdult meg.¹ 1513-ban az égei-tengeri szigeten, Chioson már állandó angol konzul működött, míg Krétán 1522-től állandó angol kereskedőtelep, 1553-ban pedig Aleppóban nyílt angol kereskedelmi képviselő.² Az első konstantinápolyi állandó angol kereskedelmi képviselő két és fél évtized elteltével nyílt William Harborne vezetésével,³ aki kitűnő diplomáciai érzékének és szervezőkészségének köszönhetően 1583–1588 között már mint első angol nagykövet működött a városban.⁴ A következő években az angolok tovább szélesítették kereskedelmi kiváltságaikat az Oszmán Birodalom területén, így megszületett a Török, vagy más néven a Levantei Kereskedelmi Társaság, majd 1600-ban a Brit Kelet-indiai Társaság. A 16–17. században Anglia szolgált az Oszmán Birodalom egyik legfontosabb hadianyag-szállítójaként.⁵

A keleti nyitással egyidőben Angliában divatba jött szinte minden, ami török. Az angolok nagy érdeklődéssel fordultak a terjeszkedő birodalom felé, minden újdonságra, hírre, útibeszámolóra kíváncsian. Londonban kávéház nyílt. A kávézás

¹ A korai angol–török kapcsolatokat magyarul Várkonyi Gábor foglalta össze több tanulmányában. VÁRKONYI 2000a, 4, 106–123; VÁRKONYI ford. 2000b, 411–419; VÁRKONYI 2002, 177–198; VÁRKONYI 2003, 44–62.

² VÁRKONYI 2000a, 109.

³ ÁGOSTON 2014, 302.

⁴ HORNIKER 1942, 289–316.

⁵ ÁGOSTON 2005; ÁGOSTON 1996, 183–194.

kultúrájának meghonosításában nagy szerepet tulajdonítottak a tanulmányunk középpontjában álló Henry Blountnak, aki közzétette a kávébab leírását és annak elkészítését, bemutatva, hogy a kávéházi kultúra az angol sörözőkkel és kocsmákkal ellentétben egy jó társaság ártalmatlan szórakozását biztosítja. A sikeres és szilárd angol–török kapcsolatok kiépítését mutatja az a tény is, hogy 1607-ben – noha csak néhány hónapra – Londonba érkezett az első hivatalos török követ, Musztafa, akit egy európai ország uralkodója fogadott.⁶ Nemcsak Musztafa vált hamarosan a londoni társasági élet központi alakjává, hanem hazája is, 1603-ban ugyanis megszületett az első átfogó angol nyelvű mű az Oszmán Birodalom történetéről Richard Knolles tollából, *The generall historie of the Turkes* címen,⁷ amely a korábbi latin nyelvű munkák után széles körben tette ismertté a török világot. Knolles munkáját is felhasználva 1687-ben jelent meg a legnagyobb hatású kora újkori angol nyelvű mű, amely az Oszmán Birodalommal foglalkozott. A szerző, Paul Rycaut konstantinápolyi nagyköveti titkárként, majd szmirnai konzulként megszerzett széles körű információit felhasználva írta meg az Oszmán Birodalom történetét *The Turkish History* címmel,⁸ nagysikerű munkája viszonyítási ponttá vált még évszázadok múltán is.

Az angol kereskedelmi tevékenység keleti térnyerésével párhuzamosan a 16–17. század fordulójától kezdve megnőtt a levantei úti beszámolók száma. Ebben a tanulmányban Henry Blount *A Voyage into the Levant* című művét helyezzük el a 16–17. századi közel-keleti angol utazási beszámolók között arra a kérdésre keresve a választ, hogy mennyiben szolgálhatta az útleírás az angol politikai és gazdasági érdekeket, hogyan járulhatott hozzá a kereskedelmi kapcsolatok gördülékenyebbé tételéhez, valamint mi volt a mű nagy népszerűségének titka.

Az angol utazási irodalommal kapcsolatos örömdetes tény, hogy már a 16. században gyűjtötte és szerkesztette őket Richard Hakluyt (1552–1616) anglikán káplán és író.⁹ 1846-ban pedig megalakult a nevét viselő Hakluyt Society, a londoni székhelyű szövegkiadó társaság, amely útibeszámolók tudományos igényű szerkesztett kiadásait jelenteti meg. Az utazási beszámolókhoz kapcsolódó gazdag irodalom¹⁰ közül jelen tanulmány szempontjából kiemelkednek Gerald MacLean kutatásai. Az irodalomtörténész fő művében, *The Rise of Oriental Travel*ben,¹¹

⁶ BURIAN 1952, 209–229, 212.

⁷ KNOLLES 1603.

⁸ RYCAUT 1687.

⁹ HAKLYUT 1599.

¹⁰ Témánk szempontjából néhány fontosabb mű: *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History*, Vol. 8. Northern and Eastern Europe (1600–1700), ed. David Thomas, John A. Chesworth, Brill, 2016; *Travel Knowledge: European „Discoveries” in the Early Modern Period*, ed. Ivo Kamps, Jyotsna G. Singh, New York, Palgrave, 2001; *Travel and Conflict in the Early Modern World*, ed. Gábor Gelléri, Rachel Willie, London, 2020; Suranyi, Anna, *The Genius of the English Nation, Travel Writing and National Identity in Early Modern England*, University Press Copublishing Division / University of Delaware Press, 2008.

¹¹ MACLEAN 2004a.

történelmi kontextusba helyezve az útleírásokat négy különböző közel-keleti utazást – köztük Henry Blountét – hasonlítja össze többek közt abból a szempontból, hogy az eltérő képzettségű, társadalmi státusú és motivációjú utazók hogyan viszonyultak a tapasztalatokhoz és az előítéletekhez. Rövidebb írásait tartalmazó *Looking East: English Writing and the Ottoman Empire before 1800*¹² címmel megjelent tanulmánygyűjteményében pedig azt vizsgálja, hogy az angolok és az Oszmán Birodalom találkozásai hogyan segítették a nemzeti identitás és a birodalmi törekvések kialakulását és fejlődését. Ágoston Gábor Európa és az Oszmán Birodalom viszonyán belül tárgyalta Anglia szerepét az európai hatalmi játszma-ban,¹³ míg Várkonyi Gábor Edward Barton konstantinápolyi angol nagykövet¹⁴ és John Sanderson, a Levantei Kereskedelmi Társaság hivatalnok¹⁵ működésén keresztül világította meg a 16. század végi konstantinápolyi angol politika működését. Gerald MacLean kutatásainak irányvonalát követve Jonathan Haynes hasonlította össze Henry Blount útleírását a kortárs utazó George Sandys beszámolójával,¹⁶ míg Natalya Din-Kariuki Blount szövegének intertextualitását vizsgálta, rámutatva a felhasznált forrásokra.¹⁷ Henry Blount műve a magyar nyelvű szakirodalom érdeklődési körén eddig kívül esett, ebben közrejátszhatott az a tény is, hogy a koraujkori angol nyelvű, magyar vonatkozású források egyik legjelentősebb kutatója, Gömöri György *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)* című művében említi ugyan Henry Blount utazását, de arra hivatkozva, hogy Blount csak a Magyarország határán fekvő Valjevórol ír művében, elveti útleírását gyűjteményéből.¹⁸ Gömöri figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy Blount nemcsak áthaladt az akkori Magyarország területén, de Nándorfehérváron eltöltött néhány napot, és a városról részletes leírást készített, valamint művében többször említi az országot és annak lakóit.

Mielőtt rátérnénk Henry Blount személyének és művének részletesebb bemutatására, a korszakban keletkezett legjelentősebb angol nyelvű közel-keleti úti-beszámolókat tekintjük át. A korai angol–oszmán kapcsolatok krónikásai közül kiemelkedik John Sanderson (1560–1627), a Levantei Kereskedelmi Társaság számtartója vagy könyvelője,¹⁹ aki 1584-ben érkezett Konstantinápolyba, hogy a már említett első angol nagykövet, William Harborne munkatársa legyen. Sanderson 1596-ban egy rövid időre Edward Barton angol nagykövetet helyettesítette a konstantinápolyi követszéken, amíg Barton III. Mehmed szultán magyarorszá-

¹² MACLEAN 2007.

¹³ ÁGOSTON 2014; ÁGOSTON, 2021.

¹⁴ VÁRKONYI 2000a; 2002.

¹⁵ VÁRKONYI, 2018, 17–24.

¹⁶ HAYNES 1983, 4–22.

¹⁷ DIN-KARIUKI 2023, 47–63.

¹⁸ „Minthogy ezen kívül Blount nem járt Magyarországon, útleírását nyugodtan mellőzhetjük.” *Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737*, 1994, 7.

¹⁹ MACLEAN 2007, 42.

gi hadjáratában vett részt.²⁰ John Sanderson azon utazók közé tartozik, akik elsőként tettek hosszabb utazást az iszlám világban, és tapasztalataikról részletes beszámolót készítettek. Termékeny szerzőként majdnem két évtizednyi utazásairól tudósít *The Travels Of John Sanderson In The Levant (1584–1602)*²¹ című munkájában, önéletrajzot is írt, és élete végéig folyamatos levelezésben állt különböző ismerőseivel. Írásaiban az Oszmán Birodalom nyelvi, etnikai és kulturális sokféleségét állítja középpontba, hangsúlyozva, hogy szem- és fültanúja volt a megfigyelteknek. Érzékletesen ábrázolja mindennapjait a Közel-Keleten, de munkáiból értesülünk az első öt angol konstantinápolyi nagykövet működésének egyes részleteiről, és a Brit Kelet-indiai Társaság kereskedőinek tevékenységéről is.²² Mint sok korabeli utazó, Sanderson is megemlékezik az ókori kultúra emlékeiről és a keresztény vallás kegyhelyeiről, valamint részletes leírást ad többek közt Kairóról, ahol a helyi arab kultúra hagyományait is megörököltette, Alexandriáról és Konstantinápolyról. John Sandersont elfogulatlan szemtanúként tartják számon, akit nem lehetett törökbarátnak nevezni, mégis csodálattal tekintett az Oszmán Birodalomban tapasztalt vallási toleranciára.²³ Sanderson az átmeneti nagyköveti helyettesítés ellenére inkább az utazó kereskedők csoportjához tartozott, mint a diplomatakéhoz, magasabb szintű képzettség nélkül értelmezve a tapasztaltakat, az Oszmán Birodalom működésének mélyebb tanulmányozására nem fektetett hangsúlyt.

Fynes Moryson (1566–1630) Cambridge-ben végzett író és utazó, 1591-től kezdődő európai utazása után 1596 elejétől 1597 közepéig utazott a Földközi-tenger keleti medencéjébe, Jeruzsálembe, Tripoliba, Antiochiába, Aleppóba, Konstantinápolyba és Krétára azzal a céllal, hogy megfigyelje a helyi szokásokat, intézményeket és a gazdaság működését.²⁴ Majdnem egy évtizedig tartó utazása során nagyrészt Európa különböző országait járta be, helyi lakosoknál szállt meg, gye-
rekekkel és nőkkel is szóba állt. Henry Blounthoz hasonlóan utazótársak nélkül csak egy öt kíséző janicsárt felfogadva utazott, és jól alkalmazkodott a helyi szokásokhoz.²⁵ Német, francia, olasz és latin nyelvtudása birtokában könnyen megértette magát, mégis gyakran volt szüksége áruhára, útját szerencse kísérte.²⁶ Utazásairól szóló beszámolóját hazatérte után húsz évvel jelentette meg, miután három évig dolgozott könyvén. *Itinerary*²⁷ című műve öt könyvből áll, a negyedik könyv hetedik fejezetében ír az Oszmán Birodalomban tett utazásairól. Művében érzékletes képet ad a meglátogatott vidékekről és a bejárt országok intézményeiről, vallásáról, joggyakorlatáról és hagyományairól, vizsgálódásaiban a hangsúlyt

²⁰ VÁRKONYI 2018, 17.

²¹ *The Travels Of John Sanderson*, 1931.

²² *The Travels Of John Sanderson*, 1931, 40.

²³ BURIAN 1952, 215.

²⁴ HOLMBERG 2021, 45–60.

²⁵ MACLEAN 2004, 128.

²⁶ THOMPSON 1995, 1–25, 3.

²⁷ MORYSON 1617.

azonban az európai megfigyeléseire helyezi, az Oszmán Birodalomban tapasztaltak csak másodlagos jelentőséget kapnak. Ezen kívül elfogultan és előítéletektől sem mentesen nyilatkozik a megismert népekről, amelyek jelleméről, nyelvéről, asszonyairól, viseletéről és ételeiről-italairól szóló leírásai felbecsülhetetlen értéket adnak művének. Könyve utazási tanácsokban bővelkedik, amelyet a főbb városok ábrázolása, a kocsik és lovak bérleti díja és az egyéb kiadások részletezése teszi nemcsak érdekes, de a kora újkori utazók számára megkerülhetetlen olvasmánnyá.²⁸

A Levantei Kereskedelmi Társaság 1598-ban William Biddulphot nevezte ki káplánnak Aleppóba, aki tíz éven át szolgálta az ott dolgozókat. A protestáns lelkész Angliába küldött leveleivel szorgalmasan dokumentálta útját, 1609-ben jelent meg *The travels of foure English men and a preacher* című kötete,²⁹ amelyben leírja az ottlété alatt megismert földrajzi területeket és korábbi forrásokat felhasználva az ott élő népek történetét, de a mindennapi élethez is hasznos tanácsokat ad. A mű magába foglalja Biddulph 1601-ben tett utazását Aleppóból Jeruzsálembe, két kereskedő, egy ékszerész és az őket kísérő janicsárok társaságában, akik húsz nap alatt lóháton járták végig ezt a kiemelten népszerű zarándokutat, amelynek leg-részletesebb leírását Biddulph adja. A protestáns lelkész nem zarándokként vett részt az úton, hanem inkább John Sandersonhoz hasonlóan utazó kereskedőként.³⁰ Utazásait összefoglaló művében arra ösztönzi az angol olvasókat, hogy hasonlítsák össze saját életüket a török férfiak és nők életével. Bibliai utazók társaságába helyezi magát, akikre az Isten vigyáz a pogányok között.³¹ Keresztény nézőpontból értékeli a látottakat büszkén arra, hogy az út és az évtized, amelyet az Oszmán Birodalomban eltöltött, semmi változást nem hozott az életében.³²

A közel-keleti angol útleírók csoportjának egyik különösen érdekes tagja Thomas Dallam (c. 1575– c. 1630) orgonakészítő és organista, aki I. Erzsébet angol királynő parancsára hajózott Konstantinápolyba 1598-ban egy általa készített és III. Mehmed szultánnak ajándékozott különleges orgonával. Dallam a kor egyik legtehetségesebb mesteremberei közé tartozott, ő építette a cambridge-i King's College, a worcesteri katedrális és az Eton College orgonáját is.³³ Dallam nem rendelkezett klasszikus műveltséggel, kereskedelmi vagy diplomáciai képzettséggel, és különösebb felkészülés nélkül, hirtelen utazott el, ezért megfigyelései különleges értéket képviselnek. Naplójában a Konstantinápolyba vezető út izgalmairól számol be, nem sokat törődve a veszélyekkel. A természeti környezetet alaposan megfigyelte, ír a településekről, a viseletekről, ételekről-italokról, a növény- és állatvilágról. Véleménye szerint a világ legszebb női Chioszon élnek.³⁴

²⁸ HUGHES 1903, bevezető tanulmány i–xlv.

²⁹ BIDDULPH 1609.

³⁰ MACLEAN 2004a, 101; MACLEAN 2004b, 415–439, 418.

³¹ MACLEAN 2004b, 73.

³² MACLEAN 2004b, 71.

³³ DANSON 2009, 639–58, 639.

³⁴ MACLEAN 2004a, 3–29.

Írásának különleges értéket ad, hogy orgonajátéka miatt személyesen találkozott a szultánnal, aki maradásra bízta és negyvenöt arannyal jutalmazta.³⁵ Utazótársával ellentétben bejutott a hárembe, ahol két gyönyörű háremhölgyet ajánlottak fel neki maradása esetén. Dallam azonban ellenállt a csábításnak és hazatért, mivel félt a rabszolgaságtól és a keresztény társaság hiányától.³⁶ Feljegyzéseit nem szánta kiadásra, naplója csak 1893-ban látott napvilágot.³⁷

A költő és műfordító George Sandyst (1578–1644) kora egyik legműveltebb emberének tartották, Oxfordban tanult,³⁸ és többek közt Ovidius *Metamorphoses* című költeményét fordította angolra. 1610–1611-ben tett utazása során a Párizs–Velence–Konstantinápoly–Egyiptom–Szentföld–Szicília–Róma útvonalat követte. 1615-ben megjelent, *Relation of a Journey*³⁹ című munkájában az Oszmán Birodalom történetét, szervezetét, hadseregét, igazságszolgáltatását, kereskedelmét és vallását írja le, és az ismeretek átadásán túl a saját véleményét is kifejti a látottakról. Terjedelmes beszámoló, ötven térképpel és metszettel, a korszak egyik leggazdagabban illusztrált könyveként a 17. század folyamán kilencszer adták ki.⁴⁰ Sandys 1621 áprilisában a Virginia Társaság gyarmati kincstárnoka lett, és unokahúga férjével, az új kormányzóval együtt Virginiába hajózott.⁴¹

Miután megemlégettük a korszak jelentősebb közel-keleti angol utazóit és útleírásaikat, részletesebb vizsgálat alá vesszük Henry Blount életét⁴² és művét. Henry Blount egy nagy múltú angol família tagjaként látta meg a napvilágot 1602-ben, a London közelében fekvő Tittenhanger Hallban.⁴³ Családjának gyökerei egészen a normann hódításig nyúlnak vissza. Henry apja, Thomas Pope Blount Tudor Mária királynő (1553–1558) titkos tanácsosaként szolgált, ő alapította az oxfordi Trinity College-ot, és 1603-ban, az Angliába érkező Jakab skót király az elsők között ütötte lovaggá. Henry anyja, Lady Pigott Frances korán, 1616-ban hunyt el, fia pedig még abban az évben belépett a Trinity College-ba, ahol fiatal kora ellenére sikeresen végezte tanulmányait, okos és szellemes hallgatónak tartották.⁴⁴ Életrajzírói szerint már ekkor magára vonta a társaság figyelmét és megbecsülését, amit nem annyira családi kapcsolatainak, az alapítóhoz fűződő közeli viszonyának, hanem személyes képességeinek, kedves természetének, megnyerő beszédének, udvariasságának és irodalmi érdeklődésének köszönhetett. Az ifjú

³⁵ [S. n.], *Dallam's Voyage to Turkey*, 1905, 649–654, 654.

³⁶ MACLEAN 2004a, 30–45.

³⁷ *The Diary of Master Thomas Dallam*, 1893.

³⁸ DAVIS 1957, 451.

³⁹ SANDYS 1615.

⁴⁰ DAVIS 1957, 450.

⁴¹ DAVIS 1941, 255–256.

⁴² Az életrajz adatai, ahol külön ezt nem jelezzük, a következő forrásból származnak: MACLEAN 2004a, 118–121.

⁴³ *Dictionary of National Biography*, 247.

⁴⁴ *Travel Knowledge* 2001, 79.

Blount 1620-ban felvételt nyert a Gray's Innbe, a négy londoni bírósági székhely közül akkoriban a legnagyobbba, ahol jogi tanulmányokat folytatott.

Ezekben a korai londoni években Henry Blount magas politikai és irodalmi körökben mozgott, és ismeretséget kötött a főváros legbefolyásosabb embereivel. Az 1620-as évek közepétől nyugat-európai utazásokra indult, amelyek során Franciaországba, Itáliába és Spanyolországba látogatott. Egy évtized elteltével távolabbi, számára ismeretlen vidékek felé fordult a figyelme és a Közel-Keleten tett utazást. Megszerzett tapasztalatait bizonyára a korona érdekében is kamatoztatta, mivel I. Károly angol király (1625–1649) 1640-ben lovaggá ütötte, és kinevezte a királyi gyermekek nevelőjének. 1642-ben I. Károly – hogy ne kelljen több parlamenti törvényt aláírnia – udvarával Nottinghambe költözött, kíséretében találjuk Blountot is, aki azonban nemsokára visszatért Londonba. Kitűnő diplomáciai érzékének és nagy tapasztalatának köszönhetően I. Károly 1649-es kivégzése után a parlamenttől kapott megbízást a jogi és kereskedelmi visszaélések kivizsgálására, és ezt a szerepet a restauráció után is megtartotta. II. Károly (1660–1685) idejében nevezték ki Hertfordshire főbírájának, és továbbra is tanácsot adott a kormánynak kereskedelmi és hajózási kérdésekben. Már meglelt férfikorában házasodott meg, 1647-ben vette feleségül a harmincas éveiben járó özvegyet, Hester Waset, és tizenegy gyermekük született. Jól jövedelmező állása, kitűnő kereskedelmi érzéke és nagy hasznot hozó befektetései jelentős vagyonhoz juttatták, emellett elhunyt családtagjaitól is kiterjedt birtokokat örökölt. Így vált lehetővé, hogy az 1650-es évek közepén újjáépítse a család birtokközpontjának számító kastélyt, szülőhelyét, Tittenhanger Hallt. Itt halt meg 1682-ben.

Henry Blount elismert és közkedvelt személyiségéről több visszaemlékezés is fennmaradt. Fiának egyik barátja szerint minden képességében kiemelkedő volt, a legjobb férj, apa és mester, aki ellenezte a látszattudást és a képmutatást. Ezenkívül igazságosnak és rendkívül kedves társalgónak tartotta.⁴⁵ Egy ismerős antikvárius, Anthony Wood kiváló ítélőképeségű, nagy tapasztalattal rendelkező, sokat gondolkodó és a kormányzás terén előrelátó úriembernek vélte. Az ő véleménye szerint is csodálatra méltó beszélgetőtárs volt, aki fiatalabb éveiben szívesen ugratott másokat, míg idősebb korában ezt a képességét már nem gyakorolta. Henry Blount egyik életrajzírója pedig azt írja, hogy élete első negyven évében jó társaság volt és sokat mulatott, de a másik negyvenben komoly természetűvé vált és csak vizet ivott.⁴⁶ Személyét sokan sokféleképpen ítélték meg. Charles Gildon (1665–1724), fia műveinek kiadója a kor Szókratészének tartotta, míg Sir Anthony Weldon (1583–1648), író és politikus, szkeptikus filozófusnak.⁴⁷

Henry Blount közel-keleti utazása tökéletes összhangban állt a 17. századi angol korona alapvető érdekeivel, mivel Blount a kereskedelmi és hajózási ügyek szakértőjeként, kiváló képzettségének és személyes tulajdonságainak köszönhetően ideális jelöltnek bizonyult azoknak az információknak a megszerzésére,

⁴⁵ MACLEAN 2004a, 122.

⁴⁶ MACLEAN 2004a, 118.

⁴⁷ *Dictionary of National Biography*, 248.

amelyekre Angliának a sikeres érdekérvényesítéshez feltétlenül szüksége volt. 1634. május 7-én szállt hajóra Velencében, miután megegyezett egy öt kísérő jancsárral, aki élelmet, lovat, kocsit, menetjegyeket és minden más Konstantinápolyig szükséges felszerelést megszerzett neki. Velencéből Zára, majd Split felé tartott, innen Szarajevón át érkezett Nándorfehérvárra, majd a Szófia–Drinápoly útvonalon Konstantinápolyba. Splittől Konstantinápolyig majdnem ezeröt száz mérföldet tett meg szárazföldön ötvenkét nap alatt. Néhány napnyi konstantinápolyi tartózkodás után továbbindult Alexandriába, elhajózott Trója feltételezett helye, Számosz, Chiosz és Pátmosz szigete mellett, Rodoszon pedig három napot töltött. Alexandriából Kairóba ment, kitérőt tett a környező sivatagba, majd visszatért Alexandriába, onnan Szicíliába tartott, és végül majdnem egy év elteltével érkezett meg utazása kiindulási pontjára, Velencébe.

*A Voyage into the Levant*⁴⁸ című művében örökítette meg majdnem egy évig tartó, az Oszmán Birodalomban tett utazásának történetét, az ott átélt kalandjait és megfigyeléseit. A könyv első része foglalkozik a konkrét útleírással, a második rész témája általánosabb, elméletibb. A szerző műve bevezetőjében hosszan fejtegeti utazása célját. Szavai szerint a szellem legfőbb vágya, a minél több tudás megszerzése indította útnak, ám ezen belül négy konkrét célt is megfogalmaz. Ezek szerint azért vágott neki az útnak, hogy megfigyelje a törökök vallását, szokásaikat és a török politikát; megismerkedjen azokkal a népekkel, amelyek török uralom alatt élnek; lássa a török hadsereget Lengyelország ellen vonulni; és végül, hogy megnézze a világ legnépesebb városát, Kairót. Írása utolsó oldalain elárulja egy másik motivációját is, azt, hogy ellenállhatatlan vágyat érzett arra, hogy titkokat fedjen fel, tehát maga a kalandvágy is az utazás egyik fő mozgatórugója lehetett. Ezenkívül egy másik, társadalmi és gazdasági szempontból is jelentős okról szintén a mű végén emlékezik meg Blount. Eszerint minden, amit a török út során megfigyelt, vagy arról tanítja népét, hogy mi az a hiba, amelyet el kell kerülnenek, vagy arról, hogy mit érdemes utánozniuk. Blount szerint az Oszmán Birodalom a 17. század első felében nem a lassú hanyatlás korszakát élte, hanem egy szavai szerint a „legnagyobb dicsőségében” élő, erős, megújulni képes világbirodalom fénykorát, amelyet érdemes volt görcső alá venni.

Az útja során érintett településekről Henry Blount műve első felében hosszabb-rövidebb leírással szolgál, valamint John Sandersonhoz és George Sandyshez hasonlóan őt is érdekelték az ókori emlékek. Trákiában Orfeusz és Eüridiké történetét idézi fel, továbbhaladva pedig a Thermopülai-hegysorosban vívott ütközetet és a turbánviselés szokásának eredetét. Majd a Philippinél vívott csatára emlékezik, s a történet mélyebb átéléséhez Iulius Caesar *Kommentárját* is magával vitte, hogy a vonatkozó részeket a helyszínen olvassa. A szalamiszi csatát Xerxész hídja kapcsán említi, de értekezik a trójai háborút kiváltó viszályról is. A világ hét csodájából hármát is útba ejt: a rodoszi kolosszus megmaradt talapzatát, a pharoszi világítótorony félszigetét és a gízai Kheopsz-piramist. Egyiptomba érve kiemeli a bronztábla jelentőségét, amely Ízisz és Ápisz mondakörét

⁴⁸ BLOUNT 1636.

ábrázolja. Kleopátra palotájáról szólva megemlékezik a titkos kapuról, ahol a királynő Antoniust fogadta az actiumi vereség után. Blount antikvitás iránti érdeklődése azonban – Sandyszel ellentétben – nem vonta el az oszmán jelen iránti figyelmét.

A meglátogatott városok közül Henry Blount útleírásában Konstantinápoly és Kairó kap kitüntetett figyelmet. Noha két hónapnyi út után érkezett Konstantinápolyba, az angol utazó csak öt napig maradt, és ezalatt a legfőbb nevezetességeket tekintette meg. A látnivalóknál mélyebben érdekelt az a kérdés, amely már az ókorban a római császárokat is elgondolkodásra készítette, hogy alkalmas-e ez a hely az egész világ irányítására. Vizsgálódásai során Blount pozitív válaszra jut. Összességében azonban Konstantinápoly nem ragadta meg a figyelmét ellentétben Kairóval, amelynek megtekintése egyik fő kitűzött úti célja volt. Egyiptom – és az utazó szerint a világ – legnépesebb városában arról kívánt tájékozódni, hogy hogyan tud olyan sok (a pontos számot nem határozza meg) ember nagyobb zavargások nélkül együtt élni. A megoldást a város őrzésében találta meg, Kairót négy, egyenként ezer lovasból álló egység őrizte éjjel-nappal, hogy távol tartsa az arabok támadását, míg az utcákat éjjelre lezárták és muskétásokkal őriztették. Kairó leírását megtaláljuk Sanderson művében is, de elméleti kérdésfelvetés nélkül, Sandys pedig noha járt a városban, útibeszámolójában nem emlékezik meg róla.

A Voyage into the Levant azért került gróf Apponyi Sándor hungarika-gyűjteményébe, mert az angol utazó 1634 júniusában az ország déli területén áthaladva Nándorfehérváron töltött el néhány napot. Blount csodálattal ír a Duna és a Száva összefolyásánál elhelyezkedő városról, azt a legjobb fekvésű településnek tartotta, amelyet valaha látott. Leírásában közölt adatai gyakran nem állják meg a helyüket, ezek közé tartozik az is, hogy a Dunát a világ leghosszabb folyójának vélte, és noha racionális gondolkodónak tartotta magát, két csodás jelenséget is feljegyzett a folyóval kapcsolatban. Az egyik megfigyelése, hogy a Duna pontban délben és éjfélkor lassabban folyik, mint a nap többi részében, amit a hajóalmok kerekeinek ritkább kattogásából állapított meg. A másik észrevétele, hogy a Duna és a Száva vize a nándorfehérvári összefolyás után még vagy hatvan mérföldön keresztül nem keveredik egymással, jól látható egymás mellett a Duna tiszta, átlátszó és a Száva zavaros, sötét vize. A nándorfehérvári tartózkodás leírásán túl a szerző a későbbiekben még több alkalommal ír Magyarországról, említést tesz például a határvidéki erődök állapotáról és ezek stratégiai jelentőségéről, illetve egy gazdagon megjutalmazott szonetténekesről.

Blount útibeszámolója John Sanderson művéhez az antikvitás iránti érdeklődésében és az utazók kereskedelmi jártasságában mutat hasonlóságot, William Biddulph utazó kereskedői szemléletével csatlakozik hozzájuk. Fynes Moryson Blounthoz hasonlóan magas szintű képzettség birtokában, de különösebb érdeklődés nélkül tekint az Oszmán Birodalomra. Thomas Dallam Blounthoz hasonlóan elfogulatlan szemlélőként ír, de vele ellentétben nem lát bele a birodalom működésébe. Dallaméval ellentétben a jólképzett és gazdasági tudással is rendelkező George Sandys nézőpontja, akinek műve leginkább hasonlít Blountéra. Sandys és Blount könyve a két legmeghatározóbb és legbefolyásosabb mű

a Közel-Keletről a korszakban. Ugyanabban az időben utaztak, ugyanabból a társadalmi rétegből származtak, mégis eltérő szempontból mutatják be és értelmezik a Közel-Keletet. Sandys keresztény humanista nézőpontot képvisel, gyakran hivatkozik a kétezer éves hagyományra, az általa látottakat a hagyomány fényében értelmezi. Ezzel szemben Blount bizalmatlan a rendelkezésére álló tudással kapcsolatban, racionális alapokon és kísérletezésre támaszkodva fogalmazza meg a tapasztaltakat.⁴⁹ Két, egymást kiegészítő gondolkodási stílust képviselnek. Sandys a múltba tekint vissza, Blount a jövőbe néz.⁵⁰ Sandys civilizációk virágzásáról és eltűnéséről értekezik, de meg sem említi a muszlim civilizációt, térképen sem jelöli az Oszmán Birodalom jelenlétét. Egyiptomból is csak Alexandria romjait említi, Kairót nem, Blountot pedig ez a város nyűgözte le igazán. Sandys keresztény humanistaként ókori szerzők és civilizációk nyomát kutatja, nem a jelennel foglalkozik.⁵¹ A műfordító lesújtó véleményt fogalmaz meg az iszlám vallásról, míg Blount azt a manipuláció ügyes eszközének tartja. Az oszmán államigazgatás Sandys és Blount szerint is gördülékenyebben működik, mint a hazájukbeli, de mivel erőszakra és elnyomásra épül, ezért elvetendő, mert erkölcsi romláshoz vezet.⁵²

Henry Blount az Oszmán Birodalomban tett utazása során szerzett tapasztalatai alapján az egyik legfontosabb, hazája számára követendő mintának a janicsárok példáján keresztül az állam vezető pozícióit betöltő tisztségviselők kiválogatási módszerét tartja. Ebben a rendszerben a legfőbb tisztségeket nem születésre, vagyonra vagy ismeretségre való tekintettel adták, hanem a személyes képességek alapján, amelyek a jövőbeli szolgálatot tekintve hasznosnak bizonyulnak. Az oszmán hadsereg szervezettsége, fegyelme és bőséges ellátása szintén csodálattal töltötte el az utazót, csakúgy, mint az igazságszolgáltatás, amely véleménye szerint három fő pontban különbözik más népekétől, mégpedig abban, hogy szigorúbb, gyorsabb és önkényesebb. Henry Blount nem tartja ezt a rendszert alkalmazhatónak, mint a keresztény országok igazságszolgáltatását, ahol az ügyek elhúzódása, a magas perköltség és a bírák tévedései több kárt okozhatnak, mint az ügyek gyors elintézése, amely megóv a zavargástól, és a bíróságot megtisztítja az ügyektől, amely így sok embernek számos ügyét el tudja intézni. A magas szintű jogi képzettséggel rendelkező Henry Blount az oszmán politikával és hadsereggel kapcsolatos, racionális alapokon nyugvó információit haszonnal vehette az angol korona. *A Voyage into the Levant* gyakorlati útmutató is, amely lehetővé teszi az angolok számára, hogy biztonságosan közlekedjenek és nyereséggel kereskedjenek az Oszmán Birodalomban.

Blount művének bevezetőjében kora művelt embereként mutatja be magát, aki tanult, de mégis elfogulatlan megfigyelőként igyekszik hozzájárulni a mások által addig megszerzett ismeretek gyarapításához. Módszere jóval megelőzte az iszlám

⁴⁹ HAYNES 1983, 4–22, 6.

⁵⁰ HAYNES 1983, 6–7.

⁵¹ HAYNES 1983, 9.

⁵² HAYNES 1983, 11.

világ racionális vizsgálatának korszakát. Alapvető feltételezése az volt, hogy a törökök talán nem bizonyulnak olyan elvetemültnek és barbárnak, mint amilyenek tartották őket, s ezt utazásai során megszerzett tapasztalataival támasztotta alá. Noha az elfogulatlanság alapvetőnek számított az utazó értékrendszerében, szövegéből kimutatható, hogy Blount olvasmányai nagymértékben alakították az utazáshoz való hozzáállását, az észlelés, a megismerés és a tapasztalat megértését. Kölcsönzött Bacon, Michel de Montaigne, George Sandys és közvetve Arisztotelész írásaiból.⁵³ Henry Blount írói erényei közé tartozik és műve sikerének egyik titka az lehetett, hogy képes egyensúlyt tartani a személyes kalandok izgalmai és a változatos információk között. Utazásának elbeszélése során gyors tempót diktál, leírja a körülményeket és az út során történt érdekes eseményeket anélkül, hogy szem elől tévesztené az elvontabb elveket. Jó arányérzéssel kezeli az útleíró részeket, a történetmesélést, a kalandok elbeszélését és saját véleményét, elfogulatlan szemlélőként tekintve a tapasztaltakra.⁵⁴

A Voyage into the Levant című mű a kortársak figyelmét is felkeltette, szerzőjét már életében ismert és elismert íróvá tette, akinek könyve az első kiadás után nem sokkal igazi bestsellerré vált. Noha Henry Blount azt írja, hogy tapasztalatait és gondolatait magának jegyezte fel, a Közel-Keletről való hazaérkezését követő évben, 1636-ban már napvilágot látott munkája, és ugyanabban az évben még egyszer kiadták. A 17. század folyamán még hatszor (1637, 1638, 1650, 1664, 1669, 1671) jelentették meg angolul, egyszer németül (1687), a 18. század elején pedig megjelent egy illusztrált holland fordítása is (1707), amelyet nem sokkal később egy újabb kiadás követett (1727).⁵⁵ A további angol nyelvű kiadások (1728, 1745, 1752, 1811, 1893) közül kiemelkedik a John Pinkerton skót író és történész szerkesztette tíz kötetes gyűjtemény, amelyben Blount műve az egész világon tett legjobb és legérdekesebb utazások leírásai között tűnik fel.⁵⁶ A skót író és történész véleményéhez kapcsolódott gróf Apponyi Sándor, aki hungaricakönyvtárához írt katalógusában a könyvet a legérdekesebb közel-keleti utazásnak tartotta, amelyet valaha olvasott.⁵⁷ Apponyi kortársa, Teodore Bent régész és utazó a 20. század elején jelentette meg Blount útleírását gyűjteményes kötetében,⁵⁸ míg a 20. század végén Kenneth Parker a Közel-Keletről szóló antológiájában.⁵⁹ *A Voyage into the Levant* 1974-ben jelent meg franciául, 2010-ben törökül, jelenleg kiadás alatt áll a magyar fordítása.

⁵³ DIN-KARIUKI 2023.

⁵⁴ BURIAN 1952, 216.

⁵⁵ MACLEAN 2004a, 123.

⁵⁶ PINKERTON 1811.

⁵⁷ *Hungarica*, 2004. 473.

⁵⁸ *Early Voyages and Travels in the Levant*, 1893.

⁵⁹ *Early Modern Tales of Orient*, 1999.

Hivatkozott irodalom

- ÁGOSTON Gábor, *Koraújkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem, Az oszmánok és Anglia = In memoriam Barta Gábor, Tanulmányok Barta Gábor emlékére*, szerk. Lengvári István, Pécs, 1996, 183–194.
- ÁGOSTON, Gábor, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2005.
- ÁGOSTON Gábor, *Európa és az Oszmán hódítás*, Bp., Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.
- ÁGOSTON, Gábor, *The Last Muslim Conquest, The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*, Princeton, Princeton University Press, 2021. <https://doi.org/10.1515/9780691205380>
- Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737*, ford. Gömöri György, Bp., Argumentum, 1994.
- BIDDULPH, William *The trauels of certaine Englishmen into Africa, Asia, Troy, Bythinia, Thracia, and to the Blacke Sea And into Syria, Cilicia, Pisidia, Mesopotamia, Damascus, Canaan, Galile, Samaria, Iudea, Palestina, Ierusalem, Iericho, and to the Red Sea: and to sundry other places. Begunne in the yeare of iubile 1600. and by some of them finished in this yeere 1608. The others not yet returned. Very profitable to the help of trauellers, and no lesse delightfull to all persons who take pleasure to heare of the manners, gouvernement, religion, and customes of forraine and heathen countries*, London, Printed by Th. Haueland. for W. Aspley, and are to bee sold at his shop in Paules Church-yard, at the signe of the Parrot, 1609.
- BLOUNT, Henry, *A voyage into the Levant: A breife relation of a Journey, lately performed by Master H.B. Gentlemen, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo: with particular observations concerning the moderne condition of the Turkes, and other people under that Empire*, London, 1636.
- BURIAN, Orhan, *Interest of the English in Turkey as Reflected in English Literature of the Renaissance = Oriens*, Vol. 5, No. 2, 1952, 209–229. <https://doi.org/10.1163/1877837252X00028>
- Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History*, Vol. 8. Northern and Eastern Europe (1600–1700), ed. David Thomas, John A. Chesworth, Brill, 2016.
- DANSON, Lawrence, *The Sultan's Organ: Presents and Self-Presentation in Thomas Dallah's 'Diary' = Renaissance Studies*, Vol. 23, No. 5, 2009, 639–658. <https://doi.org/10.1111/j.1477-4658.2009.00594.x>
- DAVIS, Richard Beale, *Early Editions of George Sandys's 'Ovid': The Circumstances of Production = The Papers of the Bibliographical Society of America*, Vol. 35, No. 4, 1941, 255–256. <https://doi.org/10.1086/pbsa.35.4.24293493>
- DAVIS, Richard Beale, *Volumes from George Sandys's Library Now in America = The Virginia Magazine of History and Biography*, Vol. 65, No. 4, 1957, 451.
- Dictionary of National Biography*, 1885–1900, Vol. 5, Blount, Sir Henry.
- DIN-KARIUKI, Natalya, *Reading the Ottoman Empire: Intertextuality and Experience in Henry Blount's Voyage into the Levant (1636) = The Review of English Studies*, Vol. 74, Issue 313, 2023, 47–63. <https://doi.org/10.1093/res/hgac062>

- Early Modern Tales of Orient, A Critical Anthology*, ed. Kenneth Parker, Routledge, 1999.
- Early Voyages and Travels in the Levant*, ed. Bent, Theodore J., Hakluyt Society, 1893.
- HAKLYUT, Richard, *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation: made by sea or ouer-land to the remote and farthest distant quarters of the earth, at any time within the compasse of these 1600 years: diuided into three seuerall volumes, according to the positions of the regions...* London, 1599.
- HAYNES, Jonathan, *Two Seventeenth Century Perspectives on the Middle East: George Sandys and Sir Henry Blount = Journal of Comparative Poetics*, No. 3, 1983, 4–22. <https://doi.org/10.2307/521653>
- HOLMBERG, E. J., *Fynes Moryson's Grief: Writing the Mobile Ailing Body in Seventeenth-Century England = Cultural and Social History*, 18(2021), 1, 45–60. <https://doi.org/10.1080/14780038.2020.1867037>
- HORNIKER, Arthur Leon, *William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations = The Journal of Modern History*, Vol. 14, No. 3, 1942, 289–316. <https://doi.org/10.1086/236634>
- HUGHES, Charles, *Shakespeare's Europe, Unpublished Chapters of Fynes Moryson's Itinerary*, London, 1903, bevezető tanulmány i–xlvi.
- Hungarica, Ungarn Betreffende im Auslande Gedruckte Bücher und Flugschriften gesammelt und beschreiben von Graf Alexander Apponyi, Teil II.*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004.
- John Sanderson levantei utazása 1584–1602*, ford. Várkonyi Gábor = *Kora újkori egyetemes szöveggyűjtemény*, szerk. Poór János, Osiris, 2000b, 411–419.
- MACLEAN, Gerald M., *The Rise of Oriental Travel, English Visitors to the Ottoman Empire, 1580–1720*, Macmillan, 2004a.
- MACLEAN, Gerald, *Strolling in Syria with William Biddulph = Criticism*, Vol. 46, No. 3, 2004b, 415–439. <https://doi.org/10.1353/crt.2005.0009>
- MACLEAN, Gerald M., *Looking East: English Writing and the Ottoman Empire before 1800*, Palgrave Macmillan, 2007.
- MORYSON, Fynes, *An itinerary vvritten by Fynes Moryson Gent. First in the Latine tongue, and then translated by him into English: containing his ten yeeres trauell through the twelue dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland. Diuided into III parts. The I. part. Containeth a iournall through all the said twelue dominions: shewing particularly the number of miles, the soyle of the country, the situation of cities, the descriptions of them, with all monuments in each place worth the seeing, as also the rates of hiring coaches or horses from place to place, with each daies expences for diet, horse-meate, and the like. The II. part. Containeth the rebellion of Hugh, Earle of Tyrone, and the appeasing thereof: written also in forme of a iournall. The III. part. Containeth a discourse vpon seuerall heads, through all the said seuerall dominions*, At London: Printed by Iohn Beale, dwelling in Aldersgate street, 1617.
- PINKERTON, John, *A general collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world; many of which are now first translated into English. Digested on a new plan*, Vol. 10, London, 1811.

- RYCAUT, Paul, *The Turkish History, from the original of that nation to the growth of the Ottoman Empire, with the Lives and Conquests of their several Kings and Emperors; with a continuation to the present year MDCLXXXVII*, London, Thomas Basset, 1687.
- SANDYS, George, *The Relation of a Journey Begun An. Dom. 1610. Four Bookes. Containing a Description of the Turkish Empire, of Ægypt, of the Holy Land, of the Remote Parts of Italy, and Ilands Adioyning*, London, 1615.
- [S. n.], *Dallam's Voyage to Turkey = The Musical Times*, Vol. 46, No. 752, 1905, 649–654. <https://doi.org/10.2307/904396>
- SURANYI, Anna, *The Genius of the English Nation: Travel Writing and National Identity in Early Modern England*, University Press Copublishing Division / University of Delaware Press, 2008.
- The Diary of Master Thomas Dallam, 1599–1600 = Early Voyages and Travels in the Levant*, ed Theodore Bent, London, Hakluyt Society, 1893.
- The generall historie of the Turkes from the first beginning of that nation to the rising of the Othoman familie: with all the notable expeditions of the Christian princes against them. Together with the liues and conquests of the Othoman kings and emperours faithfullie collected out of the- best histories, both auntient and moderne, and digested into one continuat historie vntill this present yeare 1603: by Richard Knolles*, London, Adam Islip, 1603.
- The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584–1602, With his Autobiography and Selection from his Correspondence*, ed. William Forster, Hakluyt Society, London, 1931.
- THOMPSON, Edward H., *Elizabethan Economic Analysis: Fynes Moryson's Account of the Economies of Europe = History of Economic Ideas*, Vol. 3, No. 1, 1995, 1–25.
- Travel and Conflict in the Early Modern World*, ed. Gábor Gelléri, Rachel Willie, London, 2020.
- Travel Knowledge: European „Discoveries” in the Early Modern Period*, ed. Ivo Kamps, Jyotsna G. Singh, New York, Palgrave, 2001.
- VÁRKONYI Gábor, *A konstantinápolyi angol politika a tizenötével háború időszakában = Aetas*, 15(2000a), 4, 106–123.
- VÁRKONYI Gábor, *Edward Barton konstantinápolyi angol követ jelentése az 1596. évi szultáni hadjáratról = Levéltári Közlemények*, 73(2002), 177–198.
- VÁRKONYI Gábor, *Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában = Aetas*, 18(2003), 2, 44–62.
- VÁRKONYI Gábor, *John Sanderson – Utazó kalandor vagy diplomata? = Dimenziók I. – Földrajz, utazás, történelem*, szerk. Lendvai Timár Edit, Berta Erika, Lehoczki Zsuzsanna, Pravetz Beáta, Bp., Martin Opitz, 2018, 17–24.

Bakonyi, Zsuzsanna

Henry Blount's Voyage in the Light of English Middle Eastern Travel Literature in the 16th and 17th Centuries

The rise of English trade in the Middle East was accompanied by a growing number of travelogues on the Levant from the late 16th and early 17th centuries. In this paper, Henry Blount's *A Voyage into the Levant* is examined in the context of English travel accounts of the Middle East in this period (including the works of John Sanderson, Fynes Moryson, William Biddulph, Thomas Dallam, and George Sandys), in order to explore how travel writing could serve English political and economic interests, how it might facilitate trade relations, and what accounted for its popularity. Blount's method well predates the era of rational analysis of the Islamic world. As an expert on legal and commercial matters, the English traveller applied his knowledge of Ottoman politics and military affairs to the service of the British Crown. His *Voyage into the Levant* also functioned as a practical guide, enabling the English to travel safely and trade profitably in the Ottoman Empire. Henry Blount's work contains fascinating narratives and thought-provoking insights, appealing not only to early modern readers but also to modern scholarship.

Keywords: 17th century, travelogue, Middle East, hungarica, Henry Blount.

Kovács Eszter

A régi magyarországi nyomtatványok biblikus cseh nyelvű verseinek változásai 1801-ig

A magyar tudományosság évtizedek óta feladatának tartja a magyar nyelvű lírai emlékek összegyűjtését és rendszerezését. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* kézikönyvben található *A magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatója* a korai magyar nyelvű költészettel foglalkozó vizsgálódások fontos, sőt kihagyhatatlan kiindulópontja. A magyar nyelvű énekhagyomány kutatóinak további segítséget jelent a Horváth Iván, H. Hubert Gabriella és társaik által összeállított *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* teljességre törekvő énekkatalógus¹ és a kiváló szövegkiadás-sorozat, az 1877 óta megjelenő *Régi Magyar Költők Tára*.

A régi Magyarország kulturális hagyományainak szerves részét képezi a nem magyar anyanyelvű, de Magyarországon élő népek kultúrája. Különösen igaz ez a szlovákságra, amely hosszú együttélés alatt a magyar irodalom, zene és folklór számos elemét magáévá tette, és közben ugyanígy hatással volt annak alakulására is. A nemrég elhunyt Käfer István kezdeményezésére indult el a 17. századi magyarországi nyomtatványokból a biblikus cseh nyelvű versek adatainak összegyűjtése a teljesség igényével.²

Ezt a gyűjtést szükséges kiterjeszteni a 18. századra is. A 18. század második évtizedétől erősen megnövekszik a hazai biblikus cseh nyelvű nyomtatványok száma, ezért ezt a gyűjtést két lépésben célszerű megvalósítani: először az 1701–1760 közötti, majd az 1761-től 1801-ig terjedő időszak feldolgozásával. Az előzetes kutatások alapján joggal feltételezhető, hogy ebben az időszakban a magyarországi biblikus cseh, illetve szlovák nyelvű lírai irodalom jelentős változásokon ment át.

¹ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: manuel de correction d'erreurs dans la base de données*, 1992.

² Ennek eredménye 2022-ben jelent meg: Kovács 2022. Ez a 17. századi hazai kiadványokban található cseh és szlovák nyelvű versek és énekek legfontosabb adatait tartalmazza a teljesség igényével. A leírásban szerepel a versek első két sora, továbbá, ha ismeretes: szerzője, fordítója, idegen nyelvű előzményei, forrása, a dallamutalás, felekezeti hovatartozás, pontos lelőhelye és szakirodalmi előfordulása. A versekből válogatott szövegek kritikai kiadása és fordítása 2024-ben jelent meg: Kovács 2024.

A 17. században a magyarországi biblikus cseh nyelvű irodalmat meghatározta a fehérhegyi csata (1620. november 8.) és a Megújított Tartományi Rendtartás (Obnovené zřízení zemské, 1627, 1628) bevezetése után Magyarországra menekülő cseh protestáns értelmiség jelenléte.³ Ennek köszönhetően ezt az időszakot igen erőteljes cseh hatás és a protestáns vallásos művek dominanciája jellemzi.

A biblikus cseh nyelven megjelent magyarországi művek többségének vannak csehországi előzményei. Egy részük korábban, Csehországban megjelent népszerű művek újabb kiadása. Ezek azonban ritkán jelentek meg betoldások és változtatások nélkül. Például Sixt Palma Močidlanský *Perlička dítek Božich...* (Isten gyermekeinek gyöngyöcskéje) című művének 1683-as lőcsei kiadásánál az RMNy Močidlanský mellett a lőcsei szerkesztőt, Daniel Sinapiust is társszerzőnek tekinti a művet érintő kompilációk és átszerkesztések miatt.⁴ Szintén jellemző, hogy az újabb énekeskönyveket is korábbi cseh gyűjteményekből válogatva állítják össze. A szlovák katolikusok énekeskönyve, a *Cantus catholici* nagyrészt Jiřík Hlohovský,⁵ Jan Rozenplut⁶ énekeskönyvéből és a *Český dekadordbál*⁷ átvett énekekből áll,⁸ de a szerkesztő, Szöllősi Benedek az énekszövegeket igyekezett a nyugatszlovák dialektushoz igazítani, hogy a protestáns egyházaktól való elkülönülést ezzel is demonstrálja és az énekeket közelebb hozza a helyi lakossághoz. Ennek ellenére nyelve inkább mondható szlovakizált cseh nyelvnek, mint szlováknak.⁹ Az evangélikus énekeskönyv, a cseh exuláns, Jiřík Třanovský által összeállított *Cithara sanctorum* énekei is többségében cseh eredetűek. Olyan esetről is tudunk, hogy több kisebb cseh kiadványból szerkesztettek össze egy hazai kiadású művet. Ez a *Korunka, aneb vínek pannenský ...* (Koronácska, azaz szűzi koszorú), amelyet a nyomda akkori tulajdonosa, Alžběta Dadanka három, korábban már megjelent nyomtatványból állított össze: egy azonos című 1616-os prágai könyvből,¹⁰ egy králicei nyomtatványból, a 16–17. század fordulójáról (*Mravy ctnostné*)¹¹ és Jan Amos Komenský – Lewis Bayly *Praxis pietatis* című műve második részének cseh fordításával együtt megjelent – *Přidavkové...* (Kiegészítések...) című verses imádságoskönyvéből (Trencsén, 1641).¹²

³ KADLEC 1987, 74–83; KNOZ 2006, 75–321, 383–407; *Víra nebo vlast?* 2001; PAPP 2018, 47–54.

⁴ RMNy 4494. Egyéb cseh eredetű hazai nyomtatványokról ld. Kovács 2022, 9–12.

⁵ HLOHOVSKÝ 1622.

⁶ ROZENPLUT 1601.

⁷ *Český Dekadord neb kancyonál na deset djlůw přes celý rok dle slawnosti*, 1642.

⁸ VILIKOVSKÝ 1935, 269–306.

⁹ Kovács 2024, 83–89.

¹⁰ *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*, 1925–2010 (digit.: www.knihopis.cz) K04335; 1622-ben ismeretlen nyomdahelyen újra kinyomtatták vő. *Knihopis* digit. K04336. A feltehetően első, jelenleg egyetlen csonka példányban ismert kiadás alapján készült modern kritikai kiadása: *Nádoby mdlé, hlavy nemající?*, 2008, 221–244. A cseh kiadásváltozatok összehasonlítását ld. RATAJOVÁ 569–571.

¹¹ *Knihopis* digit. K05964.

¹² RMNy V, 4288.

A szerzők és fordítók többsége is cseh. Bár kezdettől jelen vannak szlovák szerzők is (pl. Eliáš Láni, Daniel Pribiš), a század első felében még jellemzőbb, hogy az új művek szerzői, szerkesztői itt letelepedett cseh exulánsok (pl. Jiřík Třanovský, Jiřík Joannides–Frýdecký, Adam Trajan Benešovský, Adam Wolff stb.). A 17. század második felében a Magyarországon cseh nyelven alkotó új generáció azonban már jellemzően szlovák. A „fehérhegyi menekültek” leszármazottai beolvadtak a helyi lakosságba. Különösen a *Cithara Sanctorum* bővülését vizsgálva látható, hogy az évszázad során kialakult egy szlovák anyanyelvű humán értelmiségi réteg, amely nemcsak befogadója lehetett a cseh irodalomnak, hanem kiemelkedő színvonalú alkotója is.¹³ Ilyen például Jeremiáš Lednický, aki elmélkedő, misztikus vallásos énekek szerzője, vagy Juraj Zábojník, aki saját korának politikai eseményeit, a török harcok végjátékát mutatta be megindító verseiben, illetve Daniel és Ján Sinapius, valamint Štefan Pilárik.¹⁴ Ők cseh nyelven alkottak, de a verseikben jelen lévő szlovakizmusok árulkodnak szerzőik anyanyelvéről.

Az 1670-es évektől az énekeket vizsgálva a korábbiakhoz képest nemcsak nyelvi változások figyelhetők meg. A korszak meghatározó politikai eseményei, mint a Wesselényi-mozgalom, a protestánsok gyászévtizede és a törökök elleni utolsó nagy harcok erősen hatottak a hazai cseh nyelvű énekköltészetre is. Az új versek többsége tematikusan kapcsolódik ezekhez, pl. imádság a békéért, vigasztalás egyházüldözés, háború és nélkülözés idején, buzdítás bűnbánatra, hogy elmúljon a büntetés stb. A felsorolt szlovák énekszerzők (Jeremiáš Lednický, Štefan Pilárik, Ján Sinapius, Juraj Zábojník) maguk is sokat szenvedtek a háborús időkben, és többen közülük a Wesselényi-mozgalom felszámolását követő protestánzüldözés áldozatává váltak.

A felekezeti szempontból vizsgálva a katolikus művek száma (a 17. századi magyarországi biblikus cseh nyelvű nyomtatványok közt) messze elmarad az evangélikusokétól. Nagyobb katolikus énekgyűjtemény csak egy van, a *Cantus catholici* két kiadásban,¹⁵ míg az evangélikusoknak Daniel Pribiš, Adam Plintovič és Jiřík Třanovský is állított össze énekeskönyvet. Plintovič énekeskönyvének 1700-ig kettő,¹⁶ míg Třanovský *Cithara Sanctorum*ának tizenegy kiadása ismert.¹⁷ Kiemelkedő katolikus versszerző ebből a korszakból csupán Ján Ábrahamffy, akinek 1693-ben Nagyszombatban kiadott részben verses, részben prózai imádságoskönyve példány hiányában 1747-es kassai kiadása alapján rekonstruálható.¹⁸ Verseinek eredete még feltáratlan, de joggal feltételezhető, hogy vannak kapcsolódási pontjai az egykorú magyar nyelvű katolikus lelkeségi irodalommal.

¹³ Kovács Eszter, *A Cithara Sanctorum 1674-es és 1684-es kiadásainak új énekei* (RMNy, 3972, 4550) = „Essentia in scientia” című konferencia, Országos Széchényi Könyvtár, 2023. október 11. Tanulmánykötetben való megjelentetés folyamatban.

¹⁴ Kovács 2024, 57–62.

¹⁵ RMNy III, 2381, RMK II, 2010.

¹⁶ RMNy IV, 3621[2]; RMK II, 2053.

¹⁷ AUGUSTÍNOVÁ 2011, 17–23.

¹⁸ [ABRAHAMFFY 1693]. RMK II, 1741; Uő 1747. *Knihopis* digit. K18021.

Jelenlegi ismereteink szerint 1701-ig Magyarországon 95 nyomtatványban 2335 biblikus cseh nyelvű verses emlék jelent meg. Jelentős részük több nyomtatványban is szerepelt. Vannak köztük rövid, mindössze 2 vagy 4 soros mottók, találós mondások, verses fejezetcímek, valamint kissé hosszabb gyászversek, naptárversek, köszöntők, históriás énekek, de a többségük templomi ének vagy verses imádság, elmélkedés. Néhány közülük fordítás, főleg középkori latin himnuszokból, illetve Luther Márton és más német szerzők énekeiből. A fordításoknak és az eredetileg is cseh nyelvű magyarországi énekeknek a legtöbb esetben egyaránt fellelhető valamiféle csehországi forrása, vagy a szerző Magyarországon élő cseh.

A 18. századi anyag teljes feltárása még nem történt meg, de az eddig feldolgozott anyag mennyisége (közel 2000 tétel) lehetőséget ad az áttekintésre. A század első felében a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt a cseh nyelvű nyomtatványok száma, és bár a templomi énekköltészet területén megmaradt az evangélikus dominancia, a katolikus kiadványok száma is megnövekszik. Ez főleg elmélkedéseket, imádságoskönyveket jelent, ahol a prózai részeket versekkel, énekekkel színesítették. A *Cantus catholici* szlovák változata nem jelenik meg többé, sőt, Magyarországon nyomtatott katolikus templomi énekeskönyvet ebből az időszakból csak egyet ismerünk: *Plesánj Dusse Krestianské...* (A keresztény lélek ujjongása), amely előbb a század elején datálatlanul,¹⁹ majd másodszor 1747-ben jelent meg Nagyszombatban.²⁰ Énekeinek többsége már szerepelt 17. századi énekeskönyvekben is, a *Cantus catholicus*-ban vagy az evangélikus liturgikuskönyvekben, Adam Plintovič énekgyűjteményében és a *Cithara Sanctorum* kiadásában. Néhány éneke korábban csak az evangélikus hagyományban szerepelt.²¹ A legtöbb éneknek van korábbi magyarországi kiadása, de új énekeket is közölt.²²

Evangélikus énekeskönyv több is megjelent, és számos tehetséges evangélikus szlovák énekszerző életműve gazdagítja ezt az időszakot: idősebb és ifjabb Jan Blázy, Eliáš Mlynár, Ján Glozius. Ők énekeiket, fordításaikat önálló kötetekben jelentették meg, de a legjobbnak ítélt műveik az akkor már alapvető evangélikus énekeskönyvnek számító *Cithara Sanctorumba* is bekerültek.

A *Cithara Sanctorum* 1760-ig 16 kiadást ért meg, de ebből csak kettő magyarországi, az 1711-es lőcsei és a példányból ismeretlen 1745-ös pozsonyi.²³ A leg-

¹⁹ Juraj Potúček feltételezett egy 1725-ös nagyszombati kiadást is. POTÚČEK 1967, 68. Ez minden bizonnyal azonos az Országos Széchényi Könyvtár állományában őrzött Mor 4668 jelzetű datálatlan énekeskönyvvel: *Plesanj....* A *Knihopis* ezt a kiadást nem ismeri.

²⁰ *Knihopis* digit. K13938. Később 1774-ben Pozsonyban (Landerer) is megjelent. *Knihopis* digit. K13939.

²¹ Néhány példa: Ay Panna jest' pozdravena... Kovács 2022, nr. 101, Pán Bůh všemohoucí z nestíhlé své mocy... Kovács 2022, nr. 1421 (Ez korábban szerepelt a *Cantus catholicus*-ban is (Kovács 2022, nr. 1422), de a *Plesání..* a *Cithara sanctorumba*-ban található variánst vette át), Poslán jest archanjel k Maryi Panně... Kovács 2022, nr. 1563 stb.

²² Néhány példa: Marya pod křížem stála, žalostně plakala... *Plesanj....* [1725], 95, Vítej milý Jezu Kryste... *Plesanj....* [1725], 25, Zdravas buď Barboro krásná... *Plesanj....* [1725], 63 stb.

²³ AUGUSTÍNÓVÁ 2011, 24–34.

több változat Lubáňban és Lipskoban jelent meg. Ennek tulajdonítható, hogy amíg a *Cithara Sanctorum* 17. századi kiadásában csupán egyetlen lengyel eredetűként jelzett ének szerepelt (*Co žádáš od nás Pane...*)²⁴, az 1795-ös pozsonyi kiadás hét énekről állítja, hogy lengyelből fordították, köztük nemegy olyanról, amely a 17. századi kiadásoknak is része volt. Minden bizonnyal közösen használt cseh és lengyel énekekről van szó, és további kutatásokat kíván az eredeti forrás kiderítése. Mindenesetre a 18. századi nyomtatványok esetében már nem egyértelmű, hogy a közvetlen forrásokat cseh területeken kell keresni, lehetségesek a lengyel kapcsolódási pontok is.

A 17. században a hazai biblikus cseh nyomtatványok két egyházhoz, az evangélikushoz és a katolikushoz köthetők. A 18. század közepén a debreceni nyomdában megjelennek az első református szlovák kiadványok: egy imádságoskönyvvel egybekötött szertartáskönyv,²⁵ egy általános énekeskönyv²⁶ és a zsoltárok.²⁷ Ezek nyelve valóban szlovák, mégpedig keletiszlovák. Nem biblikus cseh, mint az evangélikus kiadványoknál és nem is a nyugatszlovák nyelvjáráshoz igazított cseh, amellyel a katolikus nyomtatványokban találkozhatunk. A tipográfia nem követte a korábbi nyomdák gyakorlatát, schwabachter vagy fraktúr betűk helyett latin betűkkel nyomtatott, és a szlovák szöveget (minden bizonnyal hallás alapján) magyar helyesírással, fonetikusán írta le. Az énekeknek nincs csehországi elődje, autentikus hazai művek, még hozzá magyar templomi énekek és Szenci Molnár Albert zsoltárainak szlovák fordításai. Sem a cseh, sem a korábbi hazai szlovák énekhagyományokba nem illeszkednek, magyar nyelvű forrásokra vezethetők vissza. A szlovák szövegben magyar kifejezéseket is találunk, néhol szlovák raggal ellátva pl. fortély („oprétz lyuda fortélynoho”), polgár („Tés vi pravosudné Polgári”) stb.²⁸

Összefoglalva, tehát a 18. század első felének nyomtatott szlovák/biblikus cseh énekanyaga alapvetően három szempontból különbözik a 17. századi örökségtől. Először is a katolikus énekek aránya nagyobb, bár továbbra sem beszélhetünk dominanciáról. Másodszor a cseh hatás visszaszorul, az új énekek nagyobb része hazai szlovák szerzők saját műve vagy fordítása. Cseh átvételre nincs szükség, de lehetőség sem, hiszen a Megújított Tartományi Rendtartás miatt ekkor nem jelenhetnek meg protestáns művek Cseh- és Morvaországban. A tiltást csak II. József türelmi rendelete oldotta fel. Végül a cseh és a német kapcsolódási pontok mellett fontos tényezőként jelenik meg a magyar, és feltehetően a lengyel énekhagyomány is.

²⁴ KOCHANOWSKI, Ján, *Czego chcesz od nas, Panie...* Kovács 2022, nr. 360.

²⁵ *Radoszt szerza pobosnoho, to jeszt modlidbi ...* v Debretzénye, Kállai Gergely, 1758. *Knihopis* digit. K14724.

²⁶ *Hlasz pobosnoho spéványa, to jeszt pésnye kresztzanszke ...* v Debretzinye, Margitai János, 1752. *Knihopis* digit. K05416.

²⁷ *Svetoho Dávida Králya a proroka szto i pedzesátz soltári ...* v Debretzinye, Margitai János, 1752. *Knihopis* digit. K17527.

²⁸ A szövegek nyelvészeti elemzését ld: KIRÁLY 1953.

A második szakasz 1761–1801 között rövidebb, mégis termékenyebb időszak. Az erre irányuló kutatás még kezdeti stádiumban van. Ennek ellenére látható, hogy milyen tendenciák érvényesülnek: A legtöbb énekeskönyv színvonala a korábbi kiadásokénál jelentősen magasabb, a szerkesztő alapos filológiai tudásáról árulkodik. A *Cithara Sanctorum* 1795-ös kiadása például mint a 998 ének esetében közöl forrást (amennyiben nem volt része az eredeti énekeskönyvnek), szerzőt, fordítás esetében az eredeti művet szerzővel együtt és a fordító nevét, valamint dallamutalást. A korábbi időszakok kiadásában²⁹ is sok éneknél szerepelnek ilyen adatok, de teljességre törekvő, filológiai rendszerezés még nem fedezhető fel.

Elterjednek a kis terjedelmű, általában egy vagy csupán néhány éneket tartalmazó füzetek. A szakolcai Škarnicl- és a besztercebányai Tumler-nyomdának különösen sok ilyen jellegű nyomtatványa van. Erre korábban is volt példa,³⁰ de míg 1760 előtt mindössze néhány ilyen kiadványról tudunk, számuk a század második felében 130-ra nő.³¹ A füzetek közt találunk világi³² és vallásos³³ énekeket tartalmazókat is.

A szlovák anyag is követi azt az általános tendenciát, hogy a korábbi évekhez képest a 18. század második felében megnő a felekezethez nem kötődő világi művek száma.

Nyelvi szempontból egyre nagyobb a sokszínűség. A szlovák nyelv kodifikációjára irányuló törekvések ekkor kezdődnek, és sok szerző a saját művét egyfajta nyelvi kísérletnek is tekinti (pl. Jozef Ignác Bajza).³⁴ Továbbra is él, sőt domináns a biblikus cseh nyelv, de egyre több nyomtatvány jelenik meg a szlovák nyelv különféle dialektusain.

A cseh hatás vizsgálata során ebben az időszakban kimutatható a kölcsönösség. A türelmi rendelet után Csehországban is megjelenhettek protestáns művek, ezek közvetlen forrásai nem ritkán korábbi magyarországi kiadások lehettek. Ilyen szempontból érdekesnek ígérkezik Jiřík Strejc zsoldároskönyveinek, Philipp Kegel elmélkedéseinek és Adam Plintovič énekeskönyvének 18. századi kiadásainak vizsgálata.

²⁹ A *Cithara Sanctorum* utolsó ismert magyarországi kiadása 1760-ig az 1711-es lőcsei.

³⁰ *Pjsně jarnj od rozličných authorů s'ložené ...* (w Žilíně, v Alžběty Dádanky, 1683). RMN 4507, *Pjeň o morovým nakaženj. ...* W Trnawě, w Ympressy Akademické, 1759. *Knihopis* digit. K11839; *Welmi pěkná, a w nowě wydaná postnj pjeň ...* w Presspurku, w Ympressy Jana Michala Landerera, 1751. *Knihopis* digit. K11852.

³¹ A kimutatás alapja a cseh nemzeti bibliográfia megújított, digitális változata: www.knihopis.cz

³² Néhány példa: *Libj spěw pro Mládency a Panny w čas radosti*. W Bistryci v J.[ana] Tumlera. [1783–1796]. *Knihopis* digit. K17244–K17247, *Nowá pjeň aneb truchliwý přjbeh w pjeň uwedený, tjskem w Skalicy*. [U Josefa Antonína Škarnycla]. *Knihopis* digit. K12126b

³³ Néhány példa: *Nábožná pjeň k swatému Jozefu*, w Bānskē Bistryci, Jan Tumler. [1783–1796]. *Knihopis* digit. K09548; *Nábožná pjeň o Pannence Maryi*. (w Bystryci, Jan Tumler) [1783–1796.] *Knihopis* digit. K10068; *Nowá nábožná Pjeň o vmučenj Páně. ...* w Vherské Skalicy. [Josef Anton Škarnicl]. *Knihopis* digit. K09403.

³⁴ BAJZA, Josef Ignác, *Slowenské dvognásobné Epigrammata gednako-koncohlasné, a zvukomírné*. w Trnawě, u Wáclawa Geřinka, 1794., *Knihopis* digit. K00931.

A 18. századi anyag előzetes áttekintése alapján ezek a változások valószínűsíthetők. Az összes ének kigyűjtése után állapítható meg, pontosan milyen mértékű gyarapodás történt a 18. század folyamán, vannak-e átfedések az egyes gyűjteményes kötetek között, történtek-e jelentős műfaji és tematikus változások. A közvetlen források is könnyebben fellelhetők a komplett magyarországi anyag ismeretében.

Hivatkozott irodalom

- ABRAHAMFFY, Ján, *Knižka modliteb nábožných*. V Trnavě, Akad., 1693.
- ABRAHAMFFY, Ján, *Knižka Modlyteb Nabožnych...* w Kossjcach, w JmpreBygj Akademickeg Towaristwa GEžssoweho, 1747.
- AUGUSTÍNOVÁ, Eva, *Cithara Sanctorum Bibliografia*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2011.
- BAJZA, Josef Ignác, *Slowenské dvognásobné Epigrammata gednako-koncohlasné, a zvukomírné*. w Trnawe, u Wáclawa Geřinka, 1794.
- Český Dekakord neb kancyonál na deset djlůw přes celý rok dle slawnosti, ...* w Starém Městě Pražském w Jmpressy Giřjka Ssypaře. Léta Páně 1642.
- Hlasz pobosnoho spéványa, to jeszt pészne kresztzanszke ...* v Debretzinye, Margitai János, 1752.
- HLOHOVSKÝ, Jiřík, *Pjsně Katholické k Wýročnjm Slawnostem k památkám Božjch...* w Olomaucy, v Mathyásse Handle, 1622.
- KADLEC, Jaroslav, *Přehled českých církevních dějin 1–2*. Řím (Róma), Křesťanská akademie, 1987, 2/74–83.
- KIRÁLY Péter, *A keletszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*, Bp., Akadémiai, 1953.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*. szerk. František Horák, Zdeněk Tobolka, Emma Urbánková, Anežka Badurová Praha, ČSAV, 1925–2010. (digit.: www.knihopis.cz) K04335.
- KNOZ, Tomáš, *Pobělohorská konfiskace, Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty*. Brno, Matice Moravská – Masarykova Univerzita, 2006.
- KOVÁCS Eszter, *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század) – České a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)*, Esztergom, Szent Adalbert Kelet- és Közép-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2022.
- KOVÁCS Eszter, *A régi magyarországi énekköltészet biblikus cseh nyelvű nyomtatott emlékei a kezdetektől 1701-ig (Tanulmány és szövegkiadás magyar fordítással)* Esztergom – Bp., Szent Adalbert Kelet- és Közép-Európa Kutatásokért Alapítvány – Országos Széchenyi Könyvtár, 2024.
- Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. szerk. Lucie Storchová, Jana Ratajová, Scriptorium, Praha, 2008, 221–244.
- PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéddek a 17. századi Magyarországon*. Bp., Universitas, 2018. 47–54.

Plesanj Dusse Krestianskeje, obsahujcý pjsničky krásné, gak na vročitých slawnostj, tak také rannj y večernj... w Trnawě, w Ympressy Akademické skrze Frydrycha Galla. POTÚČEK, Juraj, *Súpis sloveských nenotovaných spevníkov 1585–1965*, Martin, Matica slovenská, 1967.

Radosztz sertza pobosnoho, to jeszt modlidbi ... v Debretzénye, Kállai Gergely, 1758.

RATAJOVÁ, Jana, *Panna a panenství / panic a panictví v české literatuře raného novověku. = Nádoby mdlé, hlavy nemající? ...* 569–571.

Répertoire de la poésie hongroise ancienne: manuel de correction d'erreurs dans la base de données, szerk. Horváth Iván, H. Hubert Gabriella et al., Paris, Nouvel Objet, 1992.

RMK II. = SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár II (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1885.

RMNy III. = HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok III, 1636–1655*, közrem. Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit, Käfer István, Bp., Akadémiai, 2000.

RMNy IV. = HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok IV, 1656–1670*, közrem. V. Ecsedy Judit, Käfer István, Bp., Akadémiai–Országos Széchényi Könyvtár, 2012.

RMNy V. = HELTAI János, KOVÁCS Eszter, P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, SZVORÉNYI Róbert, TÓTH Anna Judit, V. ECSÉDY Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok V, 1671–1685*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2023.

ROZENPLUT, Jan, z Švarcenbachu, *Kancyonál, to gest: Sebránij Spěwůw Pobožných ...* w Hoľomaucy, v Jana Jozeffa Kyliána, 1601.

Svetoho Dávida Králya a proroka szto i pedzesátz soldári ... v Debretzinye, Margitai János, 1752.

VILIKOVSKÝ, Jan, *Cantus catholici = Bratislava. Časopis pro výzkum Slovenska a Podkarpacké Rusi*, IX(1935), 269–306.

Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku. Sborník z konference konané v Muzeu města Ústí nad Labem ve dnech 5.-6. listopadu 1998. szerk. Michaela Hrubá, Ústí nad Labem, Albis international, 2001.

Kovács, Eszter

Změny v biblicko-českých verších starých uherských tiscích do 1801

Nedávno byla dokončena sbírka českých a slovenských veršů z uherských tisků 17. století. Výsledek tohoto výzkumu je kniha: *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század)/ České a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)* Esztergom, 2022) s popisem 2335 veršovaných památek. Práce by měla pokračovat ve dvou etapách, nejprve na období 1701–1760 a poté 1761–1801. Materiál z 18. století zatím nebyl plně prozkoumán, ale množství dosud zpracovaného materiálu (téměř 2000 položek) poskytuje možnost přehledu. V první polovině 18. století oproti předchozímu období výrazně nárostl počet česky vydávaných publikací. Převaha evangelíků zůstala zachována, ale i počet katolických publikací se zvýšil. V polovině 18.

století se v debrecinské tiskárně objevují první reformované slovenské tisky ve východoslovenském nářečí. Český vliv ustupuje. Většinu nových písní napsali nebo přeložili slovenští autoři. Vedle českých a německých souvislostí je důležitým faktorem maďarská a pravděpodobně i polská hymnická tradice. Třetí období mezi lety 1761 a 1801 je nejkratší, ale nejproduktivnější. Rozšířené jsou drobné brožurky, obsahující obvykle jednu nebo jen několik málo písní. Vzrůstá počet nenáboženských světských děl. Biblická čeština je nadále používána a dokonce převládá, ale stále více se objevují tisky v různých nářečích slovenštiny.

Klíčová slova: 17-18. století, Hymnologie, bibličtina, kancionály.

Kovács, Eszter

Changes of the biblical Czech verses in the old Hungarian printed books until 1801

The complete collection of biblical Czech verses from 17th-century printed books in Hungary has recently been published (Kovács Eszter, *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század)*, Esztergom, 2022). It contains descriptions of 2,335 biblical Czech verses. The project should be continued in two phases, first covering the period 1701–1760 and then 1761–1801. A full survey of the 18th-century material has not yet been completed, but the corpus processed so far (nearly 2,000 items) already provides an opportunity for an overview. The first half of the century witnessed a significant increase in the number of Czech-language publications compared with the previous period, and although evangelical dominance was maintained, the number of Catholic publications also grew. In the mid-18th century, the first Reformed Slovak publications in the Eastern Slovak dialect were printed in Debrecen. At this point, Czech influence began to recede. The majority of the new hymns were written or translated by Slovak authors. In addition to Czech and German connections, the Hungarian and – presumably also – the Polish hymn traditions were important factors. The third period, 1761–1801, is the shortest yet the most productive. Small booklets, usually containing only one or a few hymns, became widespread. There was also an increase in the number of non-denominational secular works. The biblical Czech language continued to be used, and even remained dominant, but more and more publications appeared in various dialects of Slovak.

Keywords: 17-18th centuries, hymnology, Czech and Slovak language, Hymnbooks.

Farkas Gábor Farkas – Káldos János – Király Péter

A régi magyarországi kiadványok „sötét anyaga”*

Bevezetés

A könyvtörténészek számára az egyik legizgalmasabb kihívás annak megbecslése, hogy mi az, amit nem ismerünk. A bibliográfiák adatainak rendezése és a könyvészeti kutatások során nemcsak a legalább egy példányból vagy töredékből ismert kiadások – lehetőségek szerint teljességre törekvő – leírása lehet a kitűzendő cél (bár sok esetben ez sem valósítható meg hiánytalanul), hanem felértékelődnek azok a könyvtörténeti adalékok is, amelyek a ma már példányból nem ismert nyomtatványokról tudósítanak. S ehhez a két halmazhoz kapcsolódik a Gutenberg-galaxis sötét anyaga, nevezetesen azok a kiadások, amelyekről semmiféle információval nem rendelkezünk, tehát nincs ismeretünk sem mostani, sem egykori példányokról, ugyanakkor nem maradt fenn olyan kézirat vagy nyomtatott forrás, amely akár érintőlegesen is beszámolna valamikori létezésükről.

A régi könyvekre és a retrospektív bibliográfiákra nem szokás úgy tekinteni, mint adatok halmazaira, s nem megszokott az sem, hogy matematikai–statisztikai módszerekkel próbáljuk megbecsülni a bibliográfiákból kimaradó „sötét anyag” nagyságát. Tanulmányunkban azonban éppen erre teszünk kísérletet. Feltételezzük, hogy „jó adatok” alapján „jó módszerekkel” elfogadható eredményre juthatunk.

Munkánk egyik célja, hogy döntően az RMNY nyomtatott köteteire épülő adatbázis kialakításával megteremtjük a lehetőséget arra, hogy a kutatók könnyebben tudjanak elemzéseket, statisztikákat, vizualizációkat készíteni. Kutatásunk azonban annak a kérdésnek a megválaszolására irányult elsősorban, hogy a matematikai statisztika módszereivel lehetséges-e megbecsülni, hogy mennyi olyan kiadvány létezhetett, amiről semmit sem tudunk. A kérdés megválaszolásához

* 2024. október 11-én, Borsa Gedeon születésének 101. évfordulójára szervezett műhelykonferencián az Országos Széchényi Könyvtárban elhangzott *A Régi Magyarországi Nyomtatványok „sötét anyaga”* és *az adatok nyújtotta lehetőségek* című előadás jelentősen átdolgozott változata. Itt mondunk köszönetet Kokas Károlynak, Monok Istvánnak javaslataiért és kritikájukért, továbbá Ács Pálnak, Darányi Sándornak, Tóth Zsombornak, illetve Gerhard Lauernek tanulságos észrevételeikért, valamint Bíbor Máténak és Nora McGregornak azért, hogy különféle szakmai közösségek előtt beszámolhattunk korai eredményeinkről. Köszönjük az OSZK RMNY-munkacsoportjának, hogy a *Supplementum*-pótlást és a kéziratok nyilvántartásukat („sárga cédulák”) rendelkezésünkre bocsátották, tanácsaikkal segítették a munkánkat. A tanulmányban a könyvtörténetírásban meghonosodott rövidítéseket (CIH, RMK, RMNY) használtuk.

először tisztáznunk kellett a „sötét anyag” fogalmát és helyét a retrospektív bibliográfiai kutatások rendszerében, majd néhány általunk ismert matematikai–statisztikai becslési módszer segítségével igyekeztünk megbecsülni a „sötét anyag” mennyiségét, miközben vizsgáltuk a bibliográfiai tudás állapotait, változását és maguknak a becslési módszereknek a működését is. Reméljük, hogy kutatásunk hozzájárul a 16–17. századi kiadványok szerepéről kialakítandó átfogó képhez.

A Gutenberg-galaxis „sötét anyaga”

Tanulmányunk első részében hosszabban kell időznünk a „sötét anyag” könyvtörténeti és bibliográfiai jelentésénél.¹ Marshall McLuhan termékeny asztronómiai metaforája a „Gutenberg-galaxis” széles körben elfogadott megfelelője a nyomtatással létrehozott dokumentumok kommunikációtörténeti jelenségének.² Az asztronómiai metaforarendszert többen is használják a „Gutenberg-galaxis” jelenségeinek leírására. Piet Verkruijsse alkalmazta a „fekete lyuk” kifejezést azokra a könyvtárakra, amelyek valamilyen ok miatt kimaradtak egy bibliográfiai adatgyűjtésből.³ A címben szereplő „sötét anyag” (*dark matter*) szófordulatot – tudomásunk szerint – a könyvtörténeti kutatások területén Falk Eisermann vezette be a csillagászati szaknyelvben használatos „láthatatlan anyag” analógiájára.⁴

A bibliográfiai tudás rétegei és „árnyalatai”

Nem alakult még ki elfogadott terminológia az Eisermann által tárgyalt jelenségek megnevezésére sem a külföldi, sem a hazai irodalomban. A magyar szakirodalomban – tudomásunk szerint – eddig csak érintőlegesen foglalkoztak a fent vázolt kérdéskörrel. A továbbiakban kísérletet teszünk arra, hogy továbbgondolva Eisermann metaforarendszerét, egyértelművé tegyük a fogalmakat a retrospektív bibliográfiai kutatás modelljében és azokat a régi magyarországi nyomtatványok adatbázisán alkalmazzuk. Majd bemutatjuk, hogy a kora újkori magyarországi kiadványok példáján az Eisermann által javasolt „sötét anyag” és a cikkünkben említett megoldás különbségét. Ehhez azonban fel kell vázolnunk a kora újkori nyomtatványokról készülő retrospektív bibliográfiai munkák módszertanát.

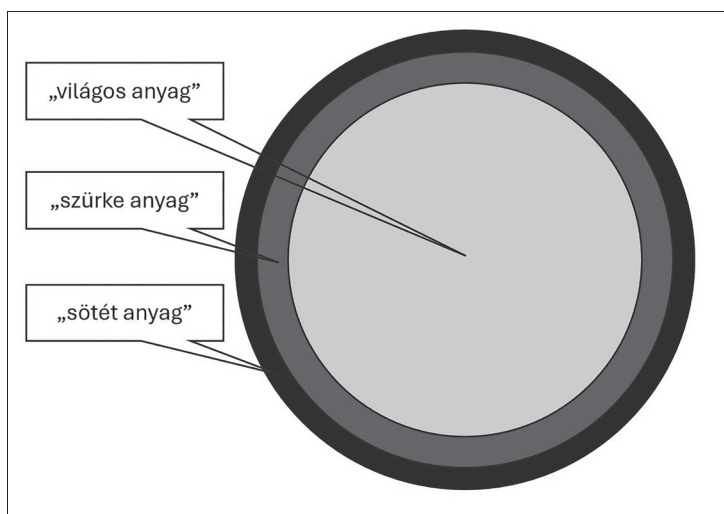
¹ A könyvtörténetben és bibliográfiai kutatásokban használt „sötét anyag” fogalomnak nincsen semmi köze a régészeti és muzeológia területén nagy vitákat kiváltott „dark heritage” (sötét örökség) fogalomhoz. THOMAS, HERVA, SEITSONEN, KOSKINEN-KOIVISTO, 2020, 3109–3119.

² MCLUHAN 2001.

³ VERKRUJSSE 2009, 46.

⁴ Falk Eisermann és Michael Laird 2008-tól levelezett erről és Eisermann köszönetet mond, hogy használhatja a Laird által javasolt „sötét anyag” kifejezést. EISERMANN 2016, 33, 8. lábjegyzet. https://doi.org/10.1163/9789004311824_003. – A témáról további fontosabb tanulmányok még: GREEN, MCINTYRE, NEEDHAM, 2011, 141–175; GREEN, MCINTYRE, 2016, i. m. 55–72.

A bibliográfusok tudása az általuk vizsgált világban, jelen esetben a korai nyomtatott dokumentumok területén, két forrásból táplálkozik: egyrészt a ma is létező könyvekből (a „túlélő” dokumentumok), másrészt a példányból nem ismert kiadványokra vonatkozó adatokból. A bibliográfus értékeli a „túlélő” könyveket és az „elveszettek” vonatkozó információkat. Ez az értékelési folyamat a bibliográfiai tevékenység legnagyobb szaktudást igénylő, összetett munkája, melynek eredményeként kialakul a „túlélő” és az „elveszett” kiadványokról szóló tudás. A továbbiakban – az eisermanni metaforarendszer kiegészítésével – a legalább egy példányban, akár töredékben meglévő, „túlélő” kiadványok halmazát nevezzük „világos anyag”-nak. A példányban ma már nem létező kiadványok halmazát, amelyekről azonban valamilyen – adaton alapuló – tudással rendelkezünk, „szürke anyag”-nak hívjuk. Ez a halmaz – amint későbbiekben látni fogjuk – részben megfelel az Eisermann által „sötét anyagnak” definiált halmaz egyik részhalmazának. A sem példányban, sem adatból nem ismert kiadványok halmazát „sötét anyag”-ként definiáljuk. Ez is megfelel az eisermanni „sötét anyag” egyik – bár csak futólag említett – részhalmazának.

1. ábra. Javaslat a halmazok megnevezésére

Árnyaltabb felosztása is elképzelhető a fent említett halmazoknak, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy egy példányban „létező” kiadványról mindenképpen meg tudjuk állapítani, hogy megfelel-e a vizsgálati kritériumoknak (pl. hamis vagy hiányzó nyomdahely, illetve időpont), s az adatok értelmezése közben is sokszor csak a valószínűség bizonyos fokát tudjuk meghatározni. Ezért a fent említett három fogalmat valószínűségi tartományokkal is leírhatjuk: „világosnak” nevezhetjük azt a területet, amelybe a biztosan vagy nagy valószínűséggel besorolható elemek tartoznak; „szürkének” azt, amelybe a kisebb valószínűségű elemek tartoznak és végül „sötét” az, amelyről nincs információnk. Mivel a „valószínűség”

mértékének kifejezése nem szabályozott, ezért a három „árnyalat” használata elegendőnek tűnik.⁵

A bibliográfiai tudás összetettségének vizsgálatához az Eisermann által is elemzett ősnymtatványokat használjuk. Az ősnymtatványokról több bibliográfia⁶ is készül, amelyeknek közös „szűrő kritériuma” az időintervallum meghatározása, vagyis a 15. századi nyomtatványok nyilvántartása. A Staatsbibliothek zu Berlin 1904 óta dolgozik az összes fennmaradt ősnymtatvány-kiadvány és példányaik összeírásán. A GW (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*) az ősnymtatványok leg-átfogóbb katalógusa, amely különböző formákban létezik. A berlini Staatsbibliothek kéziratára őrzi a kéziratot változatot, illetve a Hiersemann-kiadó 1925 óta adja közre a nyomtatott köteteket. A sorozat jelenleg a 12. kötetnél tart.⁷ Az online adatbázis pedig tartalmazza a nyomtatott és kéziratot változatokban található összes tételt, és feltünteti a nyomtatott változat után megtalált kiadványokat is.⁸ A GW mellett hasonló célokkal hozták létre az ISTC-t (*Incunabula Short Title Catalogue*) is, ami ma a HPB-adatbázis (*Heritage of the Printed Book*) része.⁹ Az egyes országoknak, területeknek, gyűjteményeknek külön ősnymtatvány-katalógusai is léteznek természetesen, ám ezek adatai nem mindig kerülnek be a GW- vagy ISTC-katalógusba. Szerencsére a Magyarországon őrzött ősnymtatványok¹⁰ adatai megtalálhatók a GW-ben,¹¹ sőt a forráshivatkozások szerint figyelembe

⁵ A „szürke” árnyalatai bizonyára tovább szaporíthatók, ha olyan rendszert alakítunk ki, amelyben a besorolás valószínűsége elemzési szempont. Másutt is élnek a valószínűségi fokozatok megkülönböztetésével. A lorch-i apátság könyvtárának digitális rekonstrukciója pl. a következő valószínűségi fokozatokat határozza meg: *sicher*; *wahrscheinlich* *oder auch fraglich*. <https://www.bibliotheca-laureshamensis-digital.de/en/projekt/ziele.html> (letöltve: 2025. 02. 26). Az RMNY is megkülönböztet valószínűségi fokozatokat: „Sorszámot kaptak azok a nyomtatványok, amelyek példányból ismertek, vagy amelyek megjelenése nagy valószínűséggel feltételezhető. A biztosan megjelent nyomtatványok címléírásának első szava verzális, azaz nagy betűvel van szedve. Ez nincs meg a feltételezett kiadványoknál, amelyek <> jel közé kerültek.” RMNY 1971, I, 28.

⁶ A „bibliográfia” és „katalógus” szavak nagyon gyakran keverednek a köznyelvben, de még a szakirodalomban is. Tanulmányunkban nem törekszünk e fogalmak szabatos meghatározására és használatára. A nyomtatott kiadványok nyilvántartását értjük rajta, vagyis, hogy egy kiadvány megfelel-e a célokban meghatározott kritériumoknak vagy sem, vagyis része-e egy halmaznak vagy sem. A halmazon belüli elrendezéssel, a besorolás rendjével nem foglalkozunk.

⁷ <https://www.hiersemann.de/Reihen/Gesamtkatalog-der-Wiegendrucke-GW/> (letöltve: 2024. 11. 24).

⁸ <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/GWDE.xhtml> (letöltve: 2024. 11. 24).

⁹ <https://www.cerl.org/resources/hpb/content> (letöltve: 2024. 11. 24).

¹⁰ SAJÓ, SOLTÉSZ 1970. A CIH digitális másolata elérhető a következő címen: <https://mek.oszk.hu/06100/06119/> (letöltve: 2025. 02. 26). A digitális példány tartalmazza a CIH megjelenése óta bekövetkezett változásokat is 2008 elejéig. (https://mek.oszk.hu/06100/06119/pdf/16_corrigenda.pdf (letöltve: 2025. 02. 26)). A nyomtatott változathoz képest 25 új tétel került be a listába, de 39 tétel törölendő a katalógusból. A példányok száma is változott: 54 gyarapodás és 103 csökkenés történt.

¹¹ <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/GWDE.xhtml> (letöltve: 2024. 11. 24).

veszik a CIH-Corrigenda¹² anyagát is. Az USTC- adatbázisnak (*Universal Short Title Catalogue*) – amelynek célja, hogy a 15. század közepétől 1700-ig a teljesség igényével vegye számba a kiadványokat – szintén része az ősnymtatványok halmaza.¹³

Nézzük meg, hogy milyen adatokat tartalmaznak a különböző adatbázisok például Andreas Hess *Chronica Hungarorum* (Buda, 1473) című kiadványáról!

Katalógus	Tételszám	Példányszám	Megjegyzés
GW (online)	06686	11	A 10 ismert példány mellett a GW egy „bibliográfi-ai fantomot” is felvett, a varasdi kapucinus könyvtárban található példányt. E tévedés történetét ismertette és korrigálta Borsa Gedeon. ¹⁴
ISTC	ic00484900	11	Átvette a GW adatát.
USTC	760651	11	Átvette a GW adatát.
CIH	986	2	Csak a Magyarországon őrzött példányokat veszi számba.
RMNY	2	9	Az 1971-ben ismert példányokat tartja nyilván.
RMNY (2024-es állapot)			Nem változott az 1971-ben nyilvántartott példányok száma, mert – belső szabályozás szerint – csak abban az esetben keletkezik RMNY-S tétel, ha az újonnan előkerült példány alapján módosulnak a leírás adatai. ¹⁵

Az ősnymtatványok teljességre törekvő számbavételének immár két évszázadra visszatekintő története¹⁶ és az adathalmazok állapotai, adatrögzítési formái (kéziratos, nyomtatott, online adatbázis) egymáshoz való viszonyai (részhalmazok, metszetek, uniók) jól mutatják a különböző cél- és bibliográfiai halmazok összetett rendszerét és a bibliográfiai halmazok különböző, dinamikusan változó álla-

¹² https://mek.oszk.hu/06100/06119/pdf/16_corrigena.pdf (letöltve: 2024. 11. 24).

¹³ <https://www.ustc.ac.uk/about> (letöltve: 2024. 11. 25).

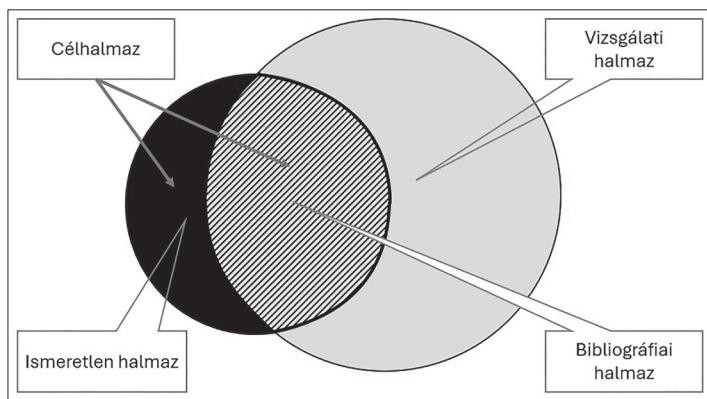
¹⁴ Borsa 2013, 132–133.

¹⁵ RMNY-S belső szabályzat. „S tételt új példány előkerülése önmagában nem hoz létre, csak akkor lesz S-tétel, ha magára a kiadványra vonatkozó információkban áll be változás. (...) Csak akkor készül S tétel, ha teljes újdonság kerül elő, vagy a régi tételek esetében változnak a besorolási adatok. Gyakorlati okból történt ez a szűkítés, és mint minden „önkéntes” döntésnek, ennek is megvan a hátránya. Néha valóban fontos újdonságok maradnak – látszólag – reflektálatlanul. A be-tanított kötetbe, példány nyilvántartásba persze bekerül minden, amit megtudunk, a tétel bármelyik részét érintő szakirodalom figyelése is folyamatos egy majdani esetleges „javított” kiadás számára, de jelenleg ezek folyamatos beiktatása a szövegbe (pl. minden új tanulmány adatainak bedolgozása, értékelése stb.), gyakorlatilag nem megoldható.” (Perger Péter e-mailje, 2024. 09. 18).

¹⁶ HAIN 1825–1838; COPINGER 1895–1902; REICHLING 1905–1911.

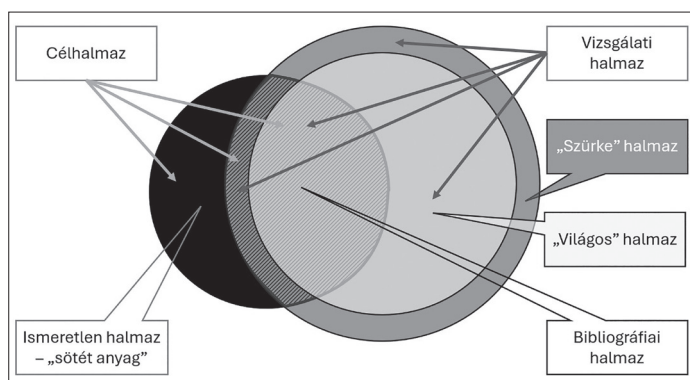
potait, valamint néha az adatok pontatlanságát, tévedéseket és a feltáró munka szabályozásából adódó ellentmondásokat.

A probléma szemléltetése után próbáljuk meghatározni a retrospektív bibliográfia-készítés halmazszemléletű modelljét. Egy retrospektív bibliográfiával való munka a célok meghatározásával kezdődik, amely egy adott időszakban, területen, nyelven, tematikával megjelent kiadványok feltételezett teljes halmazát tekinti elérendőnek. A célokban megfogalmazott feltételeknek megfelelő elemek halmazát „célhalmaz”-nak nevezzük (C). A célhalmaz véges számú elemet tartalmaz, de az elemek számát nem ismerjük. Vagyis az ősnymtatványok célhalmaza véges számú kiadványból áll, de nem tudjuk, hogy mennyi valójában a kiadványok száma. Ugyanígy, az RMNY által leírandó, 1473–1700 között a megjelent kiadványok feltételezett teljes célhalmaza ismeretlen számú, de véges számú elemet tartalmaz. A retrospektív bibliográfia készítés során kiadványok példányait vagy a róluk szóló adatokat vizsgáljuk s ezt „vizsgálati halmaz”-nak nevezzük (V). A vizsgálati halmaz elemeinek száma egyre növekvő, szintén meghatározhatatlan szám. A bibliográfus értékeli a vizsgálati halmaz elemeit, hogy megfelelnek-e a célokban meghatározott feltételeknek. Ez az értékelő munka rendkívül sokrétű szaktudást igénylő feladat.

2. ábra. A retrospektív bibliográfiák általános modellje

Az értékelési folyamat eredményeként adatok, leírások, értelmezések és értékelések készülnek, amelyek alapján a kiadványok besorolhatók különböző szempontú halmazokba, mint az „ősnymtatványok”; „16. századi német nyelvű nyomtatványok”; „rég magyarországi nyomtatványok” stb. Ezeket pedig röviden „bibliográfiai halmazok”-nak nevezzük, amelyek bibliográfiai szabályok által meghatározott módon adatokkal képezik le a vizsgált célhalmazt. A „vizsgálati halmaz” és „célhalmaz” metszete a „bibliográfiai halmaz” ($B = C \cap V$). A célhalmaz és a bibliográfiai halmaz különbsége az ismeretlen halmaz ($I = C \setminus B$), vagy – igazodva az előbbieken bemutatott metafora-modellhez – a „sötét anyag”. Az általános modell ábráját tovább finomíthatjuk a korábbiakban bevezetett „világos

3. ábra. A retrospektív bibliográfiák részletesebb modellje

halmazok” és „szürke halmazok” jelölésével. A teljességre törekvő bibliográfiák célja, hogy a „célhalmaz” és a „bibliográfiai halmaz” elemei kölcsönösen leképezhetők legyenek egymásba, vagyis a két halmaz ekvivalens legyen. Ennek megvalósulása esetén az „ismeretlen halmaz”, vagyis a „sötét anyag” szintén eltűnik. Ez azonban csak kisebb, jól behatárolható „célhalmazok” esetében valósítható meg. Nagyobb, összetettebb retrospektív bibliográfiáknál – mint az ősnymtatványok vagy a 15–17. századi Kárpát-medencében nyomtatott kiadványok – a „sötét anyag” létezésével mindig számolnunk kell.

Az Eisermann-modell

A következőkben összehasonlítjuk Eisermann „sötét anyag”-ról alkotott elképzelését az 1473–1700 között, a történelmi Magyarország területén készült kiadványok leírását tartalmazó bibliográfiai összefoglalás (RMNY) szemléletével.

Eisermann tanulmánya 2016-ben jelent meg az „elveszett könyvekről” rendezett konferencia¹⁷ tanulmányaiból kiadott kötetben. A kiadvány célját Andrew Pettegree úgy fogalmazta meg, hogy „ha fel akarjuk mérni a könyvnyomtatásnak Európa kultúrájára és gazdaságára gyakorolt hatását, akkor (...) a következtetéseket a nyomtatványok holisztikusabb értelmezésére kell alapoznunk, nem pedig pusztán arra, amit a könyvtárak megőriztek.”¹⁸ Tanulmányában Eisermann a Gutenberg-galaxis sötét anyagaként írja le az elveszett könyvek sokaságát, termékenyen tovább építve a Marshall McLuhan metaforáját. A bibliográfusok nézőpontjából egyrészt a „Gutenberg-galaxis”-t viszonylag kis méretűnek határozza meg,¹⁹ másrészt olyan összetett jelenségként írja le, amely látható és láthatatlan összetevőkből áll. A csillagok, a „látható összetevők”, azok a kiadványok, ame-

¹⁷ A konferencia anyaga elérhető <https://brill.com/display/title/32814> (letöltve: 2025. 03. 03).

¹⁸ PETTEGREE 2016, 3.

¹⁹ EISERMANN 2016, 31.

lyeket fizikai valójában, egészben vagy töredékben tud vizsgálni a kutató bibliográfus. A láthatatlan részt, a „sötét anyagot” (*dark-matter*) pedig így határozza meg: „teljes kiadások, amelyekről ismert, hogy léteztek, de teljesen eltűntek.”²⁰ A töredékesen fennmaradt ősnymtatványokat a sötét anyag másik típusának tartja, és – nyilván területi okokból – kizárja a tanulmány köréből.²¹ Tehát „sötét anyagnak” nevezi az adatok alapján ismert, de példányban már nem létező teljes kiadványokat. Hogyan ismerhető meg a Gutenberg-galaxis „sötét anyaga”? „A csillagászokhoz hasonlóan mi is folyamatosan visszatekintünk az időben, és azt tapasztaljuk, hogy a nagyszámú érdeklődésre számot tartó tárgy nyomokkövethetetlen. A csillagászokhoz hasonlóan mi is ismerjük a sötét anyagot, de nem látjuk. Ezért olyan közelítési módokat és módszereket kell találnunk, amelyek segítenek bezárni a történelmi közvetítés megbízhatatlansága által okozott ismerethiány egy részét.”²² A metaforát továbbfűzve, a galaxis legkisebb része az ősnymtatványok vizsgálatával mutatja be a „sötét anyag” természetét, problémáit és a sötét anyag feltérképezésének lehetséges módszerét.

A GW és az ISTC összevetése alapján Eisermann fontos felismerése, hogy az ősnymtatványokra vonatkozó „bibliográfiai halmazok” nem ellentmondásmentesek, változóak és sok tévedést, átfedést, hibát tartalmaznak. A bibliográfiai halmazok módosulását Eisermann néhány példával szemlélteti. A kölni levéltár 2009. március 3-án történt összedőlésekor 50 ősnymtatvány veszett oda. A Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz ősnymtatvány és ritka könyv gyűjteményének pusztulása 1945 februárja és márciusa között történt. A szilésiai Grodziecban tárolták a gyűjteményt, ahol több mint 3900 ősnymtatvány lett a lángok martaléka. Szerencsére ezekről a példányokról már készült kéziratos leírás. Ezek a tételek tehát a történelmi közelmúltban semmisültek meg és váltak elveszett könyvekké.²³

Eisermann példái a sötét anyag mintázatait, a kutatási és nyilvántartási tévedéseket, bizonytalanságokat, értelmezési hibákat („szellem kiadványok”, „szellem nyomdászok”, „szellem város”, „álhírek”, „tévedések”, „ismétlések”, rossz datálás) idézik fel. A bibliográfiai hagyományból (Panzer, Hain, Copinger, Reichling) a modern bibliográfiákba bekerült téves tételeket, az ún. „szellemeket” a „sötét anyag” egy különleges típusának tartja,²⁴ sőt megemlíti olyan „árnyék kiadványokat” (*shadow edition*), amelyek kiadási előkészületei elkezdődtek, de soha nem fejeződtek be. Ezek között van olyan, ami még a „sötét anyagnál is sötétebb” és

²⁰ EISERMANN 2016, 32.

²¹ EISERMANN 2016, 38.

²² EISERMANN 2016, 33.

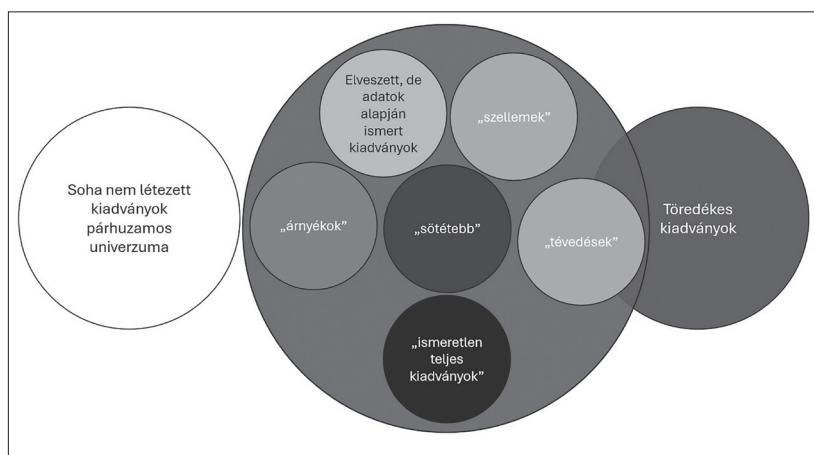
²³ Ismert példa a magyar könyv- és intézménytörténetben a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtára (1849) vagy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum (1945) nagy részének pusztulása. A gyűjteményeket különböző időkben feltáró katalógusok, összeírások ugyanakkor lehetővé teszik, hogy a már eltűnt könyvekről származó információkat is felhasználhassuk az elemzésekben.

²⁴ EISERMANN 2016, 39. „Minden bibliográfus ismeri a szellemeket, ami szerintem a sötét anyag egy különleges típusa.”

„egy hipotetikus párhuzamos – a soha nem létezett nyomtatott könyvek – univerzumában helyezkedik el”²⁵

Három megállapítással zárja tanulmányát Eisermann. Először leszögezi, hogy a könyvek túlélésének nincsen irányadó modellje. A „nagyobb könyvek hosszabb ideig megmaradnak” szabálya nem elégséges a „sötét anyag” magyarázatára és teljes feltárására. A véletlennek nagy a szerepe, de az új felfedezések mennyiségileg nem változtatják meg a korábbi átfogó becslést. A második, hogy az adatok feltárásához a források szélesebb körét kell figyelembe venni és komplex módon elemezni. A harmadik megállapítása pedig, hogy „a kirakós új darabjai szinte mindig olyan elemek, amelyekről az ember nem is sejti, hogy hiányoznak.”²⁶

Eisermann tanulmányában használt csillagászati metaforarendszer – nyilván nem szabatos terminológiai céllal – segít szemléletessé és befogadhatóbbá tenni a nyomtatott dokumentumok végtelennek és áttekinthetetlenül bonyolultnak tűnő világát, még akkor is, ha a „sötét anyag” különböző árnyalatait különbözteti meg (*dark, shadow, darker*) és feltételez egy párhuzamos, hipotetikus univerzumot is.

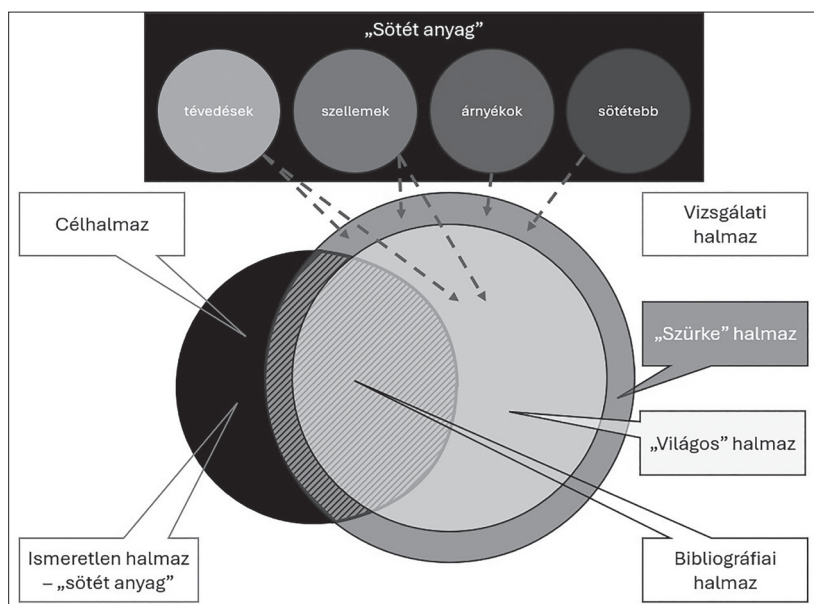
4. ábra. Eisermann „sötét anyag” fogalmának részhalmazai

Ha az Eisermann-tanulmányban elemzett „sötét anyag”-halmazt összevetjük az előzőekben vázolt retrospektív bibliográfiai modellel, akkor egy elég sok elem-ből álló és a „szürke sok árnyalatát” tartalmazó ábrát kapunk, amelyben a sötét anyag nyomasztó mintázatai (*distressing patterns of dark matter*)²⁷ a vizsgálati halmaz részeként, de a bibliográfiai halmazon kívülre kerülnek.

²⁵ EISERMANN 2016, 45.

²⁶ EISERMANN 2016, 54.

²⁷ EISERMANN 2016, 43.

5. ábra. Eisermann-modell

Az RMNY adathalmaz

Kutatásunk számára a „jó adatokat” a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNY) című bibliográfia²⁸ biztosítja. A több mint fél évszázada zajló retrospektív nemzeti bibliográfia különleges – de nem minden előzmény nélküli – sorozata az eddig megjelent, a nyelvi és területi hungarikumokat bemutató öt kötete, melyek minden részletre kiterjedő bepillantást nyújtanak a magyar nyomdatermelés bő első kétszáz évébe (1473–1685). A fenti unikális vállalkozás abban is különleges, hogy nemcsak a világos halmaz elemeire vonatkozó adatokat összegezi jól felépített, letisztult formában, hanem kitér az egykori, ma már csak forrásokból számontartott példányokra, beilleszt továbbá olyan könyvészeti adatokat és feltételezett kiadásokat is, amelyekről szintűgy csak történeti szövegekből (például levelezés, napló, előszó, régi katalógus) van ismeretünk. Tanulmányunk szóhasználatával elmondhatjuk, hogy e bibliográfiában nyilvántartott kiadványok világos halmaza kiegészül a szürkével.

Az RMNY-modell

Ha válaszolni szeretnénk a vizsgálatunk fő kérdésére, vagyis, hogy mennyi olyan kiadvány lehetett az 1473 és 1685 között a Kárpát-medencében nyomtatott kiad-

²⁸ RMNy I.; RMNy II.; RMNy III.; RMNy IV.; RMNy V.

ványok közül, amelyről semmit sem tudunk, meg kell vizsgálnunk az RMNY-kötetek módszertanát, hogy milyen szempontok alapján kerülnek be a tételek a kötetekbe. Három fő halmazt határozhatunk meg. Az egyik a területi hungarikum elv alapján kialakított halmazt, amelyben helyet kap „valamennyi magyarországi nyomtatvány nyelvre való tekintet nélkül”, valamint a nyelvi hungarikum elv alapján „a külföldön megjelent magyar nyelvű művek” halmaza.²⁹ A harmadik, a korábban tévesen a célhalmazhoz tartozónak vélt kiadványok halmazát a kötetek végén található *Appendix*-ben található tételek alkotják.

A célhalmaznak – amint korábban írtuk – meghatározott elemszámúnak kell lennie, hiszen a múltban megjelent és a definiált feltételeknek megfelelő kiadványokat vizsgáljuk, ami nem lehet végtelen, vagyis véges halmaznak tekintjük. A nagyságát azonban nem ismerjük, tehát n elemű véges halmazt tételezünk fel. Ezt „RMNY-célhalmaz”-nak nevezzük, amelynek bibliográfiai leképezése az „RMNY-bibliográfiai halmaz”. Az RMNY bibliográfiai-halmazba tartozó kiadványoknak az alábbi kritériumoknak kell megfelelniük:³⁰ az 1473–1685 közötti időszakban készült a történelmi Magyarország határain belül (területi hungarikum), vagy külföldön, részben vagy egészében magyar nyelven nyomtatták (nyelvi hungarikum). Jelen tanulmányban adatszinten csak a területi hungarikumokat vizsgáljuk. A „nyelvi hungarikum” fogalma bár egyértelműnek tűnik, de tulajdonképpen az időhatáron kívül két ismertetőjegyet tartalmaz: 1. külföldön jelent meg, 2. magyar nyelvű szöveg is olvasható benne. Így egy halmazba kerülnek a Bécsben vagy Krakkóban, a „magyarországi piacra” szánt kiadványok azokkal, az esetenként népszerű, sok példányban fennmaradt nyomtatványokkal, amelyekben a magyar nyelv csak érdekességként került be.³¹

Ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, hogy milyen kiadványok tartoznak az RMNY-halmazba, meg kell vizsgálnunk és értelmeznünk kell az egy vizsgálati halmazba tartozó kiadványokat és adatokat, amelyekről feltételezzük, hogy az RMNY-célhalmaz részei. Az RMNY-vizsgálati halmaz nagyobb, mint az RMNY-célhalmaz, és nem határozható meg az elemeinek száma. Az RMNY-halmaz részhalmaza az RMNY-vizsgálati halmaznak. Ha az RMNY-vizsgálati halmaz egy eleméről (egy kiadványról vagy egy kiadványra vonatkozó adatról) megállapítható, hogy megfelel a meghatározott feltételrendszer összességének, akkor besorolható az RMNY-célhalmazba és leképezhető az RMNY-bibliográfiai halmazba, amelyen belül szabályok alapján rendezik az elemeket. Az

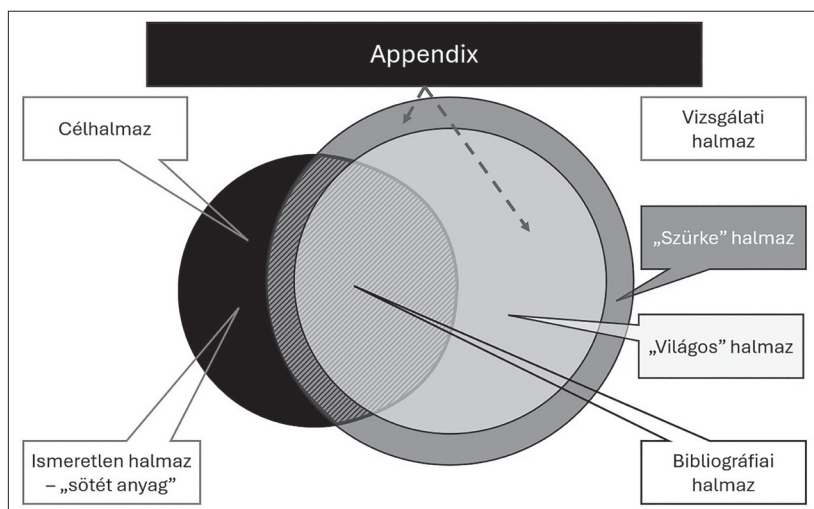
²⁹ RMNY I. 19.

³⁰ RMNY 1971, I, 27. „A Régi Magyarországi Nyomtatványok első kötete azokkal az 1601 előtt megjelent nyomtatványokkal foglalkozik, amelyek a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, vagy külföldön egészben vagy részben magyar nyelven jelentek meg. A török megszállás következtében szétszakadt ország valamennyi része szerepel a kötetben, a drávantúli, azaz szlavón- és horvátországi kiadványok azonban nem lettek figyelembe véve. – Minden önállóan kiadott nyomtatvány e műben egy-egy sorszámmal ellátott szakaszban (a továbbiakban „tétel”) található.”

³¹ Ilyen például az RMNY 128. tétele: Conrad Gesner munkája, amely a különböző nyelveket mutatja be. Magyarországon egy példány van összesen, miközben a CERL 72 példányról tud.

RMNY-célhalmaz és az RMNY-bibliográfiai halmaz elemei megfeleltethetők egymásnak.

Az RMNY-kötetek szerkesztői nagyon világosan határolják el az RMNY-bibliográfiai halmazba besorolt és abból kimaradó kiadványokat. Az RMNY-vizsgálati halmaz magában foglalja az RMNY-bibliográfiai halmaz elemeit is. Így két fő műveletet végeznek el az elemzések következményeként. Az adott elemet (kiadványt) vagy besorolják az RMNY-bibliográfiai halmazba, vagy nem. Ha az adott kiadvány része volt az RMNY-bibliográfiai halmaznak, de a vizsgálatok alapján úgy látják a szerkesztők, hogy mégsem felel meg a kritériumoknak, akkor eltávolítják. Ebből a szempontból tulajdonképpen két műveletre szűkül a szerkesztők munkája: „besorolás” vagy „eltávolítás.” A folyamatos kutatás, felülvizsgálat, értékelés miatt az RMNY-bibliográfiai halmaz állandóan változik, ezért csak a különböző állapotait vizsgálhatjuk. A már nyomtatásban megjelent kötetekben található adatok alkotják az egyik állapotot. Mivel 2024 nyarán az RMNY-munkacsoport átadta nekünk az 1473–1600 között megjelent kiadványok nyilvántartásában történt módosulásokat, majd hozzáférést kaptunk a naprakész nyilvántartáshoz is, így az adatok újabb állapotát is elemezhetjük.

6. ábra. Az RMNY-modell

Az RMNYStat-adatbázis

Mivel a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiai sorozatáról még nem készült nyilvános, online elérhető adatbázis,³² ezért szükséges volt egy – a kutatásaink céljára jól használható – adatbázis létrehozása. Ezt az adatbázist *RMNYStat*-nak neveztük el, hogy világosan elkülönítsük az RMNY-köteteitől, és jelezzük azt, hogy az adatbázis célja nem a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia feladatainak átvállalása, hanem csak az adatok statisztikai célú felhasználása.³³ Az *RMNYStat* nem tartalmazza az RMNY-kötetek minden adatát, ugyanakkor önálló adatstruktúrával rendelkezik. A kötetekben található adatok egy része a céloknak megfelelően normalizált formában jelenik meg. Nem tartalmazza külön a kötetekben található részletes leírásokat, mutatókat és címlapképeket sem. Némileg egyszerűsödött és átalakult a „tárgy” szerint történő besorolás rendszere is.³⁴ Több származtatott és számított adatmező szintén segíti a statisztikai elemzéseket. Az *RMNYStat*-adatbázist másfél év alatt fejlesztettük ki, és a kutatási igényeknek megfelelően szinte folyamatosan változott az adatszerkezete, valamint az adattartalma is.³⁵ Az *RMNYStat*-adatbázist fejleszthetőnek és fejlesztendőnek véljük. Pesti Brigitta kutatásai alapján világosan látszik a mecenatúrával kapcsolatos adatok rögzítésének haszna.³⁶ Markó Anita kutatásai³⁷ pedig megmutatják, hogy új szemléletű (pl. hálózatelemzés) vizsgálatokra is felhasználhatók ezek az adatok. A feltételezhető kiadási példányszámok módszertanának kidolgozása nagymértékben segítené a nyomdák teljesítményére irányuló kutatásokat is. A könyvtörténeti kutatások adatainak beépítése az adatbázisba pedig további lehetőséget teremtene a magyar könyvkultúra jobb megismerésében. Ennek első eredményeiről

³² Az RMNY-nyilvántartás esetében is több állapotát figyelhetjük meg az adatoknak. A nyomtatott köteteken kívül létezik kéziratos nyilvántartás is az OSZK RMNY-csoportjának kezelésében, illetve volt egy elektromos és egy online változata is. Az OSZK és az Arcanum Adatbázis Kft. 2001-ben kiadott egy *Elektronikus Régi Magyar Könyvtár* CD-t, amely az RMNY addig megjelent I–III. kötetét és annak bibliográfiai előzményeit tartalmazta egy speciális adatbázis formájában (FolioViews). <https://www.arcanum.com/hu/product/ERMK/> (letöltve: 2025. 02. 26). Az Arcanum hosszú ideig online is elérhetővé tette ezt, sőt adatai bekerültek a MOKKA-R adatbázisba is. <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r> (letöltve: 2025. 02. 26). Sajnos az elmúlt években mindkét adatbázis elérhetlenné vált, de az OSZK tervezi, hogy megújult formában hozzáférhetővé válnak majd ezek az adatok.

³³ Előadásainkban részletesen bemutattuk az *RMNYStat*-adatbázis lehetőségeit különböző statisztikák és vizualizációk formájában. Ezek a prezentációk, statisztikák és vizualizációk megtalálhatók a kutatási adatok között: FARKAS, KÁLDOS, KIRÁLY 2025.

³⁴ A tárgyi besorolás rendszerének kialakításához felhasználtuk az RMNY tárgymutatóját és a Heltai János által kialakított rendszert. HELTAI 2008.

³⁵ A fejlesztés egyes állapotai és az aktuális verzió, valamint az adatbázishoz kapcsolódó használati utasítás, illetve egyéb kutatási dokumentumok (statisztikák, vizualizációk) elérhetők a kutatási adatok között.

³⁶ PESTI 2013.

³⁷ MARKÓ 2020.

számolunk be *A példányok „szürke anyaga”* című részben. Éppen ezért az Országos Széchényi Könyvtár engedélyével szabad kutatási adatként publikáljuk, és biztatjuk a kutatókat az adatbázis használatára és fejlesztésére. Az alábbiakban összefoglaljuk, hogy a régi magyarországi nyomtatványokról való tudásunknak milyen állapotait vettük figyelembe és ezekre hogyan hivatkozunk, illetve, hogy az adatbázis jelenlegi változatában milyen állapotról tartalmaz adatokat.

Tanulmányunkban három állapotát (státusz [Sx]) vettük figyelembe a régi magyarországi nyomtatványokról való tudásunknak:

S0 - Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár* című bibliográfiájának I. és II. kötete (RMK I–II). Jelenleg külön adatbázisban található a kutatásunkhoz szükséges adatok (tétel azonosítók, példány adatok, területi és nyelvi adatok).

S1 – RMNY I–V. nyomtatott köteteiben található adatok.

S2 – Az RMNY I. kötetének adataiban történt változások a kiegészítő tételek listája alapján, valamint az ugyanehhez az évkörhöz tartozó aktualizált példány-nyilvántartás adatai, az ún. sárga cédu-lák alapján alakult ki az S2 állapot. Az S2 állapot adatai megtalálhatók az RMNYStat-adatbázisban. Emellett elvégeztük a teljességre vonatkozó indikátorok feldolgozását is, így lehetővé válik a kiadványok fennmaradásának kifinomultabb, példány- és állapot-szintű követése is.

A felsoroltakból jól látható, hogy a becslések két állapotra vonatkozhatnak. Az RMNY I–V. kötetében található adatok alapján megbecsülhető az 1473–1685 közötti kiadványok „sötét anyaga”. Azonban az 1473–1600 között nyomtatott idősakra vonatkozóan több állapot figyelembevételével rajzolhatók meg a becslések trendjei.

Sejtések és becslések a „sötét anyagról”

A magyarországi könyvtörténet kutatói korábban is megfogalmazták már sejtéseiket egy-egy általuk vizsgált terület „sötét anyagának” becslésére. Mezey László 1978-ban kísérletet tett arra, hogy a középkori intézmények számbavételével megbecsülje a Mohács előtti Magyarországon használt kódexek számát. A hozzávetőleges, de a nagyságrendet mégis jól érzékeltető eredmény 45 000 kódex lett.³⁸

³⁸ MEZEY 1978, 72. „A most felvázolni megkísérelt könyvtári állománybecslés 45 000-et kitevő végösszegét tehát inkább alsó, semmint közép-, vagy éppen felső értéknek szabad felfogni.”

Bartók Zsófia újabb kutatása korrigálta Mezey számítási hibáját.³⁹ Hasonló becslést tett Madas Edit is a fennmaradt forrásokra alapozva.⁴⁰

Az RMNY-tételek „sötét anyagáról” érdemes felidézni Hervay Ferenc, Heltai János és Bánfi Szilvia gondolatait. Hervay Ferenc 1966-ban még így fogalmazott: „Hogy milyen veszteséget jelentenek művelődéstörténetünk számára a nyom nélkül eltűnt művek, azt hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani.”⁴¹ A „sötét anyag” Hervay Ferenc sejtésében nyitott halmazként jelenik meg. Az RMNY korábban megjelent négy kötete alapján adott részletes elemzést az elveszett anyagról Heltai János: „A magyarországi nyomdatermelésnek tehát mintegy ötödéről részben a bibliográfiai hagyomány, részben következtetések alapján van tudomásunk.”⁴² Heltai János kijelentése a mi értelmezésünkben a „szürke anyag”-ra vonatkozik.

Bánfi Szilvia hivatkozik egy becslésre, miközben összegzi az RMNY-csoport eredményeit: „Szabó Károly annak idején az RMK I és II köteteiben még csak 618 16. századi régi magyar könyvet írt le. Jelen pillanatban mi már 952-öt, amely 54%-os gyarapodást jelent. Az RMNY első kötete alapján szakértői vélemények az akkor ismert művek kétszeresére becsülték a megadott időkorben megjelent nyomtatványok számát.”⁴³ Ez a becslés a „sötét anyag” valószínű, számszerűsített nagyságát határozza meg.

A „sötét anyag” létezésének feltételezése folyamatosan kimutatható a kutatók munkájában. A sejtést a feldolgozatlan könyvtári gyűjtemények („fekete lyuk”), az időnként szenzációt jelentő véletlenszerű találatok erősítik. Az irodalom történetének kutatói a szövegtörténeti vizsgálatok során jutnak olyan következtetésekre, hogy egy-egy szövegváltozat vagy szövegvariáns csak úgy jöhetett létre, ha létezett valamilyen nem regisztrált kiadvány. Ez képezi a filológia és bibliográfia határterületét. A szövegtörténeti sztemmákban találkozunk olyan ismeretlen szövegekre visszavezethető variánsokkal, változatokkal, amelyek között akár nyomtatott kiadások is lehettek. Az RMNY-ben azonban ritkán láthatunk olyan tétellel, amit szövegtörténeti érvek alapján vettek volna föl, mivel a szövegtörténeti következtetések nem, vagy csak nagyon ritkán mutatnak elégséges logikai bizonyítékot annak eldöntésére, hogy valóban létezett-e a szövegtörténeti vizsgálattal igazolt szöveg, és ha igen, akkor sem igazolható egyértelműen, hogy kinyomtatták. Az egyik ritka példa Klaniczay Tibor Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* szövegvizsgálata alapján megrajzolt sztemmája. A sztemma és Klaniczay érvei alapján felvették az RMNY 1519. tételt. A filológus számára újra és újra visszatérő probléma a szövegek kéziratos vagy nyomtatvány formájában történő

³⁹ BARTÓK 2018, 255. javítja 55 000 kódexre.

⁴⁰ MADAS, MONOK 2003, 15. „Amikor középkori könyvkultúránkról beszélünk, tudnunk kell, hogy egy-egy létező dokumentum mellől több tucat, esetleg több száz másik hiányzik.”

⁴¹ HERVAY 1966, 64.

⁴² HELTAI 2012, 59.

⁴³ BÁNFI 2012, 125, 130. – Ezt a becslést felhasználtuk az RMNY bibliográfiai halmaz változását, növekedését bemutató ábrán.

lehetséges manifesztációinak vizsgálata: „Egyfelől azért, hogy meghatározza, milyen viszonyok lehetnek szövegvariánsok és azok hordozói között, másfelől azért, hogy a kéziratosság és a nyomtatványok közötti átjárhatóságot megsejtse. És talán nem utolsósorban azért is, hogy a szöveghordozók és szövegtípusok kapcsolatai alapján a ma is látható anyag valamikori arányait pontosabban megsejtse.”⁴⁴

A „sötét anyagról” szóló sejtések megfogalmazói azonban ritkán vállalkoznak arra, hogy nagyságáról becslést fogalmazzanak meg. Az egyetlen általunk ismert példa a korábban említett becslés, amely a Szabó Károly által ismert kiadványok számának körülbelül kétszeresét tekinti a teljes magyarországi nyomdatermelésnek.

A kiadványok életciklusa

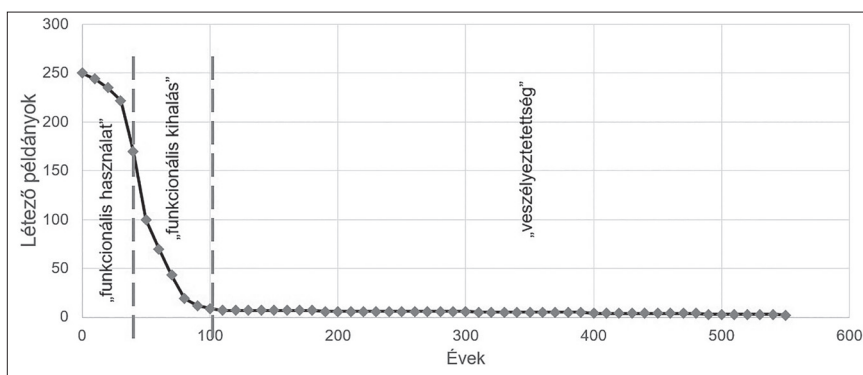
A könyvtörténészek számára ismert tény, hogy a 15–17. századi kiadások példányaiból igen csekély maradt fenn korunkra. Biztosak lehetünk benne, hogy nagyon kevés példány alapján tudjuk összeállítani a történeti bibliográfiákat. William Blade a 19. század vége felé már megnevezte a „könyvek ellenségeit”.⁴⁵ A tűz, a víz, a por, a természeti vagy emberi pusztítás és hanyagság súlyos károkat okoznak a könyvgyűjteményekben. Ezek azonban csak véletlenszerű eseményei egy kiadvány életciklusának. Nagyon ritka jelenség, amikor egy kiadvány összes példánya egy pusztító eseményben teljesen elpusztul. Ilyenek lehetnek a nyomdát, kiadványok raktárát sújtó tüzek, árvizek vagy egyéb események. Néhány esetben a tudatos könyvpusztítás is okozhatja egy-egy kiadvány kihalását.⁴⁶

Az alábbi ábrán bemutatjuk, hogy egy kiadvány élete milyen szakaszokra bontható.

⁴⁴ PAP 2023, 10.

⁴⁵ BLADES 1888, 1–44.

⁴⁶ Jó példa egy kiadvány rendkívül gyors pusztulására Miguel Serveto *Christianismi restitutio* című munkája, amelyet a franciaországi Vienne közelében nyomtattak 1552 őszétől 1553 januárjáig 800 példányban. A Frankfurtba, Lyonba és Genfbe érkező kötetlen könyveket a forgalomba kerülésük előtt elkobozták és megsemmisítették még 1553-ban. Mindössze három példány maradt fenn Bécsben, Párizsban és Edinburgh-ban. <https://www.miguelservet.org/servetus/works.htm#christianismi> (letöltés 2025. 03. 07).

7. ábra. Egy (fiktív) kiadvány életciklusa

A kiadvány nyomtatását és forgalomba kerülését (t_0) sokféle szándék határozza meg (piaci érdekek, kiadói szándékok, a célközönség/használó közösség nagysága és igénye, műveltsége, mecénás stb.). Az ábrán azt látjuk, hogy t_0 időpontban 250 példányban megjelent egy kiadvány. A nyomtatás és kiadás után kezdődik a kiadvány „funkcionális használatának” időszaka.⁴⁷ Ebben az periódusban az olvasók a funkciójának megfelelően használják a kiadványt. Ennek a ciklusnak a hossza a kiadvány jellegétől függően változik. Egy esküvői meghívó „funkcionális használatának” időszaka rendkívül rövid, legfeljebb néhány hét. Egy énekeskönyv, Biblia, tudományos kiadvány, törvénykönyv funkcionális használata évtizedekig vagy évszázadokig tarthat (pl. a *Thuróczy-krónika* és Werbőczy *Tripartituma*). Ebben az időszakban relatíve csekély mértékű a példányok pusztulása. Az ábrán kb. 35 éves funkcionális használati időszakot látunk, amely időszakban kb. 80 példány pusztult el. A következő szakaszban – a „funkcionális kihalás” szakaszában – a példány tulajdonosa már nem használja funkcionálisan, a szöveg (vagy kép) tartalma elévül, a kötet pedig kacattá válik. Jól mutatja hogyan változik a halotti inventáriumokban felbukkanó könyv sorsa: a 18. századra elveszti vagyontárgy jellegét, és vagy csak darabszámot jelölnek az összeírók vagy még azt sem.⁴⁸ Ebben az időszakban viszonylag rövid idő alatt nagy számban pusztulnak el a kiadványok.⁴⁹ A következőben a kulturális emlékezet funkció

⁴⁷ Az átnézett könyvtörténeti forrásokból jól kivehető mintázat, hogy egy helyi közösségben lezajlott hitvita irodalma feltűnik a kora újkori jegyzékekben, ám maguk a példányok sok esetben elvesznek. 1991, 18. például RMNY 1091, 1425, 1560.

⁴⁸ Természetesen van erre példa korábbiakról is. *Adattár* 15. 3. 1595: „1 regi Biblia (...) 1 kys koni”; 11. 1615: „Egy ladaban 16 köniw mind aprostol”; 29. 1642: „Item Ezen Kivül uagyon egij Almariumban holmi könijvej”; 30. 1644: „külömb külömb Authorokbol álló ket Lada könyvek”. – MONOK 2017, 27.

⁴⁹ Fontos olvasmánycsoportra hívja fel a figyelmet MONOK 2013, 448–455. tanulmánya. Különösen 449–450. „a példányok fennmaradási esélyeire jellemző, hogy több 17. századi kalendárium kiadás csak e [az Esterházy-család kismartoni könyvtárának] jegyzékről ismert, sajnos maguk a példányok elvesztek azóta”. Természetesen ide tartoznak a széphistóriák vagy históriás énekek is.

nélküli, „veszélyeztetett objektumként” kezeli a kiadvány megmaradt viszonylag kevés példányát. Múzeumok és könyvtárak védett darabjaiként vagy aukciókon, illetve vagyontárgyként kapnak szerepet. Ebben a hosszú időszakban szinte minden példányt dokumentálnak, és csak elenyésző számban vesznek el örökre. A „kihalási pont” az életciklus végét jelzi, azt a momentumot, amikor a kiadvány összes példánya elpusztult.

Egy-egy konkrét kiadvány és példányai teljes életciklusa gyakorlatilag követhetetlen. Az ellenpéldák ritkák. Sok esetben egy-egy kötet annak köszönhetette túlélését, hogy idejekorán magángyűjteményből intézménybe (pl. ELTE Egyetemi Könyvtár) került és már a 19. század elejére muzeális dokumentumként tekintettek rá, így fokozottan védett helyen vészelte át a háborús pusztításokat.⁵⁰ A megjelenést követő funkcionális használati szakaszból még fennmaradnak néha adatok, de a funkcionális kihalás szakaszában már ritkán kapunk hírt az egyes példányokról vagy példányok csoportjairól. Ezért rendkívül hasznosnak tartanánk, ha a Monok István által vezetett kutatások különböző sorozatokban publikált eredményei és a magyar nemzeti bibliográfia adatai összekapcsolódnának, hiszen a könyvtörténeti adatok a kiadványok „életciklusának” első két szakaszába engednek bepillantást. Ez alapján kiegészítettük az RMNYStat-adatbázis példánynyilvántartását 1473–1685 között több mint ezer tétel esetében.⁵¹ Az utolsó szakasz (kulturális emlékezet objektum) már jól adatolt, hiszen a gyűjtemények és a gyűjtők is többé-kevésbé részletesen leírják ezeket a tárgyakat. Az egyes példányok *teljes története* azonban már korántsem követhető nyomon ilyen mélységben, ugyanis a legtöbb esetben komoly kutatást és szerencsét igényelne ennek rekonstrukciója. Ugyanakkor elvégeztük az 1473–1600 között kiadott régi magyarországi nyomtatványok fennmaradt példányainak állapotkódolását. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert így jól jellemezhetjük a példányok fennmaradásának idő- és térbeli, illetve nyelvi eloszlást, valamint milyen kiadvány- és mérettípusoknak volt nagyobb esélye a túlélésre a Kárpát-medencében vagy azon is túl.⁵²

A fentiekben leírtak hasonlítanak a „fajok pusztulásának” jelenségéhez, ami részben magyarázza, hogy miért használhatók a biológiai fajok becslésére használt matematikai–statisztikai módszerek a könyvtörténetben is.

⁵⁰ Gondolunk itt a jezsuita kollektciókra (Hevenesi-, Kaprinay- és Pray-gyűjtemények): TÓTH 1958, 42–50.

⁵¹ Itt csak röviden utalunk a három jól ismert sorozatra: *Könyvtártörténeti Füzetek* (I–XV.) a továbbiakban Ktf; *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (11–19) a továbbiakban *Adattár*; *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* (I–XII) a továbbiakban KKK.

⁵² RMNY I, 1971, 33–34. A következő indikátorokat vezettük be az RMNY alapján: 1, ha teljes példány; 2, ha legfeljebb 10%-a hiányzik; 3, ha 10–50%-a hiányzik; 4, ha több mint 50%-a hiányzik; 0, ha a teljességre vonatkozó adatok hiányoznak.

A példányok „szürke anyaga”

Ám maga ez a szürke halmaz is tovább bővíthető, mint már fent említettük; ugyanis egy négy évtizede – Monok István vezetésével – folyó 16–18. századi könyv- és olvasmánytörténeti kutatás számtalan olyan információt nyújt, amely nagyszerűen beilleszthető a nemzeti bibliográfia kikövetkeztetett, példányból nem ismert kiadásainak históriájába.

A kora újkori könyv- és olvasmánytörténeti források nyilvántartása (KtF), kiadása (Adattár) és legfőképpen interpretálása (KKK) – értve ezalatt a kiadott vagy kisebb részben kiadatlan forrásokban szereplő bibliográfiai tétel egyértelmű azonosítását – komoly segítséget nyújtott a szürke halmaz jobb megismerésében. Az RMNY köteteiben természetesen kiválóbbnál kiválóbb példákat találunk olvasmánytörténeti források (alapvetően régi könyvtári katalógusok) adatainak hasznosítására (a Zsámboky-, a Rákóczi- és a Bethlen-könyvtár).⁵³ Ám ezen túlmenően az elmúlt évtizedekben megjelent forráskiadások, majd a későbbi könyvtárrekonstrukciók újabb adalékokkal szolgálhatnak.⁵⁴ Ez utóbbiaknál vagyunk a legkönnyebb helyzetben, hiszen a könyvtörténészek az adott RMNY-kötet alapján azonosítanak nyelvi és területi hungarikumokat, így megfelelő hivatkozási szám lesz a *Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai* sorozatban az RMNY-tételből. Azonban van még egy – ezen is túlmutató – jelentősége e könyvtörténeti kutatásnak, ugyanis a kiadott források tételei között megbújhatnak kikövetkeztetett vagy eddig nem feltételezett kiadások történeti – eltűnt vagy lappangó – példányai, ezáltal újabb példányokkal gazdagodhatnak a nemzeti bibliográfia létező vagy kikövetkeztetett kiadásai. Ez a kutatás felhívja a figyelmet újabb, ma már példányból és addig más forrásból nem ismert kiadások eltűnt vagy lappangó példányaira. Nyilvánvaló, hogy egy történeti állapotot (például a 16–18. századi kassai polgárok könyvkultúráját) bemutató forrásgyűjteményből nem valószínű, hogy a világos halmaz gyarapodhat (bár extrém helyzetben, nagy szerencsével ezt sem lehet kizárni), de maga a szürke halmaz számos új adattal bővíthet.

Emellett természetesen kézenfekvő volt az RMNY és a friss könyvtörténeti kutatások adatainak összekapcsolása is az adatbázisban.⁵⁵ Itt három lehetőséget különböztetünk meg. Az első a ma is példánnyal rendelkező, az RMNY nyilvántartásában szereplő kiadás, amelynek egy (vagy több) példányát a szakma összekötötte kora újkori könyvtörténeti forrásokkal. Jó példa erre Nádasdy Ferenc országbírónak a Komjáti-féle Szent Pál-levelek példánya (Krakkó, 1533),⁵⁶ ami ma is megtalálható az ELTE Egyetemi Könyvtárában. Magát a példányt nyilvántartja az RMNY és

⁵³ Zsámbokyra I. RMNY 150; Rákóczira I. RMNY 15; Bethlenre I. RMNY 58.

⁵⁴ Közel három évtizeddel ezelőtt hívta fel a figyelmet erre MONOK 1996, 393–401. tanulmánya. Ld. még erre PÉTER 1984, 80–102.

⁵⁵ RMNY 2023, V, 14. így fogalmazott „Egykorú könyvtári katalógusok értékelésére – még ha azokat később nyomtatásban közreadták is – csak akkor került sor, ha a Szabó Károly utáni szakirodalom az így kikövetkeztethető munka egykori létezésével kapcsolatban állást foglalt.”

⁵⁶ RMNY 13.

Viskolcz Noémi monográfiájában⁵⁷ össze is kapcsolta a bibliográfiai leírást, ám nem a Nádasdy kivégzése után keletkezett valamelyik könyvjegyzékben szereplő tétellel, hanem autopszia segítségével az egyetemi könyvgyűjtemény átnézése után. Ugyanakkor az 1669-es pottendorfi várban felvett jegyzéken szereplő tételt⁵⁸ egyértelműen azonosította Szentgyörgyi Gergely Hieronymus Drexel fordításával (Pozsony, 1643).⁵⁹ Az még nyitott kérdés, hogy az RMNY példány-nyilvántartásában szereplő tizenhét kötet közül valamelyikben meglehető-e Nádasdy tulajdonosi bejegyzése? Ha igen, akkor melyikben, ha pedig nem, akkor egy „olim”, vagyis egykorvolt példánnyal szaporodott a nemzeti bibliográfia példánynyilvántartása.

A második a ma is példánnyal rendelkező, az RMNY nyilvántartásában szereplő kiadás, amelyet még nem tudott összekötni a szakma kora újkori forrásokkal. Telegdi Miklós Canisius-fordítása (Bécs, 1562)⁶⁰ unikum példány, ma a baseli egyetem könyvtárában őrzik. Ugyanakkor a kiadás leírása felbukkan Mossóczi Zakariás nyitrai püspök 1587-es könyvjegyzékén,⁶¹ s a jegyzék kiadója, Iványi Béla is felfigyelt erre az igen ritka baseli példányra. Hasznos lenne kideríteni, hogy vannak-e benne tulajdonosi bejegyzések, esetleg Mossóczié, akihez kerültek Telegdi könyvtárából példányok. Nyilvánvalóan sok esetben további kutatásokat igényelnek ezek az összevetések és sokszor nincs megoldásuk. Ilyen például az első magyar nyelvű számtankönyv (Debrecen, 1577),⁶² melyből mindössze egy példány ismert: a nemzeti könyvtaré. Ugyanakkor felbukkan egy huszonöt dénár-ra becsült magyar nyelvű aritmetica Békéssy János kassai kereskedő 1612-es inventáriumában.⁶³ Ám ezen kívül még két később megjelent számtankönyvről⁶⁴ tudunk, amelyek beleférnek ebbe az időhatárba, így lehetetlen azt megítélni, hogy az 1612 előtt kiadott művek közül melyik szerepelhetett a hagyatéki összeírásban.

A harmadik lehetőséget a ma már példánnyal nem rendelkező, az RMNY nyilvántartásában szereplő, kikövetkeztetett kiadások jelentik, amelyekre kora újkori forrásokban feltűnő példányról kaphatunk információt. Szintén izgalmas könyvtörténeti kutatásokat indíthat el egy olyan lappangó vagy elpusztult könyv története, amelynek nyoma talán több olvasmánytörténeti forrásban is felbukkan. Tinódi Sebestyén krónikás éneke Zsigmond királyról ma már példányból nem ismert kiadás⁶⁵ (melynek adatai: ki, mikor és hol nyomtatta, bizonytalanok). Ám egy példányáról tudósít Batthyány Ádám németújvári könyvtárának jegyzéke 1651-ből⁶⁶ és a rekonst-

⁵⁷ KKK VIII, 555.

⁵⁸ KKK VIII, 343. „Drexerius eőreőké valo Boldogságrul”.

⁵⁹ RMNY 2023.

⁶⁰ RMNY 173.

⁶¹ *Adattár* 11, 459.

⁶² RMNY 378.

⁶³ *Adattár* 15, 11. „Egij Magijar Aritmetica, fl. – d. 25”.

⁶⁴ RMNY 504; 665.

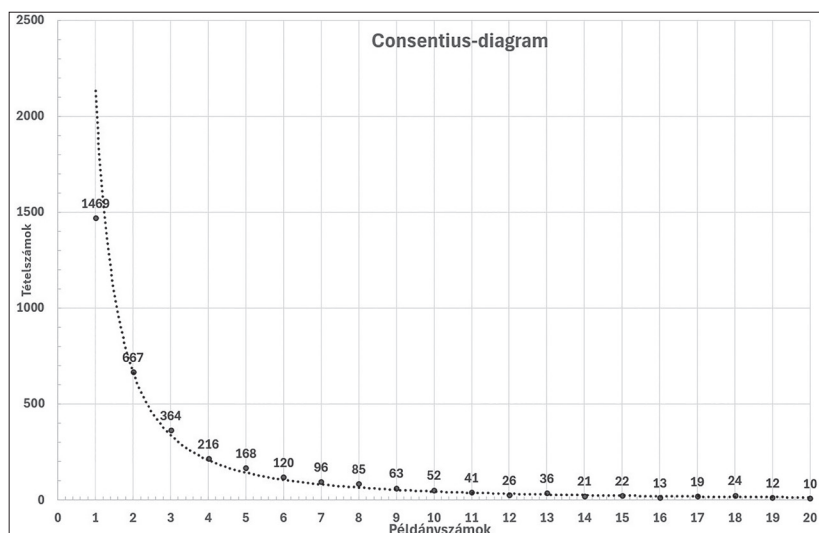
⁶⁵ RMNY 316.

⁶⁶ *Adattár* 11, 269.

rukciót végző Koltai András össze is kapcsolta az RMNY-tétellel.⁶⁷ Ez alapján elmondhatjuk, hogy a ma már lappangó Knauz-példány mellé oda tehetjük Batthyányét. Hasonlóan új adalék Ondrej Czemanka evangélikus lelkész⁶⁸ egykori példánya, amit Tarnón őrzött az 1730-as években.⁶⁹ Sajnos az illavai evangélikus tanulók által előadott iskoladráma programjából (Trencsén, 1654) nem ismerünk ma példányt.⁷⁰ Az Ostrosith Mátyás királyi kamarás esküvőjére készült vékony kötetecske⁷¹ Szabó Károly idején még megvolt a Nemzeti Múzeum könyvtárában,⁷² ám az RMNY-kötet összeállításakor (2000) sajnos már nyoma veszett.

A matematikai-statisztikai modellek alkalmazása a humán tudományokban

Ernst Consentius 1932-ben egy Gutenberg Jahrbuchban megjelent, a GW-ről írott kritikájában felvetette, ha egy koordináta rendszerben ábrázolnánk, hogy hány incunabulum van hét példányban, hat példányban stb., egészen az egy példányban ismertekig, akkor ezek a számok a grafikonon egy görbét alkotnak, amelynek

8. ábra. Consentius-diagram az S1 állapot alapján

⁶⁷ KKK IV, 192.

⁶⁸ SZABÓ 2020, 203–242.

⁶⁹ Adattár 13/7, 242. „Andreae Sartorii Rect[oris] Illavien[sis] Theodorus nupturiens, actus scenicus in nuptiis d[omi]ni Matthiae Ostrozith L[iberi] B[aronis] et d[omi]ni Catharinae Sydoniae Revay habitus.” Szerzője az iskola rektora volt.

⁷⁰ RMNY 2557.

⁷¹ VISKOLCZ 2018, 99.

⁷² RMK II. 816.

Y tengellyel történő metszéspontja megválaszolja a kérdést: Mit veszítettünk?⁷³ Ötletét a gyakorlatban sem ő, sem mások nem valósították meg addig, amíg az az egyetlen lehetőség a kivitelezésére, hogy a kutató manuálisan készít statisztikát az ösnyomtatvány-katalógusok alapján.

Viszont más területen, például a biodiverzitás becslésében Ronald Fisher hasonló következtetésre jutott; sőt, konkrét számítási módszert is javasolt, majd később a matematikai statisztika tudománya a biológia és egyéb természettudományi területen alkalmazott modelleket hozott létre.

Egy másik elgondolás a matematikai absztrakció felől közelít egy ismeretlen sokaság becsléséhez. Alan Turing az Enigma-kódrendszer megfejtése során kriptográfiai tanulmányaiban felismerte, hogy a minta mérete és a megfigyelt jellemzők száma adja a legtöbb információt az ismeretlen sokaságról.⁷⁴ (NB. az Enigma-kódot megfejtették.) Ez a magas szintű absztrakció lehetőséget teremt minden olyan „ismeretlen sokaság” valamilyen valószínűségű megismerésére, amikor feltételezzük, hogy egy véletlenszerű mintát veszünk egy ismeretlen osztályszámú és az osztályok egyenlőtlen valószínűségével rendelkező sokaságból.⁷⁵

Tanulmányunkban azt állítjuk, hogy ez az absztrakt matematikai modell alkalmazható a bibliográfia esetében is, mégpedig úgy, hogy a sokaság vagy populáció megfelel a célhalmaznak; a véletlenszerű minta maga a bibliográfiai-halmaz; az osztályok pedig a mintában megfigyelt elemek (kiadványok) tulajdonságai alapján kialakítható típusok.

A könyvek esetében a számítógépes adatbázisok teremtették meg a lehetőséget az ilyen kutatások elvégzésére. Egghe és Proot egy speciális dokumentumtípus, a flandriai jezsuita drámák túlélési arányait vizsgálták Fisher alapján,⁷⁶ Green, McIntyre és Needham 2010-ben a becslésre az úgynevezett negatív binomiális eloszlást javasolták.⁷⁷ Kestemont és Karsdorp 2020-as tanulmányában a közép-holland nyelvű lovagi epika kéziratok hagyományát vizsgálva több eljárást is összevetettek.⁷⁸ Legutóbb – 2024 nyarán – Koeser és LeBlanc a két világháború között működő párizsi Shakespeare and Company könyvesbolt, kiadó és kölcsönkönyv-

⁷³ CONSENTIUS 1932, 55–109.

⁷⁴ Az 1941–1942-ben keletkezett két tanulmányt 2012-ben tette hozzáférhetővé az Egyesült Királyság titkosszolgálat (GCHQ) *Paper on Statistics of Repetitions* (The National Archives HW 25/38); *The Applications of Probability to Cryptography* (The National Archives HW 25/37) <https://www.nationalarchives.gov.uk/> (letöltve: 2025. 03. 07).

⁷⁵ CHAO 1992, 210–217.

⁷⁶ EGGHE 2007, 257–268; kritikája: BURELL 2008, 101–105.

⁷⁷ GREEN, MCINTYRE, NEEDHAM 2011, 141–175. Ennek továbbgondolása és finomítása: GREEN, 2015, 35–47; valamint GREEN, MCINTYRE 2016, 55–72.

⁷⁸ KESTEMONT, KARSDORP, 2020, 44–55; ennek öt másik középkori irodalmi korpusssal bővített továbbgondolása: KESTEMONT, KARSDORP, BRUIJN, DRISCOLL, KAPITAN, MACHÁIN, SAWYER, SLEIDERINK, CHAO, 2022, 765–769. Ennek összefoglalása és további információk: <https://forgotten-books.netlify.app/>. A kifejlesztett módszer általános történeti alkalmazására: KARSDORP, KESTEMONT, KOSTER 2024, 265–281.

tár fennmaradt iratanyaga vizsgálatával adott kritikai értékelést a lehetséges becslési eljárásokról.⁷⁹

Becslések

A becslési eljárást egyszerű „matematikai gép” formájában érdemes elképzelni, amelyben a bemeneti adatok alapján különböző eredményeket adnak a gépben lévő algoritmusok. Bemeneti adatnak nevezzük az RMNYStat-adatbázisból származó, illetve a különböző szimulációk során létrejövő adatokat.

A „becslő gép” a kutatás jelen szakaszában öt becslési módszert alkalmaz az adatokra. Az algoritmusokat Mike Kestemont és Folgert Karsdorp *Copia* nevű Python könyvtára implementálta.⁸⁰ A modellek a kevés példányban fennmaradt kiadványok adatai alapján adnak becslést a példányból nem ismert kiadványok valószínűsíthető számáról. A biológia területén általában mintavételi eljárások során gyűjtött adatokra alkalmazzák őket, ennek megfelelően azon a megfigyelésen alapszanak, hogy a minta növekedésével egyre nagyobb annak a valószínűsége, hogy nem új fajokat, hanem a gyakori fajok újabb egyedeit találják meg. A modellek nagy része ennek megfelelően aszimptotikus, vagyis a minta növekedésével a becslés egy határérték felé közelít, nem pedig lineárisan növekszik. Az eljárások a következők:

Chao1: a leginkább elterjedt becslési eljárás, ami pusztán az unikális és a két példányban fennmaradt kiadványok számain alapul.⁸¹

iChao1: a chao1 algoritmus „javított” változata, az 1-4 példányban megtalálható fajták számain alapul.⁸²

ACE: az előzőektől eltérően ez az algoritmus nem rögzített számú ritka fajták példányszámain alapul, hanem be lehet állítani egy küszöbértéket, ami csak az azzal egyenlő vagy annál kevesebb példányban megtalálható fajtákkal számol. A tanulmányban a Copia csomag alapértelmezett értékével: 10-zel számoltunk.⁸³

Egghe–Proot: ezt az algoritmust kifejezetten könyvtörténeti céllal alkották meg. Paraméterként a kiadványok megjelenési példányszámát tudjuk megadni (mi a Copia alapértelmezett értékét: 150-et használjuk). A becsléshez ez az algoritmus is az unikális és két példányban fennmaradt kiadványok számát használja.⁸⁴

⁷⁹ KOESER 2024, 1–28.

⁸⁰ A dokumentációnk elérhető az alábbi honlapon: <https://copia.readthedocs.io/en/latest/intro.html>, forráskód: <https://github.com/mikekestemont/copia> (letöltve: 2025. 03. 07).

⁸¹ CHAO 1984, 265–270; CHAO, JOST 2012, 2533–2547. Közérthető magyarázatára: KARSDORP 2022. Ld. még erre a blogbejegyzést (2022). https://www.karsdorp.io/posts/20220309103709-good_turing_as_an_unseen_species_model/.

⁸² CHIU, WANG, WALTHER, CHAO 2014, 671–682.

⁸³ CHAO, LEE, 1992, 210–217; COLWELL, ELSENSOHN, 2014, 609–613; VAVREK 2011, 1T.

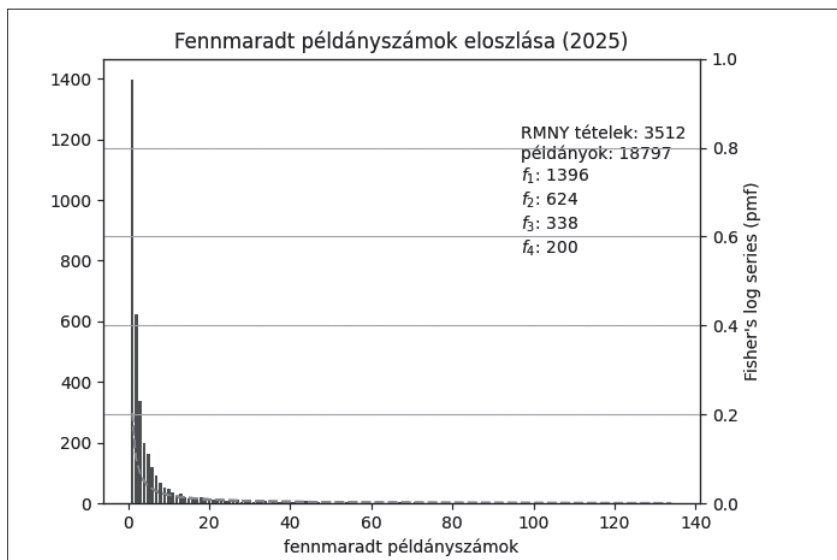
⁸⁴ Lásd EGGHE és PROOT 2007. További könyvtörténeti alkalmazásaira lásd PROOT, EGGHE 2008, 149–174; PROOT 2016, 160–201.

Jackknife: az eljárás a hasonló nevű, a minták újrafelvételése és összehasonlítására szolgáló algoritmuson alapszik, és többi becslési eljáráshoz hasonlóan ez is csak a legritkábban előforduló kiadványokat veszi számba.⁸⁵

Az „becslő gép” által létrehozott becslések a kimeneti adatok. Az algoritmusok a minimális fajtaszámot adják eredményül,⁸⁶ vagyis esetünkben ezt úgy lehet interpretálni, hogy legalább ennyi kiadványt jelentethettek meg a kora újkori Kárpát-medencében. A becslések bemeneti és kimeneti adatait egy adatbázisban rögzítettük.⁸⁷ Az adatvizualizációkat különböző eszközökkel készítettük (R, Tableau public, Microsoft Excel).

Becslések a bibliográfiai tudás egy állapota alapján

Az alábbi, 9. ábra a területi hungarikumok ismert példányszámainak eloszlását mutatja az S2 állapot alapján: összesen 3512 ilyen nyomtatványt ismerünk, amiből 1 példányban 1396, 2 példányban 624, 3 példányban 338, 4 példányban 200 maradt fenn. Ezen felül az RMNY 735 olyan nyomtatványt tart nyilván, aminek az egykori létezése a történeti adatok alapján valószínűsíthető.

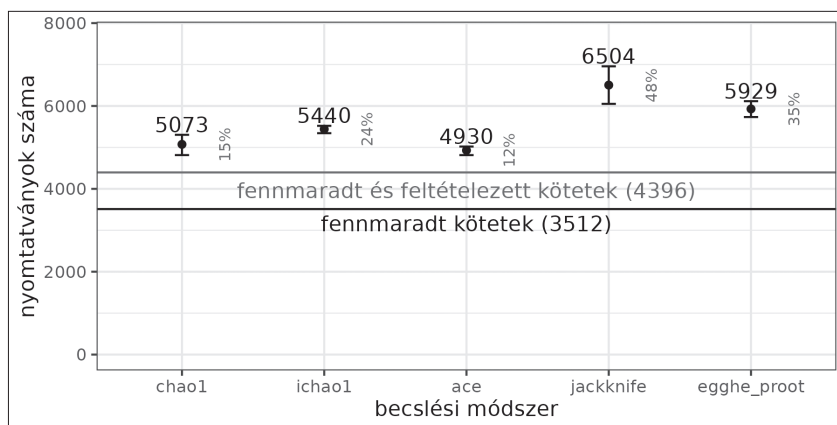
9. ábra. Az S2 állapot példányból ismert területi hungarikumainak eloszlása

⁸⁵ BURNHAM, OVERTON, 1978, 625–633; WANG 2011, 1–15. A jackknife (kb. „svájci bicska”) nevet az egyik legjelentősebb amerikai statisztikus, John Tukey adta az algoritmusnak a statisztika számos területén való alkalmazhatósága miatt.

⁸⁶ Ld. erre KARSDORP, FOLGERT 2022.

⁸⁷ Elérhető a kutatási adatok között. Farkas Gábor Farkas, Káldos János, Király Péter, RMNYStat.

A 10. ábra a területi hungarikumokra vonatkozó becslések eredményeit tartalmazza a fent ismertetett öt eljárás alapján. A fekete vonal a fennmaradt példánnyal rendelkező tételeket szimbolizálja („világos anyag”), a szürke ezekhez hozzáveszi a feltételezett kiadványokat („szürke anyag”), a pontok pedig a becslült tételszámokat („sötét anyag”). A függőleges vonalak azt a tartományt jelenítik meg, amin belül a tényleges érték 95%-os valószínűséggel mozoghat.

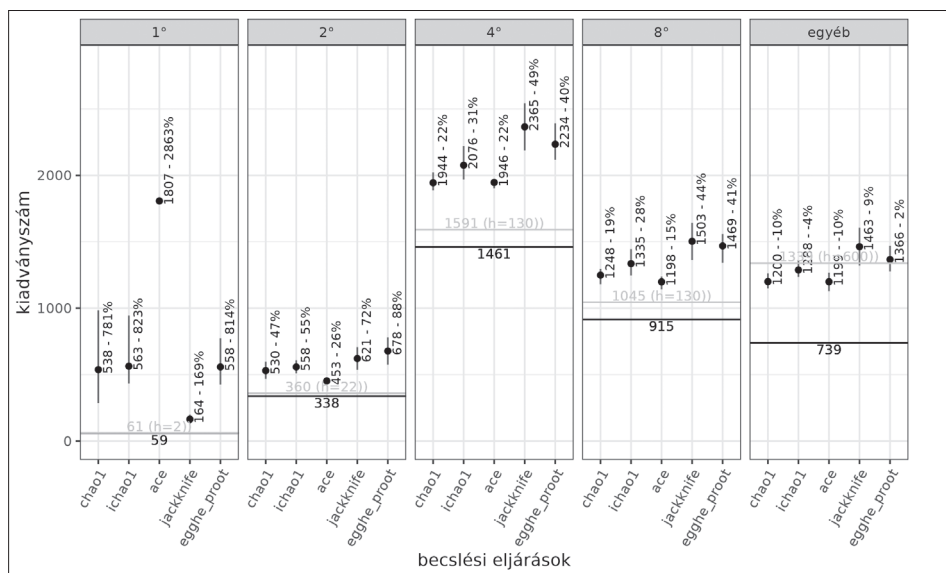

10. ábra. A területi hungarikumok minimális teljessége az S1 állapot szerint

A becslések az alsó értékhatárra vonatkoznak, vagyis a különféle módszer alapján a tényleges korabeli nyomtatványok száma legalább 4930–6504 lehetett, amiből a nyom nélkül eltűnt „sötét anyag” 534–2108 kiadvány, az RMNY-ben regisztráltak 12,14–47,95%-a. A becslések között jelentős különbségeket tapasztalunk. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a különféle bemeneti adatokra adott eredményeik alapján némelyiket robusztusabbnak, ezáltal megbízhatóbbnak tartjuk. Egyelőre csak annyit állapítunk meg, hogy érdemes a konzervatívabb, kisebb „sötét anyagot” becselő eljárásoknak elsőbbséget adni.

A becslés a könyvek tulajdonságai szerint felosztott részhalmazokon is elvégezhető, például méret, ívszám, nyelv, régió, nyomdász alapján. A 11. ábra a formátumok szerint történő becslés eredményét ábrázolja. Az ívrét, kettedrét, negyedrét és nyolcadrét formátumokat külön becsültünk, minden más formátumot az „egyéb” kategóriába soroltunk. Figyelemre méltó az „egyéb” alulbecslése és az egész ívrétsorozat felülbecslése. Az egyéb kategória becslésének eredményére a valószínű magyarázat, hogy ez egy meglehetősen vegyes és az extrém méretű nyomdatermékek statisztikai értelemben nem képeznek egységes halmazt, továbbá ebből a kategóriából kerül ki a legtöbb feltételezett, de példányból nem ismert kiadvány (654 szemben a 665 ismertetett). Az egész ívrétsorra magyarázatul szolgál a kiadványok csekély száma (53 ismert és 2 feltételezett), a statisztikai becslések ugyanis kevésbé megbízhatóak akkor, amikor a minta elemszáma alacsony. Az részhalmazok túlélési esélyei láthatóan nem egyformák, erre az olvas-

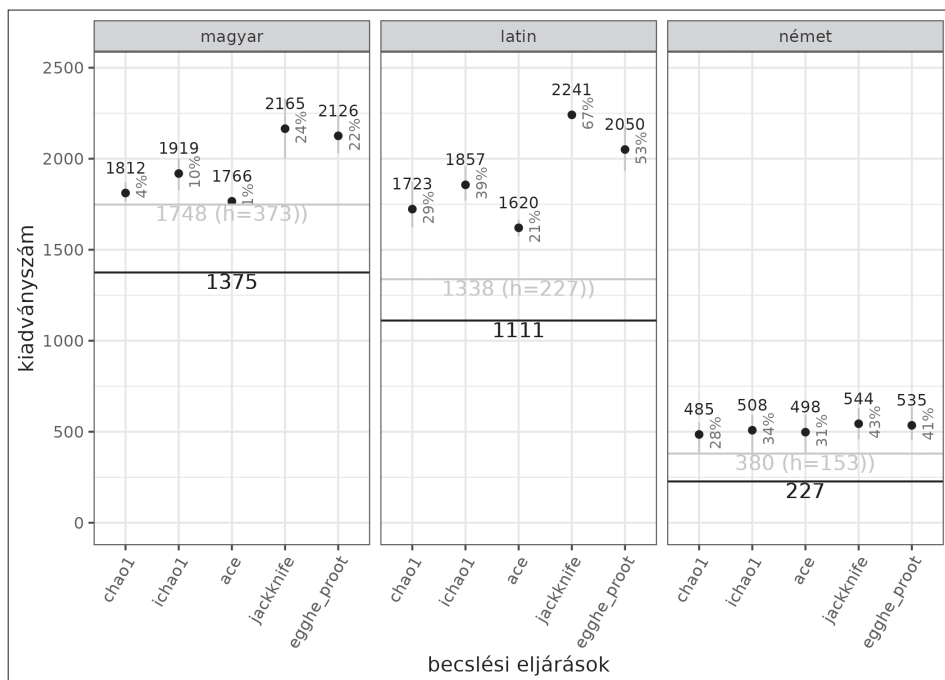
mánytörténeti kutatások is bizonyítékot szolgáltatnak.⁸⁸ Jelen esetben a három megbízhatónak tűnő becslési kategória közül a negyedréti kiadványok esetében legnagyobb a „sötét anyag” aránya.

11. ábra. Becslés formátum szerint az S2 állapot területi hungarikumaira

Hasonló vizsgálatot más szempontok alapján is elvégezhetünk. A 12. ábra a nyelvek szerinti felosztást mutatja a három leggyakoribb, a magyar, a latin és a német esetében. A kisebb kiadványszámmal rendelkező nyelveknél hasonló problémával találkozunk, mint amit a formátum esetében bemutattunk: egyesével vizsgálva a statisztikai minta elemszáma miatt, együtt vizsgálva pedig a minta inhomogenitása miatt lesz széttartó a becslés. Bár a létező példányokhoz képest a sötét anyag arányai hasonlóak, a magyar kiadványok esetében a feltételezett szám nagyon közel esik a konzervatívabb becslésekhez, ami talán arra mutat, hogy a kora újkori kutatás több figyelmet szentelhetett a magyar nyelvű kiadványoknak, mint a latinnak.

⁸⁸ Kokas Károly (aki a szegedi kutatócsoport tagjaként részt vett könyvlisták feldolgozásában) megállapította: „a 16–17. századi dokumentumokban rendre előfordult, hogy az utolsó tétel (...) „különb különféle szép históriás könyvek igen avított, az láda mögött lecsúsztatva” vagy „vásárban vett régi könyvek vegyülete, szakadott kupertával”, vagy „igen szép históriás énekek az vásárokból, összeszedve, szekrény aljában összekötve zsinórral” stb. Akkor mi ezekről generalisan úgy vélekedtünk, hogy ezek azok az efemer fogyó eszközök, amelyeket nem tartották fontosnak tételesen leírni.” Kokas Károly e-mailje 2024. 10. 10.

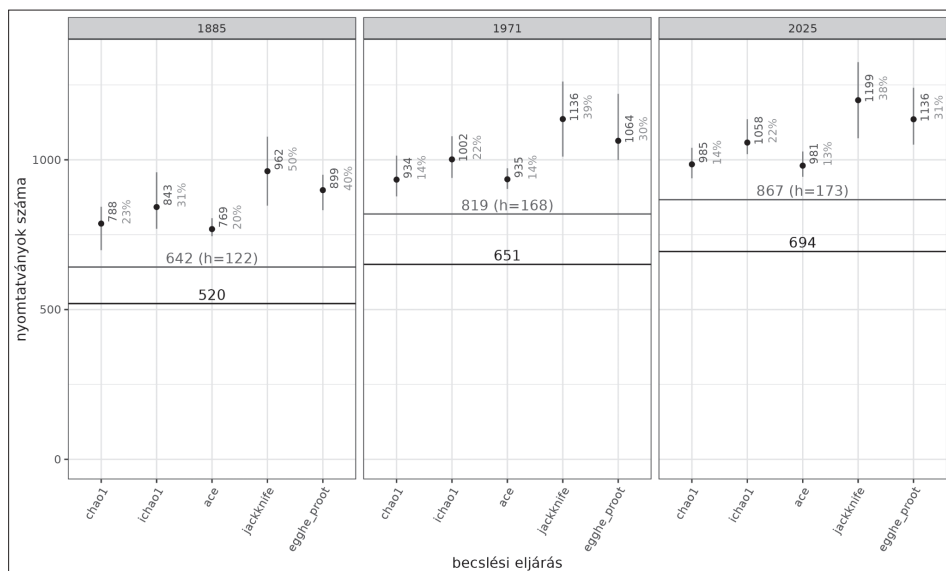

12. ábra. Becslés a kiadvány nyelve szerint az S2 állapot területi hungarikumaira

Becslések a bibliográfiai tudás több állapota alapján

Az általunk ismert szakirodalomban nem találkoztunk olyan becslésekkel, amelyek alapjául szolgáló adatok több állapotát is figyelembe vették volna. A magyarországi bibliográfiai és könyvtörténeti kutatások lehetővé teszik, hogy legalábbis az 1473–1600 közötti időszakra vonatkozóan több állapoton is megvizsgáljuk a becslések eredményeit.

A 13. ábrán a fekete vízszintes vonal a fennmaradt, a felette lévő szürke az RMNY-kötetekben szereplő feltételezett kiadványokat reprezentálja. A függőleges vonalak a becslések 95%-os valószínűségi tartományát jelölik.

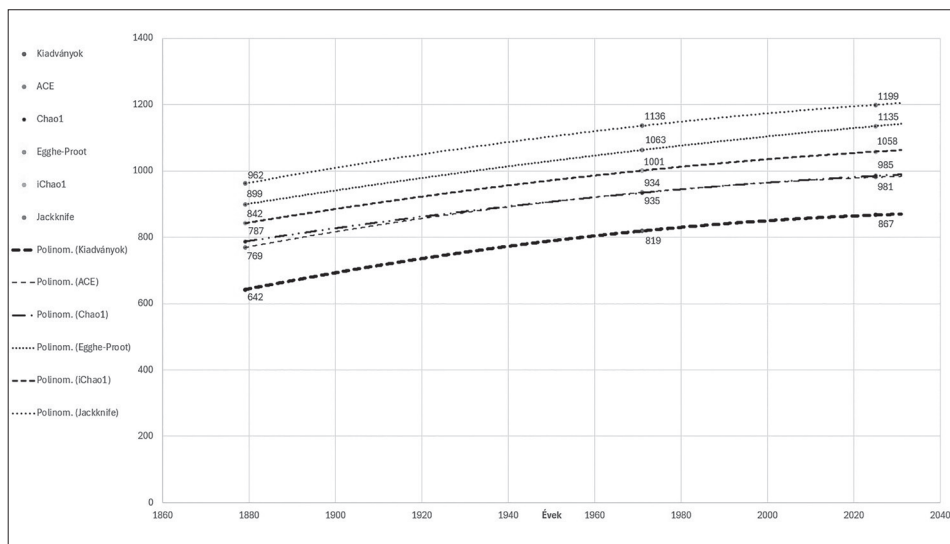

13. ábra. Az 1473–1600 közötti területi hungarikumokra vonatkozó becslés az S_0 , S_1 és S_2 állapot alapján

	S_0 (1885)	S_1 (1971)	S_2 (2025)
példányból ismert	520	651	694
feltételezett	122	168	173
Chao1	787	934	985
iChao1	842	1001	1058
ACE	769	935	981
Jackknife	962	1136	1199
Egghe–Proot	899	1063	1135

A három állapot számadatai és a grafikon alapján egyértelmű, hogy a becslések egy-egy állapothoz tartozó becsléseket és nem abszolút becsléseket adnak eredményül. Az is jól látható, hogy a becslések eredményei következetes tendenciát mutatnak. A tételeszám növekedésével emelkedik a becslött „sötét anyag” száma is, és mindegyik becslési módszernél következetes ez a trend.

Ha a becslések a bibliográfiai tudásunk alapján készült bemeneti adatok alapján egy-egy állapothoz tartozó becslést adnak kimeneti eredményként, akkor meg lehet és meg is kell vizsgálni, hogy a becslések milyen trendet mutatnak. Jövőbeli állapotokat lehet így szimulálni, amikkel kirajzolhatók a jövőbeli kutatási trendek is.

14. ábra. A becslések trendjei a bibliográfiai tudás több állapot alapján

A 14. ábrán a bibliográfiai tudás három állapotából származó adatok és az azokból származó becslések értékei láthatók. Az S0 értékek az RMK megjelenési időpontjához kapcsolódnak, az S1 értékek az RMNY I. kötetének megjelenési időpontjához, az S2 adatai pedig 2025-höz, amikor megkaptuk az ún. S-tételek listáját és lehetőség volt a példányszámok aktualizálására is. Az alsó szaggatott trendvonal a kiadványok számát, a többi vonal a becslések trendjét mutatja.

Mivel a becslési módszerek aszimptotikusak, vagyis közelítenek egy határértékhez, így a feltételezésünk az volt, hogy a három állapot alapján a becslések trendjei nagyjából együtt mozognak és kicsit közelítenek a kiadványok görbéjéhez. Ez azt jelentené, hogy minden megismert tétellel közelebb jutunk a teljes célhalmazhoz, vagyis a bibliográfiai halmaz növekedése nagyobb, mint a becslések alapján kirajzolódó célhalmazé. Ellenkező esetben a becslések nem lennének használhatók, mert a bibliográfiai halmaz növekedésénél nagyobb lenne a célhalmaz növekedése. Az ACE és az Chao1 nagyon kicsi eltérésekkel szinte teljesen együtt mozognak és valóban mutatnak némi közelítést, ezen belül a Chao1-é kicsit erősebb. A Jackknife rendkívül nagy szórással becsl, és a becslések trendvonala egyre távolodik az ismert kiadványok trendvonalától. Talán ebből arra is következtethetünk, hogy a Jackknife ebben a kutatásban nem használható. Az iChao1 és az Egghe–Proot trendvonal párhuzamosan fut, és mind a kettő kissé távolodik a kiadványok trendgörbéjétől, de az Egghe–Proot erősebben. A célhalmaz „táguló univerzuma” (hogy a csillagászati képnél maradjunk) ellentmond annak az állításunknak, hogy a célhalmaz véges. Tovább kell gondolkoznunk a „torzítás” és „hibahatár” kérdéskörén is.

Mi lenne, ha ...?

A számítási modelleken alapuló történettudomány (elsősorban az amerikai új gazdaságtörténet) már a 70-es években bevezette a „tényellenes hipotézis” (counterfactual hypothesis) fogalmát és gyakorlatát.⁸⁹ Ebben olyan kiindulási feltételekkel vizsgálták meg a modell kimenetét, amelyről tudták, hogy azok forrásokkal nem igazolhatóak, mégis ezek a feltételezések segítették megérteni magát a modellt és falszifikálni annak helyességét. Ezek a hipotézisek a hagyományos történetírásban is jól ismert (és vitatott) „mi lett volna, ha ...?” kérdésekhez hasonlítanak.

A könyvtörténet (és a régészet) esetében az ilyen tényellenes hipotéziseknek ezeken túlmenően is van relevanciája. Az eddigi tapasztalatok ugyanis egyértelműen azt mutatják, hogy a múltbeli kulturális objektumokról való tudásunk folyamatosan gyarapszik, ugyanis mindig kerülnek elő újabb források (jelen dolgozat írásakor a Visegrádon előkerült szenzációs 15. századbeli szoborlelet),⁹⁰ vagy újabb módszerekkel interpretálhatóvá válnak korábban nyilvántartásba vett, de kellően nem feltárt források, mint például a herculaneumi tekercsek⁹¹ vagy Pázmány Péter Bécsben kiadott latin nyelvű pamfletje.⁹²

Az RMNYStat fejlesztése során törekedtünk arra, hogy az ismereteink bővülését is kövesse. Jelenleg ennek három fő állapotával számolunk (S0, S1, S2).

Láttuk, hogy a modellek a fennmaradt példányok számát alapul véve becslést adnak arra, hogy mennyi is lehetett az egykori nyomtatványok száma. A „mi lenne, ha” kérdése számunkra ennek megfelelően úgy merül fel, hogy miként változnának ezek a becslések, ha felbukkannának korábban ismeretlen nyomtatványok vagy példányok. Ezért néhány elképzelhető jövőbeli állapot szimulációjával megvizsgáltuk a becslések trendjeit. Olyan forgatókönyveket képzeltünk el, melyekben az RMNY-bibliográfiai halmaz S2 állapotához képest további 100 év alatt lehetséges változásokat szimuláltunk. Például mi történik, ha találunk 100 új kiadványt változó példányszámban. A változó példányszámot az S2 állapotból véletlenszerűen kiválasztott 100 kiadványhoz kapcsolódó példányszámok alapján szimuláltuk. Az alábbiakban hat ilyen kísérletet mutatunk be, melyek hat különböző bemeneti adathalmazt vizsgálnak, amelyek különféle állapotoknak, illetve hipotéziseknek felelnek meg. A bemeneti adatok egy része tényeken, vagyis ismereteink különböző állapotain alapul, egy része pedig szimulált adat.

Több ilyen kísérletet végeztünk, melynek az eredménye egy-egy becslés. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a bemeneti adatok megváltoztatása hogyan változtatja meg a régi magyar nyomtatványok teljességére vonatkozó becslést. A kísérletek mindegyikében a példányból ismert területi hungarikumokat vettük alapul, vagyis kizártuk azokat a nyomtatványokat, melyeket nem a Magyar Királyságban, vagy az Erdélyi Fejedelemségben nyomtattak. Ebből a halmazból vagy ennek valamilyen

⁸⁹ BENDA 2006, 47–57; GYÁNI 2020, 190–203.

⁹⁰ BUZÁS 2024; JÉKELY 2024.

⁹¹ MARCHANT 2024.

⁹² BÁTHORY 2024, 28–44.

könyvtörténetileg releváns részhalmazából (pl. latin nyelvű kiadványok, vagy a Heltai-nyomda kiadványai) véletlenszerűen kiválasztottunk példányokat (ezzel azt szimulálva, hogy a kutatás korábban ismeretlen nyomtatványokat vagy példányokat talált), azokat valamilyen módon hozzáadtuk a már ismert kiadványokhoz és újra lefuttattuk a becsléseket. A mintát az alaphalmazzal négyféleképpen dolgoztuk össze:

- a) a minta minden eleme új kiadványt reprezentál, mintha 100 év alatt találnánk 100 új kiadványt változó példányszámban;
- b) a minta új kiadványokat reprezentál, de a példányszámait úgy módosítottuk, hogy egy kiadványból legfeljebb két példány lehet a halmazban, mintha találnánk egy láda (100–150 db) korábban nem ismert kiadványt, aminek kb. a fele unikális, a másik fele pedig két példányban van meg;
- c) az unikálisok új tételként kerülnek be, a többinél a példányszámnöveléssel, mintha 100 nyomtatványt találnánk, fele unikális, fele már ismert;
- d) példányszámnöveléssel, mintha találnánk 100, már korábban is ismert kiadványt.

A kísérletek ezek voltak:

1) Mi lenne a becslés eredménye a kötetek alapján?

Becslés az S1 állapot, vagyis az RMNY-kötetek alapján.

2) Mi lenne a becslés eredménye a jelenlegi ismereteink alapján?

Becslés az S2 állapot, vagyis az RMNY I. kötete és az I. kötet kiegészítéseinek kézírata alapján. Az 1) és 2) kísérlet során nem történik szimuláció, csak becslés, melyek megegyeznek az előző szakaszban ismertetett S1 és S2 becslésekkel (a 16. ábrán ezek találhatóak a „bázis” oszlopban).

3) Mi lenne, ha találnánk egy ládányi, az S1 állapotból ismertekhez hasonló, korábban ismeretlen nyomtatványt?

„S1-random”. Az S1 állapotból véletlenszerűen válogattunk 100 kiadványt és azoknak a példányadatait hozzáadtuk az S1 állapothoz. Az eredmény azt tükrözi, mintha találnánk 100, korábban ismeretlen kiadványt ugyanolyan példányeloszlásban, mint a jelenlegi S2 állapotban (ami kb. 400–500 példányt jelent), és ez alapján futtatnánk a becslést.

4) Mi lenne, ha találnánk egy ládányi, az S2 állapotból ismertekhez hasonló, korábban ismeretlen nyomtatványt?

„S2-random”. Az S2 állapotból véletlenszerűen válogattunk 100 kiadványt és azt hozzáadtuk az S1 állapothoz. Az eredmény azt tükrözi, mintha találnánk 100, korábban ismeretlen kiadványt ugyanolyan példányeloszlásban, mint a jelenlegi S2 (ami kb. 400–500 példányt jelent), és ez alapján futtatnánk a becslést.

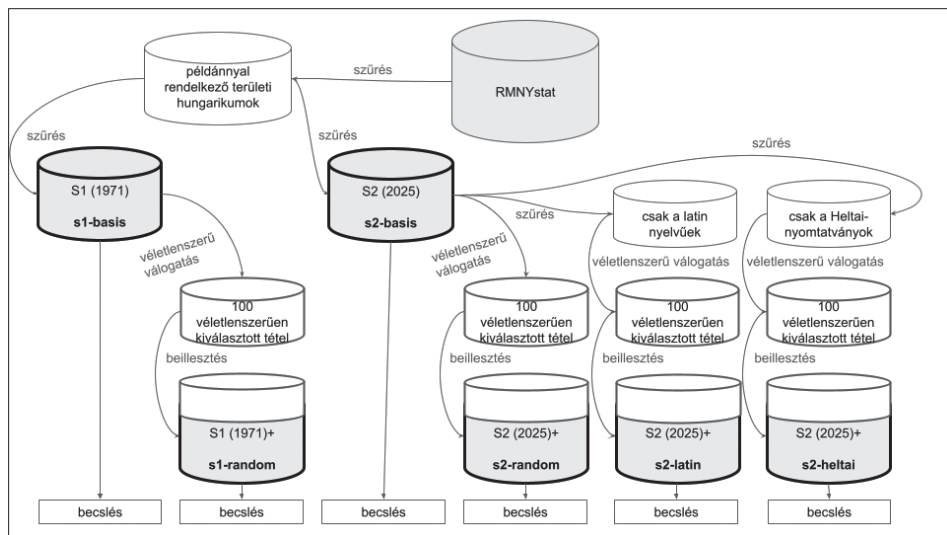
5) Mi lenne, ha találnánk egy ládányi korábban ismeretlen latin nyelvű nyomtatványt?

„S2-latin”: Az előzőleg hasonló módon 100, korábban ismeretlen kiadványt hozzáadtunk az S2 állapothoz, de most nem a teljes halmazból válogattunk könyveket, hanem csak a latin nyelvűekből. Így ennek a részhalmaznak a példányszámeloszlása a latin nyelven fennmaradtak példányszámaihoz hasonló. Az eredmény azt tükrözi, mintha találnánk 100, korábban ismeretlen latin nyelvű kiadványt ugyanolyan példányeloszlásban, mint a jelenlegi latin nyelvűek, és ez alapján futtatnánk a becslést.

6) Mi lenne, ha találnánk egy ládányi korábban ismeretlen Heltai-nyomtatványt?

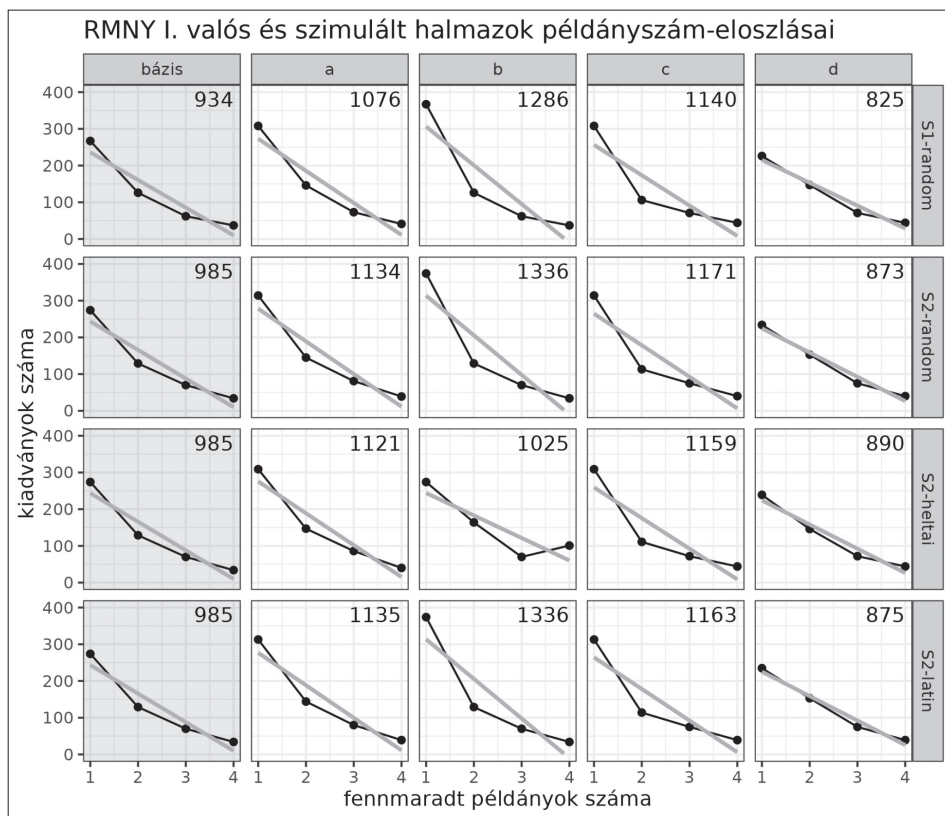
„S2-heltai”: Az előzőleg hasonló módon 100, korábban ismeretlen kiadványt hozzáadtunk az S2 állapothoz, de most nem a teljes halmazból válogattunk könyveket, nem is a latinból, hanem a Heltai-nyomda kiadványaiból. Így a szimulált tételek példányeloszlása a Heltai-kiadványok fennmaradt példányszámaihoz hasonló. Az eredmény azt tükrözi, mintha találnánk 100, korábban ismeretlen Heltai-kiadványt ugyanolyan példányeloszlásban, mint a jelenlegiek, és ez alapján futtatnánk a becslést.

Minden így keletkező halmazra lefuttattuk mind az öt becslési eljárást. A könyvebb áttekinthetőség érdekében az eljárást egy folyamatábrával illusztráljuk.

15. ábra. A kísérletek folyamata

A célunk az volt, hogy megvizsgáljuk, hogy a becslési eljárások eredményét hogyan befolyásolják a feltételezett forgatókönyvek. A 16. ábra bázisoszlopában a szimuláció nélküli becslést, az a-d oszlopokban a szimulációk eredményét látjuk. A jobb felső sarokban a Chao1 becslési eljárás eredménye jelenik meg (a másik négy eljárással is hasonló a becslési eredmények tendenciája). A pontok a „Consentius-görbe” felső részét, az 1–4 példányban fennmaradt kiadványokat jelölik, a szürke vonal pedig az erre legjobban illeszkedő lineáris modellt jelképezi.

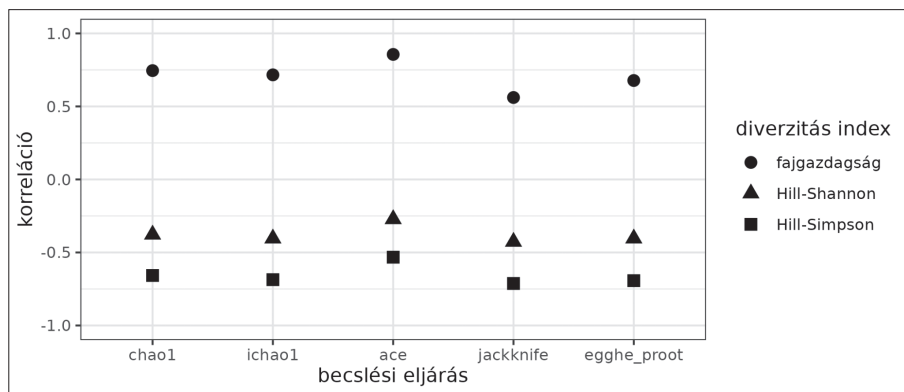
16. ábra. A kísérletek eredményei

A bal oldali oszlop az S1 és S2 alapállapotot, a többi az ezen állapotból kiinduló szimulációkat, a szürke vonal az 1–4 példányban fennmaradt kiadványok számára illesztett lineáris modellt reprezentálja. A jobb felső sarokban a Chao1-gyel becsült érték található.

A lineáris modellnek két paramétere van: a meredekség és a tengelymetszet, ahol metszi a vonal az Y tengelyt. A becslési eredménnyel minden módszer esetében mindkét paraméter erősen korrelál (az első 0.91 és 0.97 Fisher-féle korrelációs együttható értékek között, a második valamivel gyengébben és ellentétes

előjellel, -0.75 és -0.9 között), azaz minél meredekebb a vonal, azaz arányaiban minél több unikális kiadványt találunk, annál nagyobb lesz a becslült érték, ezzel szemben ha több új példányt találunk már ismert kiadványokból (ami az ábrákon laposabb vonalat eredményez), a becslült érték csökkenni fog. Másképpen fogalmazva: ha korábban nem ismert RMNY-kiadványok bukkannak fel, a becslési modellek különböző mértékben ugyan, de egységesen azt feltételezik, hogy további rejtőző kiadványok is lehetnek.

A lineáris modell a csak a négy legkritkább kiadvány eloszlására ad közelítést. A biostatistikában azonban a teljes eloszlás jellemzésére is kidolgoztak indexeket. Ezek közül a legfontosabbak a fajgazdagság (vagy Hill-index), illetve ennek két robusztusabb változata, a Hill–Shannon-index és a Hill–Simpson-index. Ezen mutatók a fajgazdagság egymáshoz viszonyított relatív értékelését vizsgálják, a fő különbség, hogy hogyan skálázzák ezeket az értékeket. Az első aritmetikus skálát alkalmaz, ezért nagyon érzékeny a ritka fajokra (esetünkben az unikális vagy nagyon kevés példányban fennmaradt könyvekre), a Hill–Simpson ezzel szemben reciprok-skálát alkalmaz, ami éppen ellentétes hatást vált ki: a nagy számban előforduló fajták dominálják. A kettő között foglal helyet a logaritmi-kus-skálát használó Hill–Shannon-index, ami nem érzékeny sem a nagyon ritka, sem a nagyon gyakori fajtákra.⁹³ A kísérletekben a diverzitás-indexek a következőképpen korrelálnak a fenti indexekkel:⁹⁴

17. ábra. A becslési eljárások és a diverzitás-indexek korrelációja

⁹³ Az indexekről, azok történetéről és értékeléséről ld. ROSWELL, DUSHOFF, WINFREE 2021, 321–38. Könyvtörténeti alkalmazásukról lásd Kestemont és Karsdorp idézett cikkeit, valamint FANTOLI, SUOMELA, VAN HAL, TOON, DEPAUW, VIRKKI, TOLONEN, 2025, 1–36.

⁹⁴ Az ábrán a Fisher-féle korrelációs együttható értékei szerepelnek.

Látható, hogy a becslési eljárások kevésbé korrelálnak a diverzitás indexekkel, mint a korábban vizsgált lineáris modell, ami nem meglepő annak fényében, hogy a becslések elsősorban a ritka fajokat veszik figyelembe (még hozzá a 2–4–10 legritkébbat), és nem számolnak a gyakrabban előforduló fajokkal, szemben az indexekkel, melyek minden esetben a teljes eloszlásból indulnak ki. A becslések ennek megfelelően erős pozitív korrelációt mutatnak a ritka fajokra érzékeny fajgazdagsággal, és ennél valamivel gyengébb, de negatív korrelációt ennek a reciprokával, a ritka fajokra nem érzékeny Hill–Simpson-indexszel. A Hill–Shannon-indexszel, mely mindkét kilengést igyekszik tompítani a leggyengébb, de szintén negatív a korreláció. Ugyanakkor a korrelációk megerősítik azt a fenti értékelést, hogy a kevés példányban található nyomtatványok példányszámváltozásának (új unikális kiadványok vagy ritka kiadványok új példányai felbukkanásának) erősebb hatása van az általunk alkalmazott becslési eljárások eredményeire, mint a sok példányból ismert kiadványok hasonló változásaié.

A becslő modellek értékelése

A becslések maximális és minimális értéke közötti különbséget nevezzük az adott kísérletben egy becslési-modell terjedelmének. A legnagyobb terjedelmet a Jackknife-becslések mutatták. A minimális és maximális értékek közötti különbség a 400–700, vagy annál is magasabb tartományban figyelhető meg. A Jackknife terjedelmének átlaga: 361. Az Egghe–Proot átlaga: 193. Az ACE terjedelme volt a legkisebb, de néhány szimulációs kísérlet esetében erős „kilengést” mutatott, átlaga: 112,2. A Chao1 átlaga: 137,4; az iChao1 átlaga pedig: 152,3. A legkonzervatívabb (vagyis legalacsonyabb) becslést szinte minden esetben a Chao1 adta.

Az elvégzett kísérletek alapján megállapítható, hogy a becslések következetes viselkedést mutatnak, vagyis a „torzításokat” sokkal inkább a bemeneti adatok okozhatják. Az S1 és az S2 állapotok különbségeit megvizsgálva azt látjuk, hogy 20 kiadvány kikerült, és 13 új kiadvány bekerült az S2-be. A példányszámokat tekintve 199 kiadványnál találunk példányszámváltozást, köztük 11 az unikális kiadvány (többségük korábban példányból nem volt ismert, de sajnos van egy, ami korábban két példányban is ismert volt, az egyik időközben eltűnt),⁹⁵ 54 darab 2–4 példányban, és 134 több példányban ismert kiadvány. A kísérleteknél láttuk, hogy a becslések leginkább a ritka kiadványokat veszik tekintetbe. A teljes S2 állapotban az 1–4 példányban ismert kiadványok az összes példányból ismert kiadvány 26,9%-át teszik ki, míg a változásokban érintett kiadványok esetében ez az arány 32,6%, vagyis az RMNY esetében nem teljesül az a biostatistika esetén ismert várakozás, hogy az új megfigyelések nagy valószínűséggel a már jól ismert kiadványok közül kerülnek ki, itt az utóbbi 54 évben ritka a példányok aránya nőtt és nem csökkent. Ez magyarázatot ad arra a jelenségre, amire már korábban felhívtuk a figyelmet, vagyis, hogy bizonyos becslési eljárások esetében (ACE és Chao1)

⁹⁵ RMNY 500.

a több állapot adatain végzett becslések trendvonalai és a tételszámok trendvonalai összetartó tendenciát mutatnak, vagyis az ismert „bibliográfiai halmaz” és a „sötét anyag” értékei közelítenek egymáshoz, más esetekben (iChao1, Jackknife és Egghe–Proot) pedig éppenséggel növekedett a „sötét anyag” aránya. Az ACE esetében a formátumok vizsgálatánál láttuk, hogy érzékenyebb a kis elemszámú mintákra, ebben az esetben a többihez képest jelentősen nagyobb becslést és nagyobb becslési tartományt eredményez. Összességében a Chao1 bizonyul a becslések közül az adatok változásaira legkevésbé érzékenynek, egyúttal a legkonzervatívabbnak.

Az eddig elvégzett mérések és kísérletek alapján kijelenthető, hogy a becslések mögött álló matematikai algoritmusok következetesen reagálnak a bemeneti adatok, vagyis a példányszámok és kiadványszámok változására.

Összefoglalás

A bevezetőben feltételeztük, hogy jó adatok alapján, jó módszerekkel megfelelő eredményre juthatunk. Vizsgálatunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy a feltételezés igaz volt, de sem a „jó adat”, sem a „jó módszer” nem problémamentes. Jó adatok csak a bibliográfiai tudásból származhatnak. A bibliográfiai tudás azonban állandóan változik, és az elérhető adatok a különböző megjelenési formákban is változóak (lásd GW, illetve az RMNY nyomtatott kötetei és S-tételek, valamint „sárga cédulák”). A becselő modellek által kapott eredményeket megfelelőnek ítéljük, de a becslések nem abszolút értékeket adnak eredményül, hanem egy adott bibliográfiai tudás állapotához tartozó értéket. Mivel az 1473–1600 közötti időintervallumhoz három bibliográfiai tudásállapot rendelhető, kirajzolható a becslések trendje (17. ábra). Ezek alapján – kizárva a legkövetkezetlenebb becsléseket eredményező Jackknife-algoritmust – megállapítható, hogy az 1473–1600 között a Kárpát-medencében legalább 981 és 1135 közötti kiadvány látott napvilágot. A nyomtalanul eltűnt kiadványok számának alsó határát 114 és 268 közé tesszük, ami a regisztrált kiadványok 13,1–30,9 százaléka. A becslési eljárások robusztusságát figyelembe véve a reális értékek nagyobb valószínűséggel eshetnek ezen értéktartományok alsó részére. Ezek az eredmények nem állnak messze a szakmai tapasztalatokon nyugvó intuitív becslésektől sem. Nem hisszük ugyanakkor, hogy ezek az eredmények az utolsó szót jelentenék abban a kérdésben, hogy mennyi kiadvány veszett el nyom nélkül. A tanulmányunkkal szeretnénk felhívni – a könyvtörténészek mellett – a matematikusok, statisztikusok figyelmét is a problémára, hogy olyan eljárásokra (vagy az alkalmazott eljárásunk esetleges téves előfeltételezéseire) mutassanak rá, melyek segítségével a jövőben finomítani lehet a megállapításainkat.

Hivatkozott irodalom

- BÁNFI Szilvia, *Negyven év „adalékirodalma” az RMNY S(upplementum) tételeiben = Sylvae typographicae*, 2012, 123–140.
- BARTÓK Zsófia Ágnes, *A reformáció előtti magyar nyelvű szövegek használói: előtanulmány = Folyamatosság és változás, Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*, szerk. Karlinszky Balázs; Varga Tibor László, Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2018.
- BÁTHORY Orsolya, *A kálvinisták ördöge, Pázmány Péter eddig ismeretlen latin nyelvű röpirata = Magyar Könyvszemle*, 140(2024), 28–44. <https://doi.org/10.17167/mksz.2024.1.28-44>
- BENDA Gyula, *A történelmi tényről a „tényellenes” hipotézisig = Uő, Társadalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2006, 47–57.
- BLADES, William, *The enemies of books*, London, Trübner, 1888.
- BORSA Gedeon, *Andreas Hess*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Bp., OSZK, 2013 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 6), 132–133.
- BURELL, Quentin L., *Some comments on „The estimation of lost multi-copy documents: A new type of informetrics theory” by Egghe and Proot = Journal of Informetrics*, 2(2008), 101–105. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2007.07.002>
- BURNHAM, K. P., OVERTON, W. S., *Estimation of the size of a closed population when capture probabilities vary among animals = Biometrika*, 65(1978), 625–633. <https://doi.org/10.2307/2335915>
- BUZÁS Gergely, *Benedetto da Maiano visegrádi oltára = Archeologia – Altum Castrum Online Magazin*, 2024. május 27. <https://archeologia.hu/benedetto-da-maiano-visegradi-oltara> (2025. 03. 27.).
- CHAO, Anne, JOST, Lou, *Coverage-based rarefaction and extrapolation: standardizing samples by completeness rather than size = Ecology*, 93(2012), 2533–2547. <https://doi.org/10.1890/11-1952.1>
- CHAO, Anne, LEE, Shen-Ming, *Estimating the Number of Classes via Sample Coverage = Journal of the American Statistical Association*, 87,417(1992), 210–217, <https://doi.org/10.2307/2290471>; <https://www.jstor.org/stable/2290471>
- CHAO, Anne, *Non-parametric estimation of the classes in a population = Scandinavian Journal of Statistics*, 4(1984), 265–270. <https://www.jstor.org/stable/4615964>
- CHIU, Chun-Huo, WANG, Yi-Ting, WALTHER, Bruno A., CHAO, Anne, *An Improved Non-parametric Lower Bound of Species Richness via a Modified Good–Turing Frequency Formula = Biometrics*, 70(2014), 671–682. <https://doi.org/10.1111/biom.12200>
- COLWELL, Robert K., ELSSENHOHN, Johanna E., *EstimateS turns 20: statistical estimation of species richness and shared species from samples, with non-parametric extrapolation = Ecography*, 37(2014), 609–613. <https://doi.org/10.1111/ecog.00814>
- CONSENTIUS, Ernst, *Die Typen und der Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Eine Kritik = Gutenberg-Jahrbuch*, 7(1932), 55–109, 84.
- COPINGER, Walter Arthur, *Supplement to Hain’s Repertorium bibliographicum*, London, 1895–1902.

- EGGHE, Leo, PROOT, Goran, *The estimation of the number of lost multi-copy documents, A new type of informetrics theory* = *Journal of Informetrics*, 1(2007), 257–268. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2007.02.003>.
- EISERMANN, Falk, *The Gutenberg Galaxy's dark matter: lost incunabula, and ways to retrieve them* = *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, ed. Flavia Bruni, Andrew Pettegree, Leiden–Boston, Brill, 2016, 33, 8. lábjegyzet. https://doi.org/10.1163/9789004311824_003.
- FANTOLI, Margherita, SUOMELA, Jukka, VAN HAL, Toon, DEPAUW, Mark, VIRKKI, Lari, TOLONEN, Mikko, *Quantifying the Presence of Ancient Greek and Latin Classics in Early Modern Britain* = *Journal of Cultural Analytics*, 10,1(2025), 1–36. <https://doi.org/10.22148/001c.128008>
- GREEN, Jonathan, *Databases, Book Survival and Early Printing* = *Wolfenbütteler Notizen Zur Buchgeschichte*, 40(2015), 35–47.
- GREEN, Jonathan, MCINTYRE, Frank, *Lost incunable editions: closing in on an estimate* = *Lost Books* 2016, 55–72. https://doi.org/10.1163/9789004311824_004.
- GREEN, Jonathan, MCINTYRE, Frank, NEEDHAM, Paul, *The Shape of Incunable Survival and Statistical Estimation of Lost Editions* = *Papers of the Bibliographical Society of America*, 105(2011), 141–175. <https://doi.org/10.1086/680773>.
- GYÁNI Gábor, *A virtuális/kontrafaktuális történelem* = *Uő, A történeti tudás*, Bp., Osiris, 2020, 190–203.
- HAIN, Ludwig, *Repertorium bibliographicum*, Stuttgart, 1825–1838.
- HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi könyvkiadásban (1601–1655)*, Bp., Universitas–OSZK, 2008.
- HELTAI János, Lölköi okulár = *Sylvae typographicae, Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5).
- HERVAY Ferenc, *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban* = *Magyar Könyvszemle*, 82(1966), 63–66.
- JÉKELY, Zsombor, *Sensational finds at the Franciscan Church of Visegrád* = *Medieval Hungary. A blog about medieval art, history, with a special focus on Hungary*. 2024. december 29. <https://jekely.blogspot.com/2024/12/sensational-finds-at-franciscan-church.html> (letöltve: 2025. 03. 27.).
- FARKAS Gábor Farkas, KÁLDOS János, KIRÁLY Péter, *RMNYStat. A Régi Magyarországi Nyomtatványok statisztikai szempontú adatbázisa*, GRO.data, 2025 <https://doi.org/10.25625/U2JGD7>
- KARSDORP, Folgert, *Demystifying ChaoI with Good-Turing*, 2022. https://www.karsdorp.io/posts/20220309103709-good_turing_as_an_unseen_species_model/; <https://doi.org/10.31219/osf.io/tb9w2>
- KARSDORP, Folgert, KESTEMONT, Mike, KOSTER, Margo de, *Beyond the Register. Demographic Modeling of Arrest Patterns in 1879–1880 Brussels* = *Proceedings of the Computational Humanities Research Conference 2024*, CEUR 2024, 265–281. <https://ceur-ws.org/Vol-3834/paper13.pdf>

- KESTEMONT, Mike, KARSDORP, Folgert, BRUIJN, Elisabeth de, DRISCOLL, Matthew, KAPITAN, Katarzyna A., MACHÁIN, Pádraig Ó, SAWYER, Daniel, SLEIDERINK, Remco, CHAO, Anne, *Forgotten books: The application of unseen species models to the survival of culture* = *Science*, 375.6582(2022), 765–769. <https://doi.org/10.1126/science.abl7655>
- KESTEMONT, Mike, KARSDORP, Folgert, *Estimating the loss of medieval literature with an unseen species model from ecodiversity* = *Proceedings of the Workshop on Computational Humanities Research 2020*, CEUR, 2020, 44–55. <https://ceur-ws.org/Vol-2723/short10.pdf>
- KOESER, Rebecca Sutton, LEBLANC, Zoe, *Missing Data, Speculative Reading* = *Journal of Cultural Analytics*, 9(2024): 2, 1–28. <https://doi.org/10.22148/001c.116926>
- KOKAS Károly, *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*, Szeged, Scriptorum 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 3).
- MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkuháta Magyarország a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003.
- MARCHANT, Jo, *First passages of rolled-up Herculanum scroll revealed* = *Nature*, 05 February 2024. <https://doi.org/10.1038/d41586-024-00346-8> (letöltve: 2025. 03. 27.)
- MARKÓ Anita, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarország: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, PhD dolgozat, 2020. DOI: 10.15476/ELTE.2020.125.
- MCLUHAN, Marshall, *A Gutenberg-galaxis: a tipográfiai ember létrejötte*, ford. Kristó Nagy István, Bp., Trezor, 2001.
- MEZEY László, *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása* = *MTA Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 30(1978), 65–90.
- MONOK István, *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996, 393–401.
- MONOK István, *A magyarországi és erdélyi arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv” a 17–18. században* = *Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 448–455.
- MONOK István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai* = *Művelődéstörténeti kalászatok*, szerk. Czeglédi László, Mizera Tamás, Verók Attila, Eger, Liceum Kiadó, 2017, 21–35.
- PAP Balázs, *Sztemmák, Kéziratok és nyomtatványok a 16. századi magyar protestáns költészetben*, Bp., Reciti, 2023.
- Paper on Statistics of Repetitions* (The National Archives HW 25/38) <https://www.nationalarchives.gov.uk/>
- PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., Kossuth, 2013.
- PÉTER Katalin, *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban* = *Történelmi Szemle*, 27(1984), 80–102.
- PETTEGREE, Andrew, *The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe* = *Lost Books*, 2016, 3. https://doi.org/10.1163/9789004311824_002.
- PROOT, Goran, EGGHE, Leo, *Estimating Editions on the Basis of Survivals: Printed Programmes of Jesuit Plays in the „Provincia Flandro-Belgica” before 1773, with a Note*

- on the „Book Historical Law” = *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 102,2(JUNE 2008), 149–174. <https://doi.org/10.1086/pbsa.102.2.24293733>
- PROOT, Goran, *Survival Factors of Seventeenth-Century Hand-Press Books Published in the Southern Netherlands: The Importance of Sheet Counts, Sammelbände and the Role of Institutional Collections = Lost Books*, 2016, 160–201. https://doi.org/10.1163/9789004311824_009
- REICHLING, Walter, *Appendices ad Hainii-Coperingi Repertorium bibliographicum*, München, 1905–1911.
- RMNy I. = BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos, *Régi magyarországi nyomtatványok I, 1473–1600*, Bp., Akadémiai, 1971. <https://mek.oszk.hu/23700/23720/> (letöltve: 2025. 02. 26.).
- RMNy II. = BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, *Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635*, közrem. Fazakas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos, Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai, 1983, <https://mek.oszk.hu/23700/23721/> (letöltve: 2025. 02. 26.)
- RMNy III. = HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok III, 1636–1655*, közrem. Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit, Käfer István, Bp., Akadémiai, 2000.
- RMNy IV. = HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok IV, 1656–1670*, közrem. V. Ecsedy Judit, Käfer István, Bp., Akadémiai–Országos Széchényi Könyvtár, 2012. <https://mek.oszk.hu/11900/11979/> (letöltve: 2025. 02. 26.)
- RMNy V. = HELTAI János, KOVÁCS Eszter, P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, SZVORÉNYI Róbert, TÓTH Anna Judit, V. ECESEDY Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok V, 1671–1685*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2023. <https://mek.oszk.hu/25500/25552/> (letöltve: 2025. 02. 26.)
- ROSWELL, Michael, DUSHOFF, Jonathan, WINFREE, Rachael, *A Conceptual Guide to Measuring Species Diversity = Oikos*, 130,3(2021), 321–38. <https://doi.org/10.1111/oik.07202>
- SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus Incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, Bp., Akadémiai, 1970.
- SZABÓ András Péter, *Egy elveszett gyűjtemény kincsei, Ondrej Czernacki turóci nemes könyvtára = Magyar Könyvszemle*, 136(2020), 203–242. <https://doi.org/10.17167/mksz.2020.3.203-242>
- The Applications of Probability to Cryptography* (The National Archives HW 25/37) <https://www.nationalarchives.gov.uk/>
- THOMAS, Suzie, HERVA, Vesa-Pekka, SEITSONEN, KOSKINEN-KOIVISTO, Oula Eerika, *Dark Heritage = Encyclopedia of Global Archaeology*, 2020, 3109–3119. https://doi.org/10.1007/978-3-030-30018-0_3197
- TÓTH András, „Holt” kéziratgyűjtemények élete = *Magyar Könyvszemle*, 74(1958), 42–50.
- VAVREK, Matthew J., *The fossil: palaeoecological and palaeogeographical analysis tools = Palaeontologia Electronica*, 14(2011), 1T http://palaeo-electronica.org/2011_1/238/index.html

- VERKRUIJSSE, Piet, *Waslijstjes en wenslijstjes, Zwarte gaten in de Nederlandse retrospectieve bibliografie* = *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis, Jaargang, 16*(2009), 46.
- VISKOLCZ Noémi, „...hatalmas, vigyázó és fő író vagyok én”: Révay Kata Szidónia, az evangélikus egyház patrónája a 17. században = *Credo*, 24(2018), 97–104.
- WANG, Ji-Ping, *SPECIES: An R Package for Species Richness Estimation* = *Journal of Statistical Software*, 40(2011), 1–15. <https://doi.org/10.18637/jss.v040.i09>.

Farkas, Gábor Farkas – Káldos, János – Király, Péter

The „Dark Matter” of Early Hungarian Prints

The purpose of this paper is to offer an informed estimate of the proportion of Early Hungarian Prints that have been lost without trace. The problem itself is not new in book history; over the last 90 years, several methods have been proposed for estimating lost books. This study applies some of these approaches to Hungarian bibliographical data originally published in the series *Early Hungarian Printings*. The paper develops a conceptual framework that refines and extends Falk Eisermann’s “dark matter” metaphor. It then describes the RMNYStat database, created by the authors, and the five asymptotic algorithms implemented in Kestemont and Karsdorp’s Copia package. In the estimations, different aspects of the data are examined – both as a whole and in specific subsets – including how our knowledge of Hungarian prints has changed over the last 150 years, and how this affects estimates of the lost portion. The paper presents the results of simulations under different scenarios (for example, what if some of the lost prints were rediscovered?), and concludes with an evaluation of the algorithms, providing an estimate of the most probable proportion of the “dark matter” of Early Hungarian Prints.

Keywords: Rare Books, Databases, Dark Matter, Early Hungarian Prints, Lost Books.

KÖZLEMÉNYEK

„A papok házasságáról való komédia” – Beszámoló az eddig töredékesen ismert *Comoedia de matrimonio* (RMNy 88.) teljes példányáról. 1854-ben Toldy Ferenc *A magyar költészet története*¹ című monográfiájában a 16. századi bibliai tárgyú tanköltészet, epika és dráma történetének áttekintése során futólag beszámolt arról, hogy könyvtára egy komédia töredékét őrzi, mely a katolikus papok cölibátussal kapcsolatos felfogását gúnyolja. A mindössze nyolc lapos, könyvtáblából kiáztatott töredék a komédia utolsó fólióit (D1; D4–D5 + hátsó szennylap) őrizte meg. Az utolsó lapon található kolofon alapján a nyomtatvány Krakkóban készült „Kerekotzi Ferentz” által, 1550-ben. Toldy – megbízható adatok hiányában – csupán a következőket jegyezte meg a töredékről: „egy prózai satira a katolikus papok nőtlenségét gúnyolja beszélgetés alakjában. (Krakkó 1550. egyetlen és csonka péld. saját könyvt.)”² Toldy *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*³ című monográfiájából emellett azt tudhatjuk még meg a töredékről, hogy az együttesen került kiáztatásra az *Igen draga es hasznos [...] receptummal*⁴ egy „szinte XVI. századbeli erdélyi nyomtatvány borítótáblájából.”⁵ Toldy beszámolójából azonban nem derül ki, hogy az általa említett „erdélyi nyomtatvány” mikori és mi is pontosan.

Pár évvel azután, hogy Toldy említést tett 1854-es monográfiájában az azonosíthatatlan komédia-töredékről, előkerült egy másik komédia hiánytalan példánya, melyet Huszár Gál nyomdájában adtak ki 1559-ben, címe: *Comoedia lepidissima de sacerdotio [...] Az igaz papságnak tiköre*, szerzője Sztárai Mihály.⁶

A két nyomtatvány összehasonlítása alapján Toldy Ferenc arra a megállapításra jutott, hogy az általa őrzött *Comoedia de matrimonio* néven hivatkozott töredék szintén Sztárai Mihály munkája.⁷ Ugyanekkor azt is megállapította Toldy, hogy az általa őrzött töredék kolofonja valószínűsíthetően hamis: „Kerekotzi Ferentz” nevű krakkói nyomdász nem létezett. Ezt lengyelországi kutatókra hivatkozva

¹ TOLDY 1854.

² *Uo.*, 193.

³ TOLDY 1870.

⁴ RMNy 185.

⁵ *Uo.*, 22.

⁶ RMNy 158.

⁷ TOLDY 1870, 16–17.

később megerősítette Varjas Béla is.⁸ Korabeli nyomtatványokkal való összevetés alapján úgy vélte Toldy, hogy a töredék Kolozsvárt készült.⁹ A kolofonban feltüntetett kiadási hely tehát megcáfолásra került. Az ugyanitt megnevezett 1550-es kiadási év kapcsán ugyanabból a tényből – hamis kolofon – a kutatók más-más irányban indultak el. Molnár József úgy vélte a Hoffgreff–Heltai-nyomda nyomdatermékeinek vizsgálata alapján, hogy a nyomtatás éve valószínűbben 1553 – ekkor ugyanis több nyomtatvány is névtelenül hagyta el a sajtót.¹⁰ Ugyanakkor, amint arra Varjas rámutatott, az 1553-as nyomtatványokon,¹¹ ha nem is került feltüntetésre a nyomtató neve, de a nyomtatás helye és ideje igen, illetve a *Catechismus* (RMNy 100) esetében annak összeállítójának (Heltai Gáspár) neve is szerepel a címlapon. Ezáltal nem tekinthetőek beazonosíthatatlannak és ennek révén a Sztárai-nyomtatvány kiadástörténetéhez köthető munkáknak.¹² Molnár Józseffel szemben Varjas Béla elfogadta a kolofonban feltüntetett 1550-es kiadási évet, arra a megfontolásra építve, hogy hamis kolofonra a kolozsvári nyomdának csak 1550-ben lehetett szüksége Fráter György bosszújától tartva. Fráter 1551. év végi halálával a katolikus befolyás a kérdéses időben már nem volt olyan meghatározó, hogy attól tartani kellett volna.¹³

A Toldy által felfedezett töredék nagy vonalakban ezek megállapítását tette lehetővé annak kiadástörténetével kapcsolatosan. Az első magyar nyelvű drámai emlékünket érintő további kérdéseket főképp a Huszár Gál nyomdájában megjelent későbbi komédia tanulságai alapján próbálták megválaszolni.¹⁴

2024 végén egy adatfeltáró kutatás során – melynek célja annak felderítése volt, hogy a Hoffgreff–Heltai-nyomda 1550–1575 között kiadott nyomtatványiból hol és hány példány maradt fenn – a Dán Királyi Könyvtárban egy igen érdekes tételre bukkantam: „Å [!] papoc hazasagarol : valo comoedia – Sztárai Mihály.”¹⁵ A kérdéses tétel azonosításában Thomasen Laura Søvsø, a könyvtár egyik munkatársa volt segítségemre, később a könyvtár kérésemre digitalizálta a birtokukban álló nyomtatványt és rendelkezésemre is bocsátotta e digitális másolatot. Ezek alapján biztosra mondható, hogy a Dán Királyi Könyvtárban található „176 III/507” szám alatt bejegyzett nyomtatvány azonos Sztárai Mihály *Comoedia de matrimonio* néven ismert, 1550-re datált, mindezidáig csak nyolclapnyi töredékben ismert nyomtatványával. A Dán Királyi Könyvtárban található példány hiánytalan, sérülésmentes, teljes példány.

⁸ VARJAS 1969, 120. A téma kapcsán tett megjegyzése: „Kételkedett a kiadvány krakkói eredetében a lengyel tudományosság is, minthogy Kerekotzki nevű nyomdász a lengyel könyvkiadás történetében teljesen ismeretlen.”

⁹ TOLDY 1870, 18–19.

¹⁰ MOLNÁR 1961, 429.

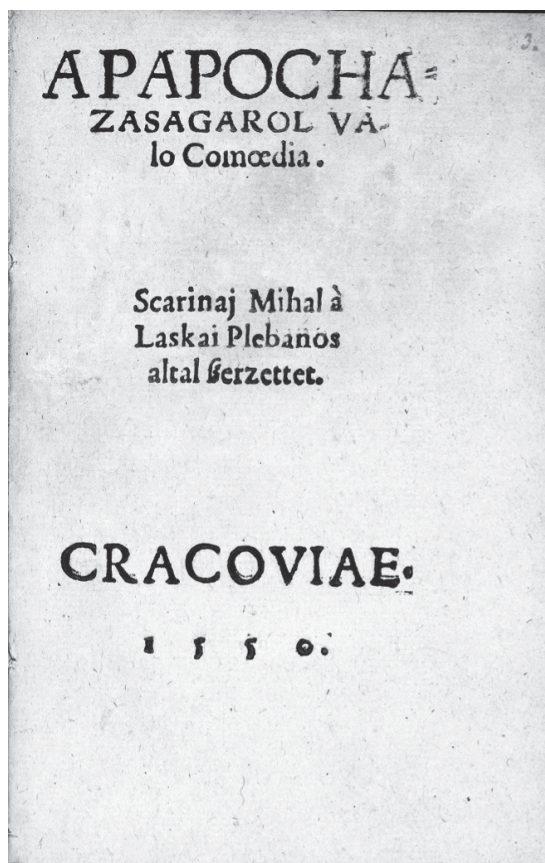
¹¹ RMNy 100; 101; 102.

¹² VARJAS 1969, 122–123.

¹³ Uo., 122–124.

¹⁴ Kiemelendő e tekintetben: LATZKOVITS 2000, 378.

¹⁵ https://soeg.kb.dk/permalink/45KBDK_KGL/1pioq0f/alma99121931157505763

1. ábra. Sztárai Mihály nyomtatványa

A nyomtatvány általános leírása

A Dán Királyi Könyvtárban található példány alapján az RMNy 1971-ben kiadott 88. tétele a következőképpen egészíthető ki:

RMNy 88.

A PAPOC HAZASAGAROL VALo Comoedia. Scarinaj [!]¹⁶ Mihál a' Laskai Plebanos által Berzettet. Cracoviae [Kolozsvár] 1550. [Hoffgreff György és Heltai Gáspár]

A-C⁸, D⁵ = [29] fol. – 8°

¹⁶ N. B.: A nyomtatvány igen sok sajtóhibával jelent meg, meglátásom szerint a „Scarinai” szó is ezek közé sorolható, azt feltételezve, hogy Sztárai (vagyis Michael Starinus, avagy félig magyarosítva: Sztarinai Mihály) nevét félreolvasta a szedő. Azért sem gondolom szándékos névrejtésnek, mert alatta megnevezésre került Sztárai valódi szolgálati helye és rangja is.

Evangélikus szatirikus hitvitázó komédia magyar nyelven. – A mű a katolikus papok nőt lenségét gúnyolja párbeszédes formában, melynek szereplői megegyeznek Sztárai Mihály későbbi komédiájának (RMNy 158) szereplőivel: Borbás és Antal bíró, Tamás és Berec pap, Fráter Lukács, a vikárius, a pápa, a püspök; illetőleg a komédiában található még egy szereplő a Gyermekek – aki talán azonos az *Igaz papságnac tiköre Prologvsának* (A3a–A3b) elmondójával.

Szövegkiadás (Toldy-törödek) RMDE I. 581–587; a teljes komédia kritikai kiadása: előkészületben.

A címlap után a nyomtatvány az A2a lapon a komédia szereplőinek nevével, ezt követően az A3a lapon a *Gyermekek* nevű szereplő invokációjával kezdődik. A komédia négy [!] *actus*ban, párbeszédes formában a katolikus papok paráznságát és házassággal kapcsolatos felfogását gúnyolja. A cselekmény sora megegyezik az *Igaz papságnac tiköre* című komédia felépítésével. Sztárai e második komédiájára több utalás is történik. Az *actus*ok bizonyos esetekben további *scaenák*kal bővülnek. A komédia a D5b–D6b lapokon a *Gyermekek* nevű szereplő összefoglalásával zárul.

Budapest *Acad* ④ – Budapest *Acad* cop. (Budapest *Acad*) – Budapest *Nat* cop. (Budapest *Acad*) – København ①

A Dán Királyi Könyvtár nem őrizz arra vonatkozó információt, hogy a nyomtatvány hogyan került hozzájuk. A példány a könyvtár újabb kötésében található. Ugyanakkor a nyomtatvány utolsó, üres lapján található egy possessorbejegyzés, melynek alapján a kötet 1576-ban Hans Konrad birtokában volt. A bejegyzés teljes szövege:

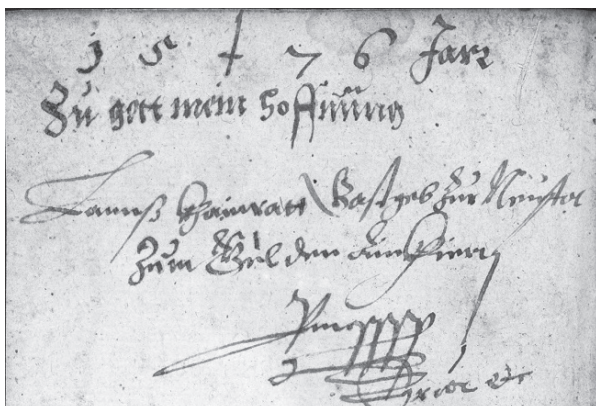
„1 5 † 7 6 Jarr // Zu Gott mein Hoffnung // Hannß Kainratt Gastgeb zur Neustadt [?] // zum Gulden Einhorn”¹⁷ [manu propria]¹⁸

Hans Konrad kilétével kapcsolatosan semmi bizonyos nem mondható. A bejegyzés helyszínének azonosítása is igen problémás. A település neve alapján szóba jöhet többek között akár a Brassó melletti Keresztényfalva, (németül: *Neustadt*, románul: *Cristian*), illetőleg Bécsújhely is (*Wiener Neustadt* vagy *Neustadt*). A lehetőségeket a fogadó neve sem szűkíti le.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egy másik Hoffgreff–Heltai-nyomtatványban is előbukkan mint possessor egy Hans Konrad. Borsa Gedeon 1983-ban a *Magyar Könyvszemle* hasábjain számolt be arról, hogy a lindaui Reichsstädtische Bibliothek őrizz egy teljessége révén unicum példányt *Az evangeliumoc es az epistolac...* (RMNy 91 / S84A) című nyomtatványból, mely első magyar nyelvű perikópánk,

¹⁷ Esetleg Ainkhürn – K. F.

¹⁸ A bejegyzés kiolvasásában köszönöm a segítséget Dr. Berzeviczy Klárának!

2. ábra. A possessorbejegyzés

s melyet Heltaiék szintén 1550-ben adtak ki.¹⁹ E nyomtatványban egy magyar és egy német bejegyzés található, melyek szerzője „Hanns Conratt Vogler.” Mivel egyikük kapcsán sem rendelkezünk információkkal, így első körben a kézírás adhatna azonosságukra választ. A két bejegyzés írásképe között azonban, különösen a nagybetűk esetében, elég meghatározó az eltérés. Ezáltal nem valószínű, hogy Hans Konrad és Hans Konrad Vogler azonos személyek.

Tekintettel arra, hogy a komédia cselekményét mindeztáig csak a töredékből ismerhettük, a hiánytalan példány kiadása pedig még készülöben van, érdemesnek vélem Sztárai két komédiáját részletesebben is összehasonlítani.

	<i>A papoc hazassagarol valo comoedia (1550)</i>	<i>Az igaz papsagnac tiköre (1559)</i>
Prológus	A Gyermekek ismerteti az alapproblémát: vagyis azt, hogy sokan vannak, akik nem értik a házasság szentségét, és azt hiszik, hogy nem méltó egy papnak megházasodnia.	Az alapprobléma ismertetése: sokan vannak, akik nem értik a papság igazi szentségét, emiatt nem tudják mit jelent a valódi, Isteni szolgálat.
Actus primus	1. Antal bíró felháborodva keresi fel szomszédját, Borbás bírót, arról értesítve, hogy vannak közöttük olyan papok, akik megházasodtak, s mégis megmaradtak hivatalukban. 2. Antal és Borbás párbeszéde a házasság szentségéről, megegyeznek, hogy vitába hívják papjaikat a város vikáriusa előtt.	1. Antal bíró újfent [!] felháborodva keresi fel szomszédját, Borbás bírót, arról értesítve, hogy vannak papok, akiket nem a hagyományos, katolikus szabályok szerint szenteltek fel. 2. Antal és Borbás párbeszéde a papi szolgálat szentségéről, megegyeznek, hogy vitába hívják papjaikat a város vikáriusa előtt, ahogy azt egyszer már megtették.

¹⁹ BORSA 1983, 404–409.

	<i>A papoc hazassagarol valo comoedia (1550)</i>	<i>Az igaz papsagnac tiköre (1559)</i>
Actus secundus	[Scaena prima] Antal bíró elmegy a katolikus paphoz, Berec paphoz, hogy elmondja egyezségüket Borbással és vitába szólítsa őt. Berec megijed, mert tudja, hogy egy ilyen vitában alulmaradna, ezért csak úgy megy bele a dologba, ha magukkal viszik a közeli kolostor szerzetesét Fráter Lukácsot is. Elmennek Lukácsért.	Antal bíró elmegy a katolikus paphoz, Berec paphoz, hogy elmondja egyezségüket Borbással és vitába szólítsa őt. Berec megijed, mert tudja, hogy ugyanúgy alulmarad majd, mint legutóbb, ezért csak úgy megy bele a dologba, ha ismét magukkal viszik a közeli kolostor szerzetesét Fráter Lukácsot is. Elmennek Lukácsért.
	[Scaena secunda] Borbás bíró elmegy az evangélikus Tamás paphoz, ismerteti a korábbiakat, Tamás boldogan megy bele a vitába. Eközben rájönnek Berec pap cselére, Borbás utánuk megy, Tamás segítséget kér az Istentől ima formájában.	[Actus tertius] ²⁰ Borbás bíró elmegy az evangélikus Tamás paphoz, ismerteti a korábbiakat, Tamás boldogan megy bele a vitába. Közben rájönnek, hogy Berec pap biztosan újra bevonja a vitába Fráter Lukácsot, együtt elmennek utánuk.
Imádság	Tamás pap imája, melynek lényege, az Isten segítségül hívása. Prédikációként felérő ima, melyben Tamás pap példázatok sorol a Teremtéstől Krisztusig, melyben a házasság szentsége és a parázsnaság folytattak harcot egymással az előbbi győzelmével.	–
Actus tertius / Actus quartus	[Scaena prima] Mind együtt a vikárius háza előtt. Fráter Lukács kiharcolja, hogy egyedül mehessen be a vikáriushoz.	[Scaena prima] Mind együtt a vikárius háza előtt. Fráter Lukács próbál ismét egyedül bemenni a vikáriushoz. A korábbiak tapasztalata alapján ezt a többiek nem engedik.
	[Scaena secunda] 1. A vikárius anélkül, hogy meghallgatná a feleket, börtönbe zárja Tamás papot eretnokség vádjával. 2. Antal és Borbás bíró egyhangúlag háborodnak fel és elhatározzák, hogy felkeresik a pápát.	[Scaena secunda] 1. A vikárius anélkül, hogy meghallgatná a feleket, börtönbe akarja zárni Tamás papot eretnokség vádjával. 2. Hatalmas vita támad, elhatározzák, hogy mind együtt felkeresik a pápát.
Actus quartus / Actus quintus	[Scaena prima] Berec pap, a vikárius és Fráter Lukács észreveszik, hogy Antal és Borbás bíró eltűntek, Lukács kihallgatta őket, elmondja, hogy a pápához mentek. Eltervezik, hogy hogyan járnak túl az eszükön, közben megjelenik Antal, Borbás, a pápa és a püspök.	–

²⁰ A két komédia között itt sorszámok tekintetében felborul az egyensúly, mert ugyanazon eseményt az 1550-es nyomtatvány egy felvonáson belül két színben, az 1559-es nyomtatvány pedig két különálló felvonásban mutat be.

	<i>A papoc hazassagarol valo comoedia (1550)</i>	<i>Az igaz papsagnac tiköre (1559)</i>
	[Scaena secunda] A pápa megkérdi, hogy miért vesztek össze. Fráter Lukács elbeszéli, hogy az evangélikus pap, vagyis Tamás pap, mi mindent hord össze a katolikusokkal szemben a szószéken. A pápa máglyahalálra ítéli Tamást. Antal és Borbás bíró valódi tárgyalást akarnak, felszólítva a pápát, hogy amennyiben ez nem történik meg, úgy bottal verik agyon az összes katolikus papot.	A pápa felháborodva kéri számon őket, hogy már megint miért háborgatják őt. Mindkét fél összefoglalja a vita lényegét.
	[Scaena ultima] 1. Kijön Tamás pap a tömlőcből, heves vita kezdődik Tamás pap, valamint a pápa és a püspök között. 2. Tamás pap sikeresen meggyőz mindenkit a házasság szentségéről, és arról, hogy a papok is megházasodhatnak. 3. A pápa, a püspök, a vikárius, Fráter Lukács és Berec pap elhatározza, hogy megházasodnak. Azon tanakodnak, hogy kinek kit kéne feleségül vennie. 4. Antal és Borbás bíró kibékülnek.	1. Heves vita kezdődik Tamás pap, valamint a pápa és a püspök között. 2. Tamás pap sikeresen meggyőz mindenkit arról, hogy mi a valódi szentsége a papi szolgálatnak, s ezáltal mi a teendője annak, aki Istent akarja szolgálni. 3. A katolikus oldalon állók rájönnek, hogy az elvárásoknak nem tudnak megfelelni. 4. A pápa, a püspök, a vikárius, Fráter Lukács és Berec pap elhatározza, hogy világi szakmához látnak, ki kovács, ki földműves lesz. 5. Antal és Borbás bíró kibékülnek.
Epilógus	A Gyermekek összefoglalja a történeteket, s hálaadásra szólítja fel a hallgatóságot, hogy megismerhették az igazságot.	–

Hivatkozott irodalom

- BORSA Gedeon, *Bibliográfiai adalékok a korai magyar nyelvű perikopáskönyvekhez* = *Magyar Könyvszemle* 99(1983), 404–409.
- LATZKOVITS Miklós, *Mikor és miért írta Sztárai az Igaz papságnak tikörét?* = *Irodalom-történeti Közlemények* 104(2000), 3–4, 378.
- MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1526–1576 között* = *Magyar Könyvszemle* 77(1961), 429.
- TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története I–II.*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854.
- TOLDY Ferenc, *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez* = *Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből, I. kötet, 1867–1869*, szerk. Toldy Ferenc, Pest, Eggenberger-féle Magyar Akadémiai Könyvkereskedés, 1870.
- VARJAS Béla, *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok* = *Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László, Bp., Akadémiai, 1969.

Temesvári Pelbárt velencei kiadású *Stellarium*ának (1586) változatai. Temesvári Pelbárt könyveinek kiadásait kronológiai sorrendben Borsa Gedeon 2004-ben publikálta,¹ ugyanezt a bibliográfiát 2005-ben is közölte egy tanulmányban.² Temesvári Pelbárt *Stellarium*ának 21 kiadása ismert, az első 1498-ban Hagenauban, Heinrich Gran nyomdájában, az utolsó Velencében, Giovanni Antonio Bertano (15??–1599) nyomdájában készült 1586-ban. Borsa Gedeon az egyetlen velencei kiadásról írva mindkét alkalommal magyar retrospektív nemzeti bibliográfiára³ (RMK III. 751), a magyar nemzeti könyvtár katalógusára,⁴ valamint az EDIT 16⁵ olasz adatbázisra hivatkozott, tanulmányában azt vélelmezve, hogy a velencei kiadást „Bertano saját kockázatára jelentette meg”.⁶ Az RMK III. 751 Szabó Károlytól vagy Hellebrant Árpádtól származó megjegyzésben az olvasható, hogy Velencében Pelbárt *Stellarium*át „Rocca Angelus adta ki, s Perotto[!] Sándor cardinalisnak ajánlotta”.⁷

A közelmúltban, az 1586-ban megjelent *Stellarium*nak hozzájutottam egy példányához, melynek címlapján nem az általam és a magyar bibliográfusok által ismert nyomdászjelvény,⁸ hanem Alexander Perettus de Montealto két színnel (piros–fekete) nyomtatott bíborosi címere látható. Ismeretem szerint egyedül az olasz EDIT 16 adatbank írja le a két változatot, a nyomdászjelvényes változat száma 32906, míg a bíborosi címeresé 69823. A hatalmas diszcrepancia csupán a két változat adatbázisba kerülésének időpontjára vonatkozóan ad eligazítást. Az EDIT tételek UNIMARC nézetében látható, hogy a 32906-os 1997. december 16-án került be az online adatbázisba, a címlapvariáns 69823-as pedig 2007. március 5-én.⁹ A velencei kiadásnak az interneten, általam hozzáférhető példányainak őrzőhelyei (OSZK, Pannonhalma, ELTE, ÖNB, etc.) csak a nyomdászjelvényes változatból birtokolnak példányt, melyek azonosak vagy csaknem azonosak¹⁰ az EDIT 16 32906 számon nyilvántartott példánnyal.

¹ BORSÁ 2004, 52–59.

² BORSÁ 2005, 1–24 (itt: 2–8).

³ RMK III, 751.

⁴ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum* (P 277).

⁵ A 16. századi, Itáliában bármilyen nyelven vagy olasz nyelven bárhol megjelent nyomtatványok nemzeti nyilvántartása: <https://edit16.iccu.sbn.it/>

⁶ A bíborosi címeres változat ismeretében véleményével egyetérteni nem tudok. Valószínűnek tartom, hogy a bíborosi címeres változat költségeit a bíboros állta, de lehet, hogy a kiadás anyagi hozzájárulásával, netán megrendelésére készült.

⁷ Angelo Rocca (1545–1620), ágostonos szerzetes, a tridenti zsinat utáni katolicizmus meghatározó alakja. Alessandro Damasceni Peretti di Montalto (1571–1623) fiatalon (gyermekként) lett diakónus-kardinális.

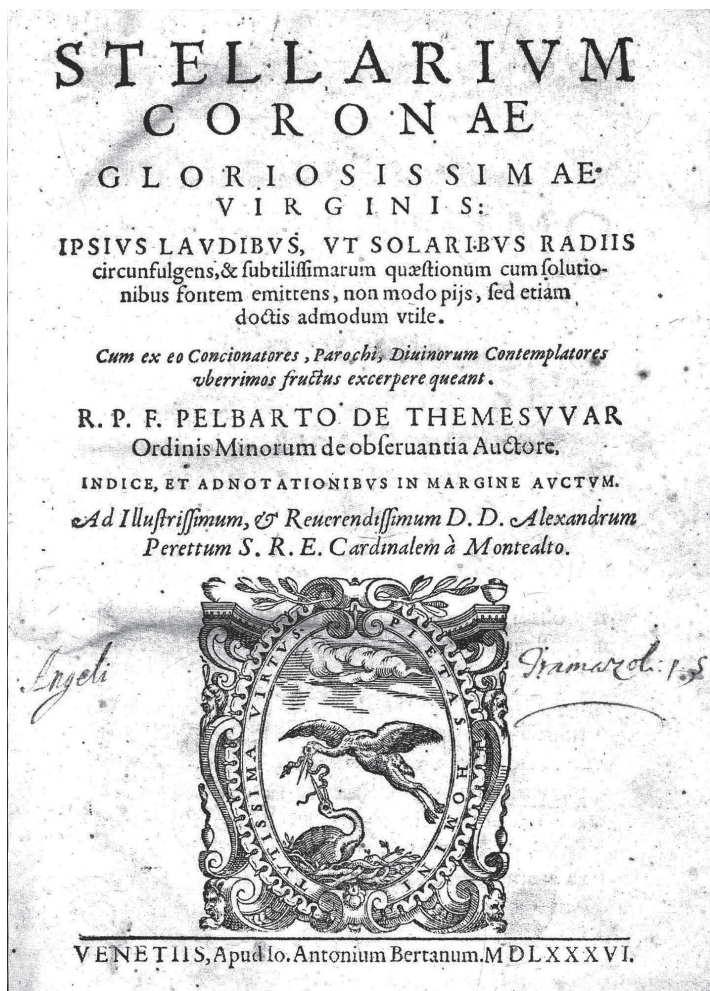
⁸ Giovanni Antonio Bertano nyomdászjelvénye, „*Pietas homini tutissima virtus*” szöveggel.

⁹ Szovák Márton szíves közlése.

¹⁰ Mint később olvasható, a nyomdászjelvényes változatnak két variánsa ismert.

A nyomdászjelvényes kiadás („A” változat) címlapszövege:

Stellarium coronae gloriosissimae Virginis: ipsius laudibus, vt solaribus radiis circumfulgens, & subtilissimarum quaestionum cum solutionibus fontem emittens, non modo pijs, sed etiam doctis admodum vtile. Cum ex eo Concionatores, Parochi, Diuinorum Contemplatores vberimos fructus excerpere queant. R. P. F. Pelbarto de Themesuuar Ordinis minorum de obseruantia auctore, indice, et adnotationibus in

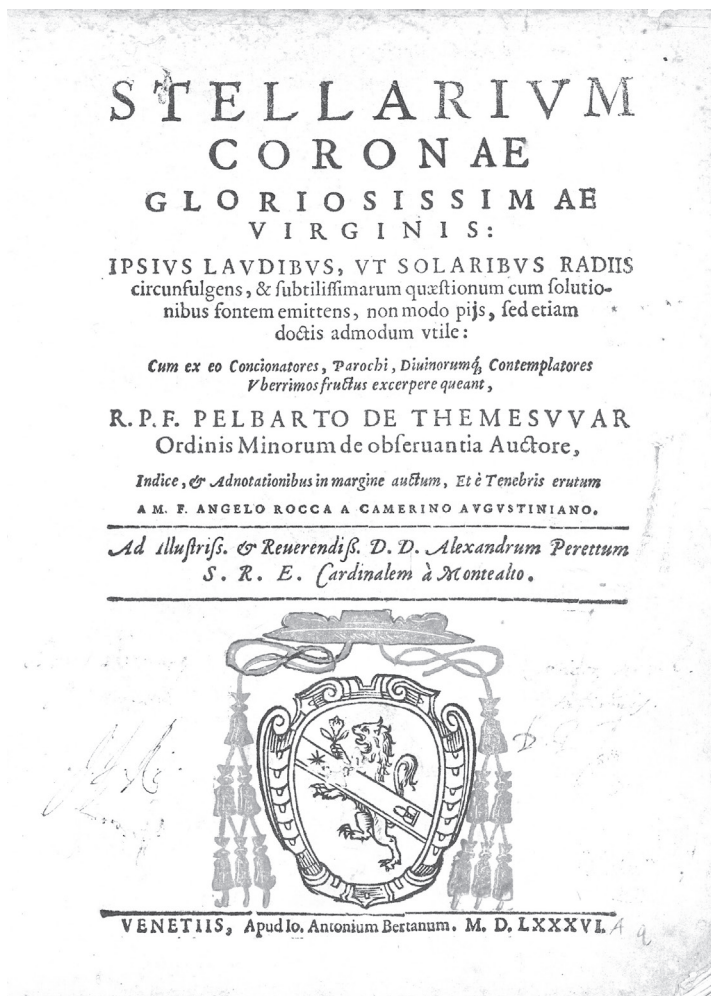

1. ábra. A nyomdászjelvényes „A” változat címlapja

marginē avctvm. Ad Illustrissimum, et Reverendissimum D. D. Alexandrum Perettum S. R. E. Cardinalem a Montealto.

A bíborosi címeres kiadás („B” változat) némileg hosszabb címlapszövege:

Stellarium coronae gloriosissimae Virginis: ipsius laudibus, vt solaribus radiis circumfulgens, & subtilissimarum quaestionum cum solutionibus fontem emittens, non modo pijs, sed etiam doctis admodum vtile: Cum

2. ábra. A bíborosi címeres „B” változat címlapja

ex eo Concionatores, Parochi, Diuinorumque contemplatores Vberrimos fructus excerpere queant, R. P. F. Pelbarto de Themesuar Ordinis Minorum de obseruantia Auctore, Indice, et Adnotationibus in margine auctum, Et e Tenebris erutum A M. F. Angelo Rocca a Camerarino Augustiniano. Ad Illustriss[imum], et Reverendiss[imum] D. D. Alexandrum Perettum S. R. E. Cardinalem a Montealto.

Miután a szedés és a terjedelem ([12], 230 levél) minden példányban azonos, csak a címlapok szövege és a címlapokon látható metszet eltérő, nyilvánvaló, hogy egyazon kiadás két címlapváltozatáról van szó. A nyomdászjelvényes „A” változat 32906. szám alatt közzétett, beszkenelt példányának kolofonjában a *Registrum*, majd a hozzá tartozó „Omnia sunt quaterniones, praeter Ff ternio” olvasható, ezt követi a következő sorban a „Tabula per se patet” mondat, ami ugyanezen változat több példányából, így például az ÖNB 41.F.13 és az OSZK RMK III. 751 jelzeteken nyilvántartott köteteiből is hiányzik. Feltételezésem szerint azért, mert röviddel az utolsó ív nyomtatásának kezdete után, vélhetően a szedést ellenőrző, latinul jól tudó korrektor rájött, hogy a megjegyzés felesleges, ugyanis a *Registrum* alatt azt magyarázza, hogy a *Registrum* nem szorul magyarázatra,¹¹ és eltávolította a kiszedett szövegből,¹² így a továbbiakban enélkül folytatódott az utolsó ív nyomtatása. Következésképp a „Tabula per se patet” csak az utolsó ív nyomtatásának kezdeti szakaszában készült darabokban, és ezt az ívet tartalmazó példányokban szerepel. A bíborosi címeres változathoz az említett mondatot tartalmazó példány még nem került elő, ez arra utal, hogy a bíborosi címeres címlapot tartalmazó ívet később, a nyomdászjelvényes címlapváltozat íveinek összehordása közben vagy utána nyomtatták. Monok István hipotézisemet ingatagnak tartva rámutatott, hogy a *registrum* alatt lévő „Tabula per se patet” szövegre több példa is akad, ugyancsak velencei nyomtatványokban. Megjegyzem, arra nincs példa, hogy a mondat egy adott kiadás példányaiban esetlegesen szerepel, ahogy az is, hogy példák sokasága sem fog eltántorítani abbéli véleményemtől, hogy a „táblázat önmagától értetődő” mondat bármilyen szövegkörnyezetben is legyen, semmitmondó, felesleges.¹³ Szeretném hangsúlyozni, hogy írásom nem tanulmány,

¹¹ „Tabula per se patet” azt jelenti, hogy a táblázat [*Registrum*] önmagától értetődő.

¹² A korrektor nem selejteztette le a már elkészült íveket, mert az anyagi veszteségen kívül kellemetlen is lett volna számára, hogy a felesleges mondat a szedésben maradt, mivel a nyomtatásba kerülő szöveg ellenőrzése a feladata volt.

¹³ Szovák Márton vélelmezte, hogy a „Tabula per se patet” nem a fölötté lévő *registrum*ra, hanem a mutatóra vonatkozik, hozzátéve, hogy a mutató füzetjele azért nem szerepel a *registrum*ban, mert a vásárló igénye szerint akárhova beköthető volt. Valószínűtlennek tartom, hogy a mondat a mutatóra vonatkozzék, mert a könyvet a tipográfus tervezi, ezt a feladatot a nyomda tulajdonosa, vagy egy megbízott személy átvállalhatja, de minden esetben kész tervet tesz a megrendelő elé, aki ezt jóváhagyja vagy változtatást kér, utólag senki sem ötletelhet, a *registrum*ban nem említett ívek elhelyezésével kapcsolatban sem. Amennyiben a „Tabula per se patet” a mutatóra vonatkozik, miért csak a mutatót tartalmazó példányok egy részében található? A bíborosi címeres változat ismert példányaiban miért nincs? Erre adtam egy magyarázatot, amit lehet ugyan bírálni, de még mindig

hanem egy közlemény, melyben a velencei *Stellarium* változataira hívom fel a bibliográfusok és kutatók figyelmét.

Összegzésként elmondhatjuk tehát, hogy Temesvári Pelbárt *Stellarium*ának velencei, 1586. évi kiadása két címlapváltozatban, nyomdászjelvényes („A” változat) és bíborosi címeres („B” változat) jelent meg. A nyomdászjelvényes változatnak két variánsa különíthető el, a különbség a *Registrum* alatt, külön sorban olvasható „Tabula per se patet” megléte („A/1” változat), vagy hiánya („A/2” változat).¹⁴

Hivatkozott irodalom

BORSA Gedeon, *Temesvári Pelbárt munkáinak kiadásai*, = *Ötszáz éve halt meg Temesvári Pelbárt, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái – The Works of Pelbartus de Themeswar and Osvaldus de Lasko, Borda Lajos gyűjteménye – The Collection of Lajos Borda*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2004 (Műgyűjtő Magyarok, 5).

BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői* = *Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 1–24.

Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur, Editiones non Hungaricae et extra Hungariam impressae – Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa, Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok, Vol. I–III., composuerunt Elisabetha Soltész, Catharina Velenczei, Agnes W. Salgó, Bp., OSZK, 1990, 1928 (P 277).

RMK III. 751. = *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. (RMK III.) Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvésze-ti kézikönyve*, írták SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, Bp., 1886–1891.

BORDA LAJOS

értelmesebb, mint egy semmimondó mondatban tartalmat keresgélni. A szemantikai intermezzo írásom lényegét nem érinti, én csak egy öreg antikvárius és könyvkiadó vagyok, nem kívánok tudós kutató képében tetszelegni, ezért a velencei kiadás részleteivel való további foglalkozást arra érdemesebbekre hagyom.

¹⁴ Könyvgyűjtőket érdeklő információ: a két változat közül a bíborosi címeres ritkább. A kolo-fonban, a „Tabula per se patet” mondatot tartalmazó példányok a kiadás legritkább darabjai.

SZEMLE

Régi Magyarországi Nyomtatványok, V. 1671–1685. Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit, V. Ecsedy Judit munkája, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, lektorálta Csorba Dávid, Koltai András, Budapest, OSZK, 2023. 1556 p.

A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) minden kötetének megjelenését nagy várakozás előzi meg a tudományos élet képviselői részéről. A kiadvány ugyanis nemcsak egy bibliográfiai és könyvészeti kézikönyv, hanem a könyvtörténet hazai és külföldi kutatói számára – legyen történész, néprajtudós, nyomászat-, irodalom-, egyház, vallás- vagy zenetörténész – egy megkerülhetetlen szakkönyv. Tartalmát tekintve a korabeli magyarországi történelem enciklopédiájának is tekinthetjük, de idézhetjük Jakó Zsigmond egy jellemzését is, amelyet éppen egy Borsa Gedeon- emlékkötetben közölt tanulmányában fogalmazott meg: „nemcsak retrospektív nemzeti bibliográfia, de az irodalmi írásbeliség és az egyes tudományágak magyarországi története legfontosabb forrásrepertóriumának a szerepét is betölti”. (*Fata libelli*, Bp., OSZK, 60.)

Az RMNy ötödik kötetének felépítése természetesen megegyezik az előzőekével: az egyes művek részletes bibliográfiai leírása után annak tartalmi és szakirodalmi összefoglalása olvasható. Ezt követi a tízféle mutató – a hasonló kiadványokat tekintve ez egyedülálló –, amelyek által a kötet (és maga a korszak) méginkább áttekinthetőbb és tanulmányozhatóbb, valamint a csonka, illetve sérült példányok azonosításának elsőrangú segédletei. A nyomdahelyek, nyomdák, személynevek, helynevek, címek, magyar nyelvű versek és énekek kezdősorai, tárgy, nyelvek, könyvtárak bibliográfiai konkordanciák előtt egy az adott korszakban a korabeli Magyarországon működő nyomdákat feltüntető térkép, illetve az összes, példányból ismert munka címlapjáról vagy mintalapjáról készült fotómásolat látható. (Néhány elveszett műről is van kép, ha az például hasonmásban vagy fényképen fennmaradt.)

Mindezen segédletek elkészítését és a kötetben való megjelentetését az teszi lehetővé, hogy a hazai könyvtermés – mind a címetek, mind a példányszámokat tekintve – ebben az időszakban, vagyis az 1671 és az 1680 közötti években is igen kevés. Az RMNy jelen köteté 946 magyarországi és külföldön magyar nyelven megjelentetett nyomtatványt dolgoz fel a 3697-től a 4626-ig terjedő sorsszám alatt. Ebből 5 az üres szám, 21 pedig a betűjellel ellátott többlet, valamint 79 Appendix-tétel szerepel a kötett végén: ezek a megjelenési év vagy hely miatt kizárt nyomtatványok. (Az RMNy öt köteté a hazai nyomdászat történetéből, az 1473 és 1685 közötti időszakból, csak alig több mint 5700 címet tudott regisztrálni. Ez a számadat a nyugat-európai országok könyvtermésével összehasonlítva messze elmarad.) Az előző két kötet (megjelent 2000-ben és 2012-ben) anyagát tekintve ez kb. 60, illetve 140 tételnyi (cím) visszaesést jelent, elsődlegesen a kedvezőtlen történelmi körülmények miatt (protestánsüldözések).

Az RMNy-tételek leírásának fontos részét képezik a lelőhelyadatok is, amelyek arról tájékoztatnak, hogy az adott műből melyik intézmény rendelkezik példánnyal, továbbá azt, hogy az adott példány milyen állapotban van. Ezen adatokat szemlélve az is kitűnik, hogy 66 kiadványból ma

már példány sem ismert (remélhetőleg ezek csak lappanganak, s idővel egy-egy előkerül); valamint 14 mű léte egykorú adat alapján feltételezhető. Ez utóbbiak a naptárak és prognosztikonok esetében több tucat többletet jelent, hiszen egy adott évben több nyomda több nyelven is megjelentette ezeket.

A nagyarányú veszteség okaiként az alacsony példányszám (néhány tucat – néhány száz), illetve a kiadványok műfaja említhető, ezek lakodalmi köszöntő versek/költemények, evangélikus teológiai vizsgatételek, református elmélkedések, szorzótáblák, gyászbeszéddek, református és katolikus imádságok, röpiratok, esküvői meghívók, katolikus vallási tanítások, református vagy katolikus vallási vitairat, pátensek stb. – vagyis ezen adatok szerint a pusztulás egyik felekezet kiadványait sem kímélte.

Ugyanakkor érdemes abból a szempontból is végignézni ezen lelőhelyadatokat, hogy melyek azok a kiadványok, amelyekből sok példány maradt fenn („in multis bibliothecis multa expl.”). A 30 példánynál többel rendelkező művek (közel 30 van ilyen) közé tartozik Edward Brown magyar mondatot tartalmazó útleírása (négy kiadás is: London 1673, RMNy 3904; Párizs 1674, RMNy 3993; Amszterdam 1682, RMNy 4392; London 1685, RMNy 4598). A katolikusok közül Káldi György prédikációi ([Pozsony] Nagyszombat [ca. 1640] 1681 [!], RMNy 4375), Gregorius Coelius biblia-magyarázata (Nagyszombat 1682, RMNy 4436), Nicolaus Avancini elmélkedései (Nagyszombat 1679, RMNy 4265), Charles Musart papi kézikönyve (Nagyszombat 1675, RMNy 4043), a jezsuita rend regulája (Nagyszombat 1679, RMNy 4272) stb. A protestánsok közül pedig az előkelő listán többek között ott szerepel Tolnai F. István vitairata (Kolozsvár 1679, RMNy 4254), Szathmárnémeti Mihály biblia-magyarázata és prédikációi (Kolozsvár 1679, RMNy 4251; Kolozsvár 1675, 1677, RMNy 4017, 4139), Komáromi Csipkés György vitairata (Kolozsvár 1671, RMNy 3725), Johannes Amos Comenius négy nyelvű *Orbis pictus* (Lőcse 1685, RMNy 4600) vagy Misztótfalusi Kis Miklós bibliakiadása (Amszterdam 1685, RMNy 4562). Az itt említett néhány protestáns kiadvány kiugróan magas, megmaradt példányszáma többek között azzal magyarázható, hogy az átlagosnál nagyobb példányszámban jelen(het)tek meg, valamint az adott protestáns közösség/város/nyomdász erős igényével és anyagi erejével.

A magyarországi nyomdahelyek és a kiadványok száma jól mutatja, hogy habár a katolikus egyház (Habsburg segédlettel) rengeteg energiát fektetett abba, hogy az ország lakosságának felekezeti arányát visszafordítsa a 16. század végi kb. 85 százaléknyi protestánsról katolikusra, a hívek nagyobbik része még mindig valamely protestáns egyházhoz tartozik. A kb. 70 éve tartó katolikus reformáció (részben ellenreformáció) nagy eredményeket tud felmutatni kiadványai által is, hiszen mind a híveket, mind a papokat igyekeztek ellátni könyvekkel, legyenek azok imádságoskönyvek, prédikációs kötetek, hitviták stb. És éppen ezért, a katolikus túlsúly (a katolikus uralkodó és a katolikus egyházszervezet) ellenére, fontosak a protestáns nyomdák és kiadványok számadatai, hiszen a számukra egyre kedvezőtlenebb körülmények között még mindig ilyen kedvező adatokat látunk: a legtöbb kiadvány Lőcsén (220), Kolozsváron (157) jelent meg, de szép számokat tud felmutatni többek között Szeben (73), Kassa (73), Debrecen (69) vagy Brassó (56) is. A figyelemre méltó adatok egyike, hogy míg az előző időszakban (1656–1670) Patakon 89 kiadvány jelent meg, addig az 1671–1685 között mindössze 1 (azaz egy); de ez is csak részben igaz, mivel Czeglédi István vitairatát ugyan Patakon kezdték el nyomtatni, de végül Kolozsváron fejezték be (RMNy 4012). A katolikus tipográfiák közül egyértelműen a nagyszombati van az élen (152), majd a pozsonyi (36) következik. Korszakunkban ugyan csak 12 mű jelent meg a csíksomlyói ferences nyomdában (1676–1700), de működése és kiadványai fontosak voltak az erdélyi katolikusok, különösen a Székelyföldön és Moldvában élő hívek számára.

A külföldön kiadott munkák száma nem túl sok (44), ráadásul a legtöbb városban csak egy-két kiadvány került ki a sajtó alól. A legtöbb Bécshez (12) és Wittenberghez (10) köthető, de a listán találjuk még Jénát (4), Brémát (3), Bázelt (2), Leident (2), Nürnberget (2), Velencét (2), valamint egy művel Berlint, Bolognát, Boroszlót, Danckát, Párizst, Rostokot és Utrechtet – vagyis döntően Európa német nyelvterületein jelentek meg nyelvi hungarikumok.

Az igazán izgalmasak azonban a titkos nyomdahelyeken, így az Antwerpenben, Velencében, vagy az egyszerűen kitalált nevű településeken (például Theopoli Hypozygiadae, Rhenopoli, Stephanopoli, Theopoli, Christianopoli) megjelentetett könyvek. Ezek tényleges locusa Kolozsvár, Brassó és Debrecen. A 10 protestáns kiadvány besorolása szerint egyházpolitikai, politikai vagy vallási röpirat. Ezek közé tartozik például a sárospataki kollégium tanára, Comenius-tanítvány Pósházi János *Falsitas toti mundo detecta...* (Kolozsvár, 1672; RMNy 3799) című írása, amely Bársony György váradi püspök *Veritas toti mundo declarata* (Kassa, 1671; RMNy 3704) vitáirának három argumentumára válaszol. Utóbbi munka egyik fajsúlyos állítása, mely szerint érvénytelenek a hazai protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot engedélyező törvények. A szakirodalom ezt a művet a Wesselényi-összeesküvés fölszámolása (1671) utáni protestánsüldözést irodalmilag megnyitó műnek tekinti.

Az RMNy 5. kötetének megjelenése előtt hunyt el Borsa Gedeon (1923–2022), aki hazai és nemzetközi elismertségét részben az RMNy-nek, részben más könyvészeti munkáinak köszönhette. Ő dolgozta ki azt a koncepciót, amely alapján az Országos Széchényi Könyvtár szakemberei az 1801 előtt megjelent hungarika nyomtatványok tartalmi és formai feltárását végzik. Ennek eredményeként jelentek meg az RMNy-kötetek az elmúlt 50 évben (1971, 1983, 2000, 2013, 2025). A hazai könyvtárművel 1700-ig bemutató retrospektív nemzeti bibliográfia hatodik darabja majd az utolsó tizenöt évet (1686–1700) dolgozza föl; valamint az RMNy munkatársai egy Supplementum kötetet is terveznek, amelyben az időközben felbukkant nyomtatványok adatait közlik.

Borsa elgondolásának komplexitását mutatja, hogy ugyancsak ő dolgozta ki a hazai nyomdák betű- és díszkészlete feldolgozásának a programját, amelynek anyaga három kötetben meg is jelent a *Hungarica typographica* (2004, 2010, 2014) sorozatban. Ezáltal – a Monok István vezette olvasmánytörténeti kutatásokhoz hasonlóan – egy újabb könyves kutatási terület, a nyomdászattörténet, illetve azok szakemberei mondhatják majd el, hogy az alap kutatások az adott időszakra vonatkozóan befejeződtek.

Fontosnak vélem megjegyezni, hogy az anyag nyomtatott kötet formában jelent meg, s nem (csak) elektronikusan érhető el a hálón (az összes kötet digitalizálva, egy helyen: <https://real-eod.mtak.hu/9184/>). Könyv az, ami nyomtatásban megjelenik, s egy adattár vagy bibliográfia esetében különösen fontos, hogy abból nyomtatott példány is elérhető legyen. Az adatbázisok is fontosak, jól használhatók, sok mindenben segítik a kutatók munkáját, de csak addig működnek, amíg valaki gondozza azokat – ha ez abbamarad, az anyag akár el is tűnhet (ld. az Arcanum által működtetett magyarországi bibliográfiák adatbázisát vagy a MOKKA-R-t).

S végül a recenziens egy személyes megjegyzése: egyetemista korom egyik nagy élménye volt az RMNy első két kötetének átlapozása, az egyes leírások olvasása. A lelkesedés ma is megvan, s az ötödik kötet sem okozott csalódást, ez is megadta az élményt.

ZVARA Edina

Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében – Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, ELKH BTK ITI, 2023 (Humanizmus és Reformáció, 41.) p. 488

Tóth Zsombor egy csaknem napjainkig alapvetően németes szemléletű tudományosságban jelentkezett egy angolszász, de főként nem kontinentális (ahogy a „szigeten” mondják) és tengeren túli szemlélettel. Tette ezt olvasottsága ellenére – ami kissé zavarba hoz engem –, hiszen az Ancien Régime szerzőiről sokat tud, francia nyelvi ismeretei nem akadályozhatták volna a francia szakirodalom legalább olyan alapos megismerését, ahogy tette a kétségtelen újszerűbb, sokszor nájmódibb angol írásokkal. No és a német szakirodalommal való csaknem szakítás is kitűnik az értekezésből. Korjelenség, valóban az,

a mostani (21. század eleje) nyugat-európai politikai hangulat erőltette „ne csak mostani szerepükben fokozzuk le a németeket, hanem történelmileg is” célok megvalósulásának a következménye is lehet ez (amelyhez ráadásul még a mostani német értelmiség is asszisztál, és mindeközben nagyon modernnek gondolja magát). Magyarul is megjelent a 2014-ben kiadott Roderick Cave és Sar Ayad összeállította mű, a *The History of the Book in 100 Books* című összefoglalás – *A könyv története, A barlangfestményekről az e-könyvig*, Budapest, Kossuth, 2015 –, amelyben a protestáns reformáció könyvtörténetében a svéd könyvkiadás a némettel azonos súllyal tűnik fel. Ahogy a kiválasztott száz könyv is erősen az angolszász világ felé hangsúlyozza a hosszú (*From Egypt to e-Book*) korszakot. Nem így a németes orientációval éppen nem jellemezhető Henri-Jean Martin, aki 1958-ban a világ könyvtörténetét összefoglaló alapművében (amelyet Lucien Febvre-rel közösen írt: *L'apparition du livre* címmel [Paris, Albin Michel],) a 16. századot „Németország évszázada”-ként címkézi fel.

Tóth Zsombor kiváló könyvében, amelynek számomra az eddig ismeretlen, kéziratos fordítás-irodalomnak a reformáció-, az irodalom- és művelődéstörténetbe helyezése a legnagyobb érdeme, a „francia és angol források” egyenrangúan tűnnek fel, mint a „domináns hagyomány” (a református ortodoxia) átvilágítását és a „devocionális kultúra rekonstrukcióját” lehetővé tevő forrásanyag. Ő maga pedig jól ismeri a pietizmus Magyar Királyságbeli és erdélyi befogadtörténetét, azt is, hogy a református közösségekben ez a recepció sokszor a lutheránusokat is megelőzte.

Ez a bekezdés persze csak az elismerésem kifejezése, hiszen az elméletalkotást roppant bátornak tartom, olyannak, amelyik sok kritikát fog kapni, és olyannak, amellyel kapcsolatos kritikák megfogalmazásához nagyon sok embernek sokat kell olvasnia, vagyis ez a bátorság megtermékenyítőleg hat a magyarországi és erdélyi kora újkori művelődéstörténet kutatói számára. (Igazán zárójelben említem csak a „glokális” – számomra – szó-szörmyszülött kifejezést és magát elméletnek tudó jelenséget. Mert nekem csupán id. Hegedüs Loránt jut róla eszembe, aki közszerepléseiben (a szószéken is) nem mulasztotta el gyakorta emlegetni „az egyes az egészben, az egész az egyesben” szövirágot. A McDonalds marketingstratégiát én nem „applikál”-nám „a kora újkori magyarországi és erdélyi recepciótörténeti megközelítésben definiált reformációkra”, mert attól sem adatgazdagabb, sem összefüggésekben tanulságosabb nem lesz a történet. Jelentésében pedig a jelenség – „glokális” – az ókortól kezdve ismert és kifejtett tartalmú.) Fontosnak látom ugyanakkor, hogy a szerző, a protestáns reformáció magyarországi és erdélyi története kapcsán egy újfajta beszédmodot, illetve kifejezéshalmazt alkotott. Ő maga is tudja, hogy ezek a kifejezések a reformációtörténetre nézve kifejezők, ugyanakkor gyakran ennél általánosabb, az egész, főként az 1671/81–1800 közti művelődéstörténetre nézve fogalmaz meg megállapításokat. A kérdő- és a felkiáltójelek használatát *főként az általánosítással* kapcsolatosan vélem indokoltnak, hiszen a mű címe: *A hosszú reformáció jegyében – Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*. Ha csak erről szólna, a laudáció – mert a művet alapvetően dicsérendőnek tartom – sokkal egysíkúbb lenne.

A protestáns reformáció 500 éves évfordulójának évtizedekig tartó szakirodalmi ünnepség-sorozata – tanulhatnának a mai Magyarországon évfordulókat *nem tervező ünneplők* ebből – persze komoly alapot adhatott Tóth Zsombornak arra, hogy bátor téziseket fogalmazzon meg. Kevesek voltak olyan aktív részesei annak az európai megemlékezésőzönnek, mint éppen ő, személyesen is sokakkal tudott beszélni, még több információhoz hozzájutni. Élt ezzel a lehetőséggel, és egy általa vezetett alapkutatás összegzéseként megírt könyve részben e tapasztalatai összegzése is. Az összegzésben azonban – legalább számomra – van egy kettősség (nem ellentmondás). A könyvnek ugyanis van egy elméleti és egy történeti rétege. A történeti rétegben a szerző összegez, az eddig ismert művelődéstörténetet – főként a protestáns reformáció történetét – jelentős anyaggal bővíti. Ez eddig egy „hagyományos” magyar história. Majd azt mondja, hogy erre a forrásanyagra alapozza az elméleti megállapításait. Ez az elmélet azonban olyan, amelyet éppen a közép-európaire nem jellemző történelmi – angol, francia, kevés német – anyagokon dolgoztak ki. A mű szerkezetében persze

mindez fordított: az elméleti összegzést indokolja az azt követő történeti fejezetekkel. Örömmel és sokat tanulva olvastam a történeti, forrásközpontú fejtegetéseket, nehezen rágtam át magam a magyar tudományos értekező prózától idegen nyelven megírt elméleti oldalakon. Magamban azt állapítottam meg, hogy ez az idegenség azért is lehet, mert a szerző által bemutatott művelődéstörténeti tényanyag valójában nem igényelne egy új elméletet ahhoz, hogy a források tanulságait, az újszerű tanulságait megmutassuk. Ezek a tanulságok leírhatók bármelyik Tóth Zsombor által – a könyvében pontosan ismertetett és reagált – korszakelmélet fogalmi készletével is (Horváth Jánostól Csepregi Zoltánon át Balázs Mihályig). A „línealítás” elbeszélése eddig is csomópontokra fókuszáló elemzésekre épült, a magam számára a „hosszú reformáció” fogalmi alkotása érdekes, de több más átfogó szemlélet is létezik, vagy ha más is veszi a fáradságot, létezik majd később, mégpedig hasonló érvennyel.

Tóth Zsombor maga is rögzíti munkájában több helyen, hogy „a hosszú reformáció korszakalakzatának időhatárai teljességgel instabilak és indokoltan mozgathatók”. (Az „indokolt” kifejezés okos, hiszen indokolt lehet egy változtatás, mert maga a forrásanyag igényli, és indokolt lehet azért, hogy indokoljuk elméleti fejtegetéseink igazát. – Ahogy napjaink újságírói „a hírekről” mondanak igazat, nem (igazán) törődve a mögöttes tényekkel.) A korszakhatárok változtathatóságát több példával is érzékelteti a szerző, csak a „hosszú reformációból” belülről és visszafelé, majd az időben előre nézve. Ha Tóth Zsombor „a késő-középkori devóció proto-reformációhoz köthető jellemzői” kifejezését megfordítjuk, akkor „a proto-reformációnak a késő-középkori devócióhoz köthető jellemzői” lesz belőle. Ami ugyan „lineális”, kronologikus, de miután visszafelé ritkán következik valami valamiből, a következmény (protestáns reformáció) időtartamát nem hosszabbítja meg. Inkább a középkori személyes vallásossághoz köthető szellemi áramlatok, szerzők, művek és ezek hatásainak érvényességét. Pierre Chaunu *Le temps des Réformes* című könyvében (1975-ben írta az 1250–1550 közti történelmi peridódusról [Paris, Fayard]) számos szempontból tárgyalta ezt a kérdést – és nyomában rengeteg monográfiát írtak sokféle művelődési területről leginkább igazolva az ő megállapításait –, vagyis, ha tetszik, ő már „hosszú reformációról” beszélt, más néven, de ugyanarról (és a történeti időt követve). Az időben előretéknítés kapcsán a szerző azt mondja, hogy „a magyar felvilágosodás irodalomtörténetileg létrehozott reprezentációja, különösen a korszakalkotás belső logikáját tekintve, leginkább egy történeti anakronizmusra emlékeztet”. Kritikával illeti azt a szemléletet, amelyben „az 1650–1750 közötti periódus úgy jelenik meg, mint amikor végre a felvilágosodás előzménye(i?) elszabadulnak”, és számos olyan példát említ ezt a szemléletet bírálva, ami arra utal, hogy nem elég példákat hozni az olyan jelenségekre, »amelyek az ortodoxiát kezdik ki«, hanem szükséges egy új fogalom megalkotása. Végző érve ebben az, hogy az ortodoxia ellenében ható szellemi áramlatok jelenléte nem hasonlítható Angliához, illetve az ilyeneket támogató társadalmi bázis is alapjaiban tér el a szigetországtól (ekkor megfeledeznek arról, hogy az elmélet, amelyet bemutat, sem a magyar forrásanyagon érlelődött). A középpontba ő a protestáns perzekúciós irodalmat helyezi, illetve azt a hatalmas kézíratos korpuszt, amelynek megismerésében ő is csak kezdeti lépéseket teszi meg. Számomra egyébként e munka legjelentősebb eredménye is ez a történeti rész (és nem az ezzel indokolt elmélet).

Tóth Zsombor bátor elméletalkotó, ugyanakkor a saját módszerében nem következtet. Akkor nem, amikor a nem kellően ismert kézíratos hagyományt szemléli. A magyar művelődés- és irodalomtörténet nem ismert kézíratos múltjának fontosságára sokan felhívták a figyelmet már az 1970-es és 1980-as években is. Tettek is a kutatási hiányosság felszámolásáért. Szelestei Nagy László külön kézirat-katalógus sorozatot indított, de Stoll Béla (majd nyomában Jankovics József) a kézíratos énekeskönyvekről sem csak elviekben beszélt. Több hulláma volt a kézíratos magyar nyelvű prédikációs irodalom feltárának is. Szelestei Nagy László munkássága utolsó évtizedei, a „Lelkiségtörténeti műhely” létrehozásával igazából ennek a „desideratum”-nak az eltüntetését célozzák, jelentős eredményeket tudva magáénak. Persze nemcsak magyar nyelvű kézíratososságról van szó, hanem akár jelentősebb mértékben – hiszen nem ismerjük – a latin, illetve a német munkákról is. Hatalmas

kézirathagyatékok várnak a részletes feldolgozásra az egykori Magyar Királyság és Erdély teljes területén. Ezeket a szakma ismeri, tudja hol őrzik azokat, csak hát évtizedes alaputatásokat az ostoba tudománypolitikai elvek akadályozzák. És legyünk őszinték: ma már unalmasnak tűnik 30-40 évig ugyanazzal a témával foglalkozni, no és a Szent Tudománymetria oltárán is kell áldozni (sok tanulmányt illik írni akár alapok nélkül, csakhogy „újszerű” [ja, és pénzügyileg hasznosítható] legyen).

Van egy olyan benyomásom, hogy a katolikus teológiai gondolkodás történetéről – végső soron a magyar művelődéstörténetéről – hasonló jeleségek írhatók le, mint amelyeket Tóth Zsombor az olyan példákkal érzékeltet, hogy Petrus Ramust tanítanak 1740-ig Debrecenben, vagy, hogy az amesiánus homiletikai hagyomány milyen hatású Erdélyben a 18. század közepén. Egyetlen példaként Charles Musart (1582–1653) összeállítását említem, a *Manuale parochorumot*, amely a 17. század közepén megadja a papok számára ismerni fontos művek felsorolását. Ez a mű változatlan „ajánlott irodalom” jegyzékkel ötször jelent meg a Magyar Királyságban 1720-ig (először 22 évvel az első megjelenése után, majd még 50 év múlva is), de ha elemezzük a 19. század eleji katolikus plébánosok és plébániák könyvanyagát, akkor rájövünk, hogy a papi szemináriumokban még akkor is tanították ezeket. Még akkor is, ha voltak olyan tanárok ezekben az intézményekben, akik – ahogy a puritán, coccejánus, karteziánus, deista stb. szerzők konfrontálódtak a protestáns ortodoxiával (a szerző ezeket említi) – szakítani kívántak a saját ortodoxiájukkal. Ha azonban a beregi protestáns iskolák 19. század eleji könyvanyagát és szellemi állapotát tekintjük (Oláh Róbert), vagy a Hegyi Ádám által bemutatott békési, vagy éppen baranyai protestáns lelkészekét, akkor a „hosszú reformáció” korszakalakzatot – ezzel a kifejezéssel is nehéz megbékélnem – nyugodtan kiterjeszthetjük akár a kiegyezésig.

Mindennek említésével csak azt a véleményemet szeretném kifejezni, hogy a „hosszú reformáció” megjelölés a magyarországi és erdélyi protestáns reformáció történetére nézve természetesen elfogadható, ezen belül a perzekúciós irodalom jelentősége vitán felül áll, azonban az eddigi, mondjuk hagyományos megjelöléseknek is megvan a történeti tartalma, számos, az általános irodalom, de még inkább a művelődéstörténet vonatkozásában. A „hosszú reformáció” Tóth Zsombor jelen művében jól bemutatott jelenség, általános művelődéstörténeti meghatározó jellegét azonban – hangsúlyosan, mint terminus technicus”-nak – nem látom olyan mérvűnek, ahogy a könyv általános megállapításai sejtetik. A jelenségek, amelyeket példaként felhoz a szerző, léteznek, fontos, hogy figyelem essen ezekre, bemutatásuk példaszerű, azonban a horderőt tekintve akkor lesznek meghatározók, ha a nem protestáns reformáció hasonló jelenségeit is feltárjuk, és hasonlítjuk egymáshoz a területeket. Ráadásul a példaanyag nem kiegyensúlyozott Erdélyt és a Magyar Királyságot tekintve. Akárcsak a protestáns reformáció történetét nézve is lehet majd finomítani az állításokon, ha a hasonló jelenségek alaputatása egyensúlyba kerül.

A kéziratos hagyomány mértékére és összetettségére azért is utaltam, mert nem egyszerűen a cenzúra vagy a Habsburg állami támogatást magáénak tudó erőszakos katolizálási jelenségek, a protestáns egyházak működési terének adminisztratív szűkítése okozta a kéziratban maradást. A könyvkiadástörténeti szempontja legalább ilyen fontos a kérdés megválaszolásának. Nagyon ritka ugyanis, ha egy nagyobb terjedelmű mű magyar fordítását egy hazai kiadó ki tudta adni úgy, hogy még számottevő példányban tegye is azt. Nem volt elegendő papír. Ezért a kevés kiadott cím, ezért a jobbára kisméretű könyvek, ezért az a jelenség, hogy egyes külföldi szerzők és szövegek fejezet szinten vagy éppen csak bő idézetekként jelentek meg egy-egy iskolai vagy alkalmi kiadványban. A kéziratos másolatgyűjteményekben ugyanakkor jelentős számú olyan szöveg is megőrzésre került, amelyek külföldi, de akár hazai, nem elérhető nyomtatványról készültek. Ez a jelenség Erdélyben talán erősebb (bár soha nem készült erről statisztikai elemzés). Baricz Zsolt egy írásában említi, hogy Benkő József Cserei Mihály históriájának 303 kéziratos másolatát ismerte (nyomatatásig majd csak a 19. század második felében jutott el). Sőt, a másolatban való terjedés időben egy hosszú jelenség. A torockószentgyörgyi bányabérlő Demény család reformkori hagyatékából (Szeged, Egyetemi Könyvtár) számos pesti magyar könyv másolata került elő, Széchenyi István művei, il-

letve a kortársaié. (*Ad absurdum* említhető, hogy Raffay Ernő *Erdély 1918–1919-ben* című, először 1987-ben megjelent könyvének is ismertem kockás füzetekbe másolt változatát.) Még a nagyobb arisztokrata könyvtárak katalógusának „manuscripta” fejezete is feltűnően gazdag nyomtatott művek kéziratos másolataiban. Példaként utalok Batthyány Lajos nádor közelmúltban megjelent, 1743-ból való könyvösszeírására (és ez éppen Bécs környéki példa): Hursán Szabolcs, *Batthyány Lajos Ernő (1743) könyvtára – Die Bibliothek von Lajos Ernő Batthyány, Palatin von Ungarn, Budapest, MTA KIK, 2023* [A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, XII]).

Akkor tehát, amikor a szerző tézisszerűen állítja, hogy milyen fontos a nyomtatásban meg nem jelent szövegkorpusz tanulmányozása a 18. század művelődéstörténete megrajzolásában, nyitott kapukat dönget. De ennél persze sokkal többet tett: eltüntetett egy fehér foltot, a protestáns reformáció hazai történetének ismeretéhez komolyan járult hozzá. A munka azonban még ebből a szempontból sem ért véget. Komolyan kell ugyanis venni a párbeszédet – akár vitát – a sokféle megközelítésű és beszédmódú historikusoknak egy korszak művelődéstörténeti jellegének, szellemi erőterének, vagy ha tetszik, „korszakalakzatának” megrajzolásában. Úgy, hogy nem helyettesíteni akarjuk egyiket a másikkal, hanem elmondjuk, hogy „ez az a jelenség”, amit ti így írtok le”, vagy „a jelenség ahhoz hasonló, amiről ti így és így beszéltek”. És ez hangsúlyosan is fontos nemzetközi párbeszédben (jómagam ezt tartom a hungarológiai tevékenység lényegének, vagy ahogy Szegeden parodizálva mondják, „lényeg-mag-centrumának”). Hiszen nem csak a politikusok beszélnek el egymás mellett, nem véve figyelembe, hogy a „national” – bárha mindenható angolul van – nem azt jelenti a franciának, az angolnak, az észtnak és a magyarnak. Ugyanígy a „receptió” sem azonos értelmű azzal, amit egy-egy értelmező szótárban olvashatunk róla. Más jelent egy franciának és más egy magyarnak. Ahogy a „közvetítő jelleg” is hangsúlyosan eltérő az egyes kulturális közösségek művelődéstörténetében. Ezért nem lehet nemzetközileg sztárolt elméleteket egyszerűen alkalmazni az egyes nemzeti történetekben. Akkor sem, ha „glokálisan” gondolkodunk. A magyar művelődéstörténet és a reformáció története is igenis „az európaihoz mérten lényegében eltérő viszonyokat és jelenségeket mutató történeti folyamat” – Tóth Zsombor azt mondja, ez az utolsó állítás „nem teljesen helytálló”. Igaz, de mindaz, amit ő maga tárt a szakmai közönség elé, mégiscsak ezt az állítást igazolja. Az igaz, hogy ha csak a különbözőségeket és speciális jelenségeket írjuk le, akkor sem járunk el helyesen, és még inkább igaza van abban, hogy a komparatív tanulmányok alapvető fontosságúak lennének. De úgy, ahogy ő is elkezdte – nem elvégezte –, vagyis meg kell részleteiben ismerni a másikat, amihez hasonlítok, és fel kell tárnom a saját művelődéstörténetünk ismeretlen tényeit is, hogy hasonlítható legyen. Nem pedig egy harmadik kulturális csoport történeti tényanyagán kidolgozott, akárha kiváló elmélet alkalmazhatóságát vizsgálom a saját forrásbázison. Még ez sem elég az esetünkben, hiszen egy alapvetően befogadó jellegű művelődéstörténetben vannak jellemző, fő, meghatározó hatások – mert a kultúra és a tudomány információ-beszerzésének (iskoláztatás, könyvbeszerzés és olvasmányok) az infrastruktúrája olyan. Vannak áttételes hatások (a fő hatás szűrőjén át érkező hatások), meg persze marginális, csak a kulturális és tudományos élet egyes szereplőit ért hatások (magam ilyennek tartom a kora újkori angliai hatásokat, akkor, ha az itáliai, a német vagy akár a francia szellemi hatásokhoz viszonyítjuk).

Tóth Zsombor kritikusan szemléli a receptiótörténeti beszédmódot – bár ő sem tagadja jelentőségét és kiegészíti azt (az előbbi egyik igazságát sem cáfolja a saját elméletében) –, magam, talán elfogódottan, a befogadástörténet részleteiben történő feltárását informatívabbnak tartanám és jobb vezérfonalnak nem csupán egy *Magyarország művelődéstörténete* összefoglalásában, hanem még a *Magyarországi reformáció történetében* is. Egy ilyenben abszolút helye van annak a meggyőződésnek, amit Tóth Zsombor *expressis verbis* fogalmaz meg, vagyis, hogy „a perzekúció és az üldözöttség tudata a magyar reformáció önszemléletének egyik meghatározó, lényegi összetevője”. De arra is rájövünk, hogy ez az önszemlélet nemcsak a magyar reformáció szereplőire jellemző, hanem általános

érvénnyel egyik alapja a magyarság önképének. Tudatos túlzással szólva, Koppány vezértől Orbán Viktorig érvényes. Az állítás hamis képzeiteinek és igazságainak megmutatása pedig egy „lineárisan progresszív korszakelbeszélés” kereteiben is lehetséges. Volt erre kísérlet több is (utoljára 1999-ben, ld. *Magyarságkép és történeti változásai*, szerk. Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond, Budapest, MTA, 1999 [Magyarság az ezredfordulón, Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Műhelytanulmányok]), de 2026-ban a IX. Magyarságtudományi Kongresszust is ennek a témának szenteljük. Csak erre az elbeszélésre napjainkban nincsen idő, az egyes jelenségek lényeglátónak gondolt elméletek alapján csomópontokra koncentráló bemutatása inkább elfogadott. Ha már ennél a gondolatnál tartunk, fontosnak látom említeni az ókori sztoikusok és a keresztény újsztoicizmus, a perzekúciós irodalomhoz hasonlóan fontos magyarság-önkép szerepét. Andreas Pannoniustól Szenci Molnár Albert Georg Ziegler-fordításán át Kölcsy Ferenc *Vanitatum vanitas*áig, és bizony, mert a reformkori magyar közgondolkodásban hangsúlyosan jelen lévő hagyományról van szó, minden politika újrakezdés idején különösen (ld. például Szabad György parlamenti beszédeit 1990 után).

A recepciótörténet bármilyen módon történő időbeni végigkísérése – lineárisan vagy kiemelt csomópontok mentén – legalább annyi tartalom elmondását teszi lehetővé a 18. századról, mint a hosszú reformáció. A szerző ugyanis munkája első fejezeteként módszertani és historiográfiai megjegyzéseket tesz. Kérdéseket tesz fel, amelyekre első lépésben a második fejezetben válaszol, immáron definiálva a hosszú reformáció fogalmát. A válaszokat, a 18. századi művelődéstörténet kapcsán a saját maga bevezette fogalom szemszögéből fogalmazza meg. Pedig ezek a kérdések messze általánosabbak, mint akár a korszak magyar nyelvű irodalomtörténetének a problémakörei. A vallási perzekúciós irodalma körébe vont művek magyar fordításairól – az egész hugenotta kontextus megjelenéséről első pillantásra látszik a késétség. Maga a késétség „nyújtja el” a reformációt, illetve a késétt recepció archaizálja a magyarországi és erdélyi gondolkodást. A recepciónak persze nem pusztán a magyar nyelven megjelent és kéziratban maradt, másolatokban terjedő jelenségeire jellemző ez, hanem a tudományos információáramlás és a kulturális minták keletre (hozzánk) érkezésének minden formájára.

Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvű – nyomtatott és kézíratos – korpusz nem választható el a nem magyar nyelvtől. Az 1681–1800 közti időszávba már úgy lépünk be, hogy a frissen kiadott, a lipcei, frankfurti könyvvásárokon kapható, illetve a kereskedelmi kapcsolatokon keresztül elérhető könyvek felbukkanása a fennmaradt könyvjegyzékeken, katalógusokban (már ahol jelezték a megjelenés évét vagy egyértelműen azonosíthatók) évtizedes késétségű. Szemben az egy évszázaddal előtti lényegében naprakészséggel. A 18. század végére a beérkezési késétség még jelentősebb lett. Annak ellenére, hogy kiváló könyvkereskedők naprakész könyvanyagot tartottak a boltjaikban Pozsonytól Pesten át Kassáig, Kolozsvárig és Nagyszebenig (Mauss, Weingand und Köpf, Trattner, Hochmeister stb.).

Az oktatás és a hivatalok latin nyelvűsége erősítette ezt a késétséget és főként a szellemi archaizálást. Ez egyben azt is jelentette, hogy a magyar fordítások is késetten készültek el, még a latin nyelven megírt művek esetében is. A hugenotta kontextus is részben archaikus, hiszen a 18. század közepi fordításokban egybemosódnak a 16. századi és a 17. század végi üldözések történetei, sőt ezek az események aktuálisá tesznek olyan művek lefordítását is, amelyeknek közvetlenül nincsen köze az üldözésekhez. A Baranyai Deccsi János által a Sallustius-fordítás előszavában meghirdetett fordítási program csak nagyon-nagyon kis mértékben teljesült. Még az ókori auktorok műveinek fordításai is messze túlnyomó többségben kéziratban maradtak (ld. például a Régi Magyar Próza Emlékek vonatkozó kötetét), a recepció maga – az iskolain túl is – latin nyelvű maradt.

Ha a 18. század első harmadában – többször egyszerre, nagy tömegben – a Magyar Királyságba és Erdélybe beérkező könyvanyag nyelvi összetételét tekintjük, az latin dominanciájú, kiadási idejüket tekintve pedig sokszor évszázaddal előbbi. A nyugati segítség ebben a tekintetben úgy érkezett, ahogy 1990 után teherautóval szállítottuk Erdélybe az 1960-as, 1970-es éves szakirodalmát,

gondolva arra, hogy lehetővé tesszük ottani kollégáink számára a szakirodalmi frissességben való felzárkózást. A 18. században aukciós vásárlásokkal is jelentős számú könyv került a Kárpát-medencébe. A vásárlások azonban részben az elkezdődött hungaricumgyűjtés mentén ismét régibb kiadású könyvekre koncentráltak, a főként arisztokrata körökben terjedő francia nyelvűek közül pedig válogatás nélkül vettek. Olcsóbb azonban itt is a régebbi volt. A nem igazán sikeres diplomata, Gróf Eszterházy Miklós könyveinek árverésén vásárolt magának francia könyveket például Ráday Gedeon is. Politikaelméletet is, igaz olyat, amelyet már Zrínyi Miklós is olvasott, vagyis nem éppen a kortárs államelméleti elképzeléseket.

A recepciótörténet tehát éppen azt a képet rajzolja elénk, mint amit Tóth Zsombor szenzációs táblázata a hugenotta szerzők magyar fordítóiról: egy összezsúszott hagyomány aktualizált recepcióját. A hugenotta kérdésben persze az aktualitást a protestáns intézményi rendszer és egyház szervezett nyomás alatt tartása adta, bár a „vitam et sanguinem” után a presszió valamelyest enyhült. Fontos aláhúzni ugyanakkor, hogy a felsorolt hugenotta szerzők és művek ismertsége – a korabeli katalógusokon nem szerepelnek, a korabeli szerzők idézeteit pedig ebből a szempontból (tudtommal) nem vizsgálták – nem igazán lehetett elterjedt a 18. században. A teljes irodalomtörténeti képbe való elhelyezésük tehát csak ehhez hasonló kétségek megfogalmazása mellett javasolt.

Véleményem összegzeként megismétlem, hogy Tóth Zsombor könyve, ahogy más könyvei és tanulmányai is olyan kérdésekre irányították a szakma figyelmét, amelyek relevánsak, ő maga, és/vagy az irányításával dolgozók olyan forrásanyagot tártak fel, amely alapvető irodalom-, illetve reformációtörténeti jelenségek bemutatására adnak alapot. A szerző bemutat egy, a legmodernebb reformációtörténeti irodalom eredményeiből táplálkozó elméleti konstrukciót, amely a maga belső összefüggéseiben koherens, olyan, amely a leendő magyar irodalomtörténeti összefoglalásban is egy fejezet elméleti alapja lehet. Az elmélet általános művelődéstörténeti érvényességének kimondásához további kutatások szükségesek.

Hivatkozott irodalom

- CAVE Roderick, AYAD, Sar, *A könyv története a barlangfestménytől az e-könyvig*, Bp., Kossuth, 2015.
 CHAUNU, Pierre, *Le temps des Réformes*, Paris, Fayard, 1975.
 FEBVRE, Lucien, MARTIN, Henri-Jean, *L'apparition du livre*, Paris, Albin Michel, 1958.
 HURSÁN Szabolcs, *Batthyány Lajos Ernő (1743) könyvtára – Die Bibliothek von Lajos Ernő Batthyány, Palatin von Ungarn*, Bp., MTA KIK, 2023 (A Kárpát-medence Koraiújkori Könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, XII). <https://doi.org/10.36820/karpat-med.2023.Hursan>
Magyarságkép és történeti változásai, szerk. Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond, Bp., MTA, 1999 (Magyarság az ezredfordulón, Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Műhelytanulmányok).

MONOK István

SZÁMUNK SZERZŐI

BAKONYI ZSUZSANNA, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *bakonyi.zsuzsanna@oszk.hu*

BORDA LAJOS, antikvárius és könyvkiadó, *lajos@borda.hu*

CSAPÓ FANNI, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *csapo.fanni@oszk.hu*

FARKAS GÁBOR FARKAS, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *gfarkas@oszk.hu*

GARADNAI ERIKA, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, RMNY szerkesztőség, *garadnai.erika@oszk.hu*

KÁLDOS JÁNOS, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *jkaldos@gmail.com*

KIRÁLY PÉTER, Gesellschaft für wissenschaftliche Datenverarbeitung mbH Göttingen (GWDG), *kirunews@gmail.com*

KOVÁCS ESZTER, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *kovacs.eszter@oszk.hu*

KŐRÖSI FERENC, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, *korosi-ferenc1998@gmail.com*

MONOK ISTVÁN, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport vezetője, *monok.istvan@konyvtar.mta.hu*

TÓTH ANNA JUDIT, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, Magyarságkutató Intézet, *tothannajudit@gmail.com*

VARGA BERNADETT, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *varga.bernadett@oszk.hu*

ZVARA EDINA, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, *zvara.edina@szte.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea

Nyomda: Prime Rate Zrt.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

